

A TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY FOLYÓIRATA

2021. 1.

in situ

Műemlékvédelem a Kárpát-medencében

tanulmányok

†MAROSI ERNŐ

Adalékok az Árpád-kori Magyarország művészetének ismeretéhez.

Az újabb interdiszciplináris kutatások eredményei 5

RÁCZ MIKLÓS

Tompaháza-Szászújfalú református temploma

– Építéstörténeti megfigyelések 39

IVA PAPIĆ

A kapornai templom építéstörténete és restaurálása 67

TÓTH BOGLÁRKA–BOTÁR ISTVÁN

Ötszáz éves templom-tetőszerkezetek a Csíki-medencében 93

a Teleki László Alapítvány archívumából

HALMOS BALÁZS–MARÓTY KATALIN

A zsiپی református templom felmérése 2020-ban 128

kutatási beszámoló

BUDAY PÉTER

A zsiپی református templom középkori falképei 136

KOVÁCS GERGELY

Zsiپی középkori falképei – Művészettörténeti helyzetkép 152

rövid hírek 178

A folyóirat a Magyarország Kormánya által támogatott Rómer Flóris Terv keretében készült

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG Diószegi László, Gaylhoffer-Kovács Gábor, Káldi Gyula, Szakács Béla Zsolt

SZERKESZTŐ Kollár Tibor » A SZERKESZTŐ MUNKATÁRSA Kovács Gergely

KÉPFELDOLGOZÁS Áment Gellért » LAPTERV Környei Anikó » TÖRDELÉS Antal Béla

© Teleki László Alapítvány, 2021

Kiadja a Teleki László Alapítvány » FELELŐS KIADÓ dr. Diószegi László

www.telekialapitvany.hu » EMAIL telekialapitvany@gmail.com

cím 1067 Budapest, Eötvös u. 24. » POSTACÍM 1391 Budapest, Pf.: 209

» Bokajalfalu, Bokaj templomának romjai | Kollár Tibor felvétele, 2012

A fedélen: Madonna-ábrázolás a kapornai templom szentélyében | Mudrák Attila felvétele

†MAROSI ERNŐ

Adalékok az Árpád-kori Magyarország művészetének ismeretéhez

Az újabb interdiszciplináris kutatások eredményei

Azoknak a kutatásoknak és publikációknak láttán, amelyek a Teleki László Alapítvány tudományszervező munkássága során létrejöttek és folyamatosan keletkeznek, gyakran hangzik el az a megjegyzés, hogy „újra lehet írni a művészettörténetet”.¹ Ez inkább érvényes a középkor későbbi szakaszának gótikus művészetére, amelynek viszonylag modern összefoglalásával rendelkezünk, mint az azt megelőző Árpád-korra, amelyre nézve egy olyan munka szempontjairól lehet szó, amely ma ténylegesen egyik magyar művészettörténeti műhelyben sem folyik. Nyilvánvaló, hogy – a harminc-negyven évvel korábbi ismeretanyaghoz képest is – erre a korszakra vonatkozó ismereteink erősen szaporodtak, s az anyag gyarapodásához a műemlékkutatás, az azt kísérő dokumentációs, valamint a tulajdonképpeni műemlékvédelmi tevékenység is hozzájárult. Itt azonban nem elsősorban kvantitatív szempontokat szeretnénk érvényesíteni, hanem azt a belátást, hogy megszáporodtak ismereteink a középkori ország művészeti kultúrájának földrajzi, regionális tagozódásáról is. Az igény minderre a Magyar Nemzeti Galéria nevezetes 1994-es Pannonia Regia kiállításán nyert hangsúlyos kifejezést. Ott és akkor inkább egy (történetesen az udvarinak nevezhető, mert a középkori ország közepére is jellemző) művészeti réteg reális földrajzi helyzetének meghatározásáról lehetett szó, amit leginkább a valóban

regionális jelenségekkel kontrasztban láthatunk. A kiállítás katalógusába írt tanulmányában Tóth Sándor érvényesítette azt az elvet, hogy olyan stiláris elemeket kell datáló forrásokként megválasztani, amelyekhez írott források rendelkeznek.² Ennek a kritériumnak leginkább magánalapítású monostorok felelnek meg (Tihany: 1055, Szekszárd: 1061–1064, Zselicszentjakab: 1061, felszentelés valószínűleg: 1067, Székesfehérvár, a Szűz Mária-prépostság bekapcsolódása az európai zarándoktemplomok hálózatába az 1083-as szentté avatások során), különböző kritikai megfontolásokból (a hamis zalavári alapítólevél minden tekintetben szavahihetetlen, illetve Feldebrő Szent Kereszt-monostora nem azonosítható Aba Sámuel király első temetkezési helyével). A faragványok kőanyaga és stílusa is amellet szól, hogy e korai építkezések kőfaragómunkáit egy az ország közepén a római kor óta művelt kőbányákat (illetve kőbányákként római emlékeket) használó kőfaragó-csoportosulás végezte.³

Bizonyos, hogy legalább két korai székesegyház egyes maradványainak (Esztergom, az I. Szent Adalbert-székesegyház egy szalagfonatos díszítésű mellvédlapja; Veszprém, a székesegyház 11. századi palmettás párkánykövei, fejezete) a helye ezek között kereshető (2–5. kép). Azt a hagyományt, hogy Gizella királyné építtette a veszprémi székesegyházon, jól alátámasztja I. András 11. század közepi tihanyi alapítása. Eszerint a Szent Istvánnak tulajdonított tíz közül legalább kettő (a sokszor régi alapításúnak tekintett veszprémi, de talán a szintén korainak tartott győri is, amelyből ilyen korú maradványt nem ismerünk) ebben a stílusban épült.

Az újabb történetírás (mindenekelőtt Kristó Gyula és nyomában Koszta László)⁴ Szent István alapításainak ismert felső-

1. Oltszakadát, plébániatemplom.

Nyugati kapu a restaurálás után | Kollár Tibor felvétele, 2021

2. Veszprém, székesegyház. Palmettás párkánytöredék | Fekete-fehér fényképfelvétel (MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 008.688P)

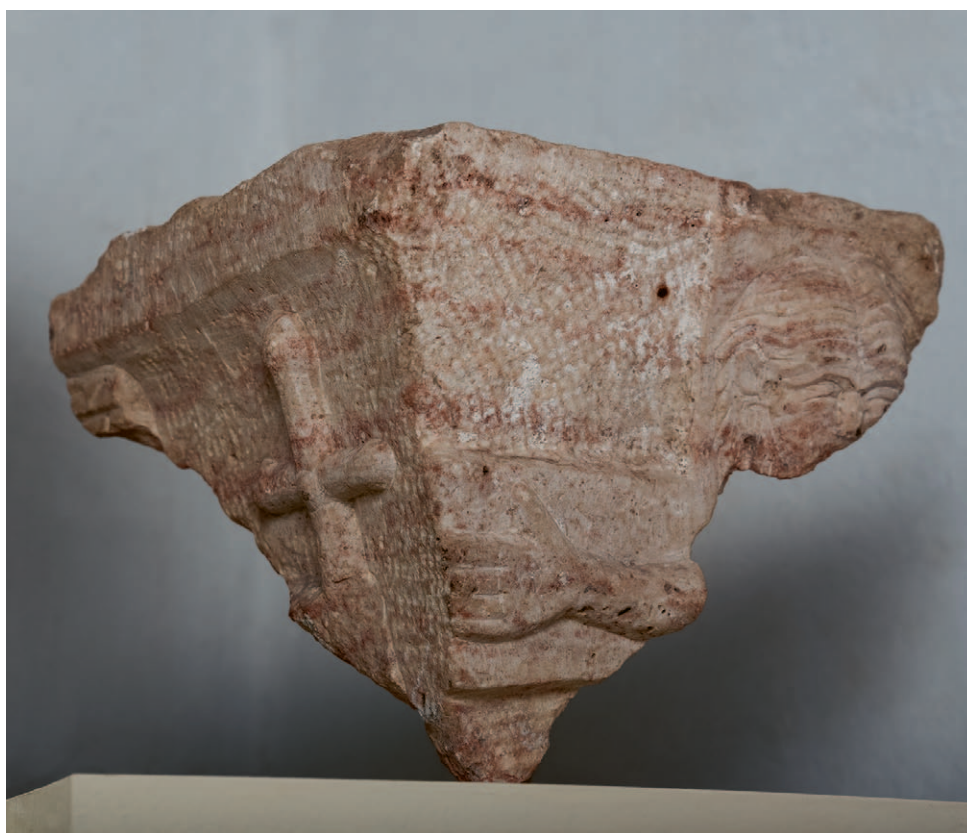
3. Veszprém, székesegyház. Palmettás oszlopfő | Fekete-fehér fényképfelvétel (MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 008.695P)

» 4. Veszprém, székesegyház. Palmettás töredék | Fekete-fehér fényképfelvétel (MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 008.697P)

»» 5. Palmettás párkánytöredékek a veszprémi székesegyházból | Fekete-fehér fényképfelvétel (MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 017.569P)

6. Bodrogmonostorszeg, palmettás-szalagfonatos kőtöredék szőlőt csipegető madarakkal | Kollár Tibor felvétele, 2019

7. Bodrogmonostorszeg, oszlopfő töredéke Keresztrefeszítéssel | Kollár Tibor felvétele, 2019

» **8. Bodrogmonostorszeg, pillérfő töredéke lóábrázolással** | Kollár Tibor felvétele, 2019

»» **9. Dombó, bencés apátsági templom. Másodlagosan befalazott palmettás töredék** | Kollár Tibor felvétele, 2013

»»» **10. Dombó, bencés apátsági templom. Szalagfonatos fejezet** | Kollár Tibor felvétele, 2012

rolásában is történelmi fejleményt lát, amelyben a legrégebbi püspökségek sorához csatlakoznak a pécsi püspökség 1009-ben, Győrött írott alapítólevelében felsorolt szomszédok (Kalocsa érseksége, Eger). Emellett már 1030 táján számolni lehet az erdélyi püspökség kialakulásával, és bizonyosan a 11. század későbbi periódusában a csanádi, a bihari és a váci, nyitrai mellett a Szent László által 1091 táján alapított zágrábi püspökség létrejöttével is. Szent István legendás tíz alapítása így talán a 12. század elejére nézve tételezhető fel.

Egyéb, pontos dátumhoz nem köthető emlékeken [Bodrogmonostor (6–8.kép), Dombó (9–12. kép)] kívül leginkább a Szent László (1077–1095) és Lampért herceg által alapított titeli prépostság⁵ maradványai vonatkoztathatók azokra a délvidéki emlékekre, amelyek a korábban az ország közepére jellemző kőfaragás késői fázisát képviselik, és Székesfehérváron is találkoznak megfelelő, az 1083-as szentté avatásokkal összefüggő emlékekkel.

Mindezek valószínűsítik, hogy az erdélyi püspökség gyulafehérvári székesegyházának építkezése (illetve a déli hosszházkapu íve alatt megfordítva megőrzött korai Maiestas-timpanon) az egyik, a 12. század elején Szent Istvánkorinak tartott székesegyház emléke.

A művészettörténetet a korai építészet emlékeinek kétféle aspektusa érdekli. Az egyik az épülethez készült kőfaragványok stílusa. A meglehetősen egységes stílus szolgáltat kronológiai támpontokat (például stiláris generációk, régebbi és újabb, illetve eredeti és késői formarendszerek) és kvalitatív összefüggéseket is. A jelek szerint ezek a viszonylag egyöntetű kőfaragómunkák (különösen a kezdeteknél) igen változatos épülettípusokban találtak alkalmazásra. A 11. század épületeit a lehető legnagyobb, a középkorban nem tapasztalt sokféleség jellemezte (bazilikális, illetve centrális épületek, kriptával vagy anélkül, amelyek alternatív megoldásainak nemigen találjuk értelmét).

A sokféleség kulcsát minden valószínűség szerint a kultusz, illetve a templom

11. Dombó, bencés apátsági templom. Palmettás töredék | Kollár Tibor felvétele, 2012

12. Másodlagosan befalazott palmettás töredék a rakováci kolostorban | Kollár Tibor felvétele, 2010

» 13. Növényi díszes, hullámkompozíciós oszlopfő (Dénesmonostora) a borosjenői várból | Mudrák Attila felvétele, 2019

liturgiája jelenti. Valószínű, hogy a kalocsai érsekség alá rendelt erdélyi székesegyház két épületét, a gyulafehérvári első, háromhajós, a déli rotundával egybeépített bazilikát és a tőle nyugatra felépített, egyhajós templomot nem különböző építészeti korszakok, illetve a bizánci és a rá következő nyugati hagyomány hordozóiként kell értelmezni, hanem az egyértelműen nyugati körmeneti liturgia tartozékaiként. Esztergomban a késő középkorig használt ordináriusok tartalmazzák az év minden vasárnapján szokásos, a Szent István-társaskáptalanhoz vezetett processzióknak útvonalát, és idézik a közben énekelt himnuszok versszakkezdeteit. Hasonlóan a régebbi (Szent István szülőhelyével kapcsolatba hozott) esztergomi processzionális templomhoz, Győrött is ásatás tisztázta a Szűz Máriának szentelt katedrális közelében álló Szent Adalbert-templom helyét. Az anekdota szerint a kitűnő egyháztörténész, Mezey László azzal valószínűsítette a győri kis templom rendeltetését, hogy felé haladva menet közben énekelte a körmenet számára rendelt éneket. Ugyanígy körmeneti templomokra lehet következtetni a pécsi és a veszprémi székesegyház környezetében. A művészettörténeti stíluskutatás építészeti korszakokat és a korszakokon belüli összefüggéseket valószínűsít, míg a megfelelő történelmi diszciplínák figyelemmel van-

« 14. Növényi díszes faloszlopfejezet
(Dénesmonostora) a borosjenői várból | Mudrák
Attila felvétele, 2019

«« 15. Növényi díszes faloszlopfejezet
(Dénesmonostora) a borosjenői várból | Mudrák
Attila felvétele, 2019

16. Sarokleveles faloszloplábazat
(Dénesmonostora) a borosjenői várból | Mudrák
Attila felvétele, 2019)

17. Faloszlop kockafejezete (Dénesmonostora)
a borosjenői várból | Mudrák Attila felvétele, 2019

18. Somogyvár, Szent Egyed-monostor.
„Tojássoros” töredék | Gaylhoffer-Kovács Gábor
felvétele, 2013

nak a regionális különbségekre. A székesegyházaknak a liturgia által meghatározott kapcsolataihoz hasonló a kolostorok között is megfigyelhető: így bazilika és rotunda Boldva és Ják esetében, talán szintén körmeneti egyház maradványai Somogyváron. Mindenesetre úgy látszik, hogy ez nem általában jellemez minden monostoregyüttest. A monostorépületek körében való feltű-

- «»»19. Somogyvár, Szent Egyed-monostor. „Tojássoros” töredék | Gaylhoffer-Kovács Gábor felvétele, 2013
- «»»20. Szigetújfalu, r. k. templom. Indás-leveles fejezet töredéke Ercsi monostorából | Mudrák Attila felvétele, 2021
- «»»21. Szigetújfalu, r. k. templom. Fejezettöredék Ercsi monostorából | Mudrák Attila felvétele, 2021
- «»»22. Szigetújfalu, r. k. templom. Falsarokba illeszkedő oszlopfej töredéke Ercsi monostorából | Mudrák Attila felvétele, 2021

23. Szigetújfalu, r. k. templom.

Fejezet Ercsi monostorából | Mudrák Attila
felvétele, 2021

24. Bizere, palmettás töredék | Kollár Tibor
felvétele, 2014

nése megfelel annak a megállapításnak, hogy a magyarországi liturgikus emlékek is a székesegyházi és a kolostori liturgiák kölcsönhatását mutatják.

A művészettörténeti régiók meghatározása az utóbbi időben vált a kutatók fontos témájává. E tanulmánynak tárgya Erdély mint művészettörténeti régió. Nemcsak Erdélynek mint történelmi egységnek földrajzi és kronológiai elhatárolása tartozik témájához, hanem azoknak a kelet-magyarországi területeknek az áttekintése és jellemzése is, amelyek (nagyreszt a jelenkori Erdély-fogalommal kapcsolatban) az átmenetet jelentik a kelet-magyarországi régió és a tulajdonképpeni Erdély között. A kelet-magyarországi és erdélyi emléktanyagból hiányzik az a korai, 11. századi emlékekkel dokumentálható stílusárnyalat, amelyet az ország közepére lokalizálhatunk. Aminek a jelek szerint van köze az ország közepé 1100 körüli és utáni stílusához, nem feltétlenül korai: mintha a keleti országrész emléktanyagát fáziskésés választaná el az ország közepének emlékeitől.

F. Romhányi Beatrix munkájának térképmellékletein majdnem száz százalékos érvénnyel jelenik meg az a tény, hogy a történeti Erdély nagyrészt a monasztikus (bencés, ciszterci, premonstrei) szerzetességet és a világi pap-ság társaskáptalanjait nélkülöző régióként rajzolódik ki.⁶ Az átmeneti zóna, különös tekintettel az Erdélyt Kelet-Magyarországgal összekötő folyóvölgyekben vezető, egyebek között sószállításra szolgáló útvonalak és az itt kialakult monostorláncok kutatása, aminek művelésében a 19. század kutatásai tűntek ki, a 20. század viszonyai között háttérbe szorult.

25. Bizere, figurális töredék arcábrázolással | Kollár Tibor felvétele, 2014

26. Bizere, töredék növényi dísszel és „fogrovattal” | Kollár Tibor felvétele, 2014

Márki Sándor, Bunyitay Vince és társaik kutatásai nemcsak a régió történelmi emlékeire vonatkoztak, hanem olyan, országos jelentőségű összefüggésekre is, mint az, hogy a Maros-völgy az esztergomi érsekség s az egri és csanádi püspökség vetélkedésének színtere. A folyóvölgy felértékelődését tanúsítja, hogy benne a csanádi és a gyulafehérvári püspökség is helyet kapott. A 19. század végi kutatások nagyrészt nyomtatott formában hagyományozódtak, a bennük tárgyalt emléktárgyak revízióra, a kutatás újrafelvételre szorul. Erre a munkára vállalkozott Heitelné Móré Zsuzsa, aki korai halálakor éppen eljutott a régi kutatástól örökölt és részben múzeumba is került emléktárgyak azonosításához.⁸ Ez a körülmény különös fontosságot kölcsönöz a Móré Zsuzsa nyomdokain haladó, a korai regionális kutatásban a régészeti-művészettörténeti-történelmi

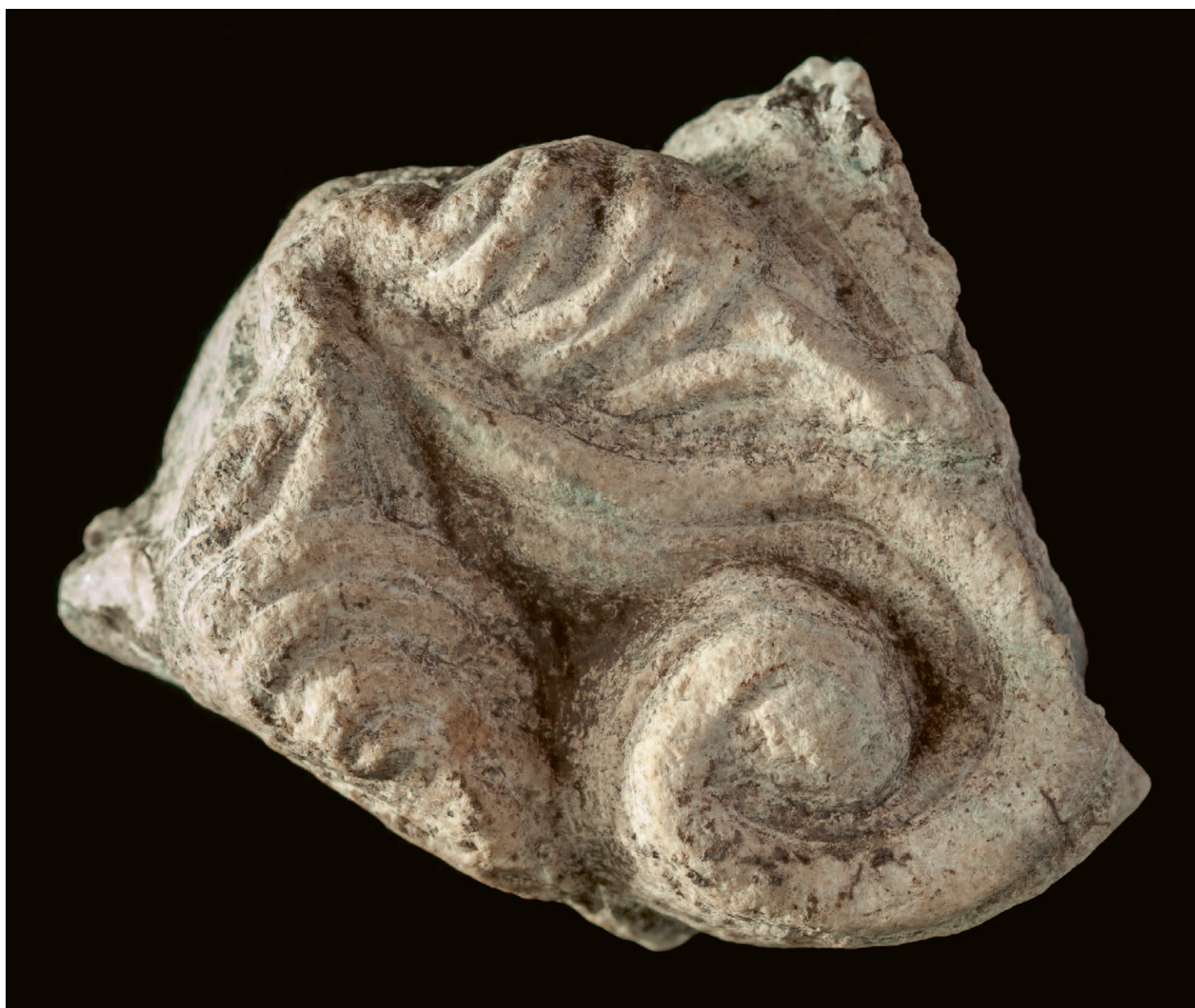

« 27. Bizere, szalagfonatos töredék | Kollár Tibor
felvétele, 2014

«« 28. Bizere, bimbós töredék | Kollár Tibor
felvétele, 2014

29. Bizere, növényi díszes töredék | Kollár Tibor
felvétele, 2014

30. Bizere, befelé csavarodó bimbós töredék
| Mudrák Attila felvétele, 2004

31. Bizere, sarokelem töredéke | Kollár Tibor felvétele, 2014

32. Bizere, növényi díszes vállkő | Mudrák Attila felvétele, 2004

» 33. Bizere, növényi díszes vállkő alulnézetből | Mudrák Attila felvétele, 2004

»» 34. Bizere, növényi díszes töredék | Mudrák Attila felvétele, 2004

« 35. Bizere, a kerengő töredéke | Mudrák Attila felvétele, 2003

«« 36. Bizere, a kerengő állatalakos pillérfejezete | Mudrák Attila felvétele, 2003

37. Tóth Sándor az egykori Bizere monostorának területén | Mudrák Attila felvétele, 2003

38. Nagysink, plébániatemplom. Az empórium féloszlopának fejezete | Kollár Tibor felvétele, 2021

39. Nagysink, plébániatemplom. Az empórium féloszlopának sarokleveles fejezete | Kollár Tibor felvétele, 2021

interdiszciplináris (és vele közös nyelvi hagyományokat is folytató) együttműködésnek.

A Maros-menti emlékek közül a glogováci romok által tanúsított méreteivel emelkedik ki az aradi társaskáptalan bazilikájának maradványa. Korai, 1100 körüli építését csak rá vonatkozó történeti adatok és kisebb faragványtöredékek valószínűsítik. Az aradi múzeumba került építészeti tagozattöredékekből az 1224-ben pápai levélben említett építkezés mint a pannonhalmi apátság harmadik épületének méretében és stílusában is bizonytalanul rekonstruálható párhuzama rajzolódik ki.⁹

A Becse-Gergely nemzetségbeli Lőrinc szávaszentdemeteri prépostnak a nemzetsége más tagjaival Dienesmonostorában és még egy másik helyen élvezett kegyúri jogain való osztozkodásáról IV. Béla által 1258-ban kiadott oklevél a család több generációjára tekint vissza. Az utóbbi időben ennek a korai újkorban lebontott monostortemplomnak Borosjenőn másodlagos felhasználásban feltárt kőfaragványai az aradi társaskáptalan 12. századi periódusára emlékeztetnek (13–17. kép). Egyes faltagoló elemek sarokleveles, magas attikai lábazatai Dömös részleteivel rokonok, és hasonlóak a Nemzeti Múzeumba került szirénalakos fejezet stílárís előfeltételei.¹⁰ Ennek a stílusnak uralkodó

40. Nagysink, plébániatemplom.

Az empórium félköríves nyílása | Kollár Tibor felvétele, 2021

41. Nagysink, plébániatemplom.

Az empórium féloszlopának sarokleveles fejezete | Kollár Tibor felvétele, 2021

42. Nagysink, plébániatemplom.

A nyugati kapu bélletének fejezete növényi dísszel | Kollár Tibor felvétele, 2021

43. Nagysink, plébániatemplom.

A nyugati kapu bélletének fejezete | Kollár Tibor felvétele, 2021

formai elemei a kockafejezet különféle változatai. Takács Imre szerencsésen vett észre az elzászi Schlettstadtig (Sélestat) vezető kapcsolatot az egyik, váltakozó gömbökkel és levéldísszel tagolt fejezet és ennek a motívumnak frízként („tojássor”) már Tóth Melinda által regisztrált somogyvári jelenléte között¹¹ (18–19. kép).

Egy dienesmonostorai kis háromnegyed-oszlopfő oldalnézetének motívuma olyan kettéválasztott palmetta, amellyel egykor a speyeri székesegyház északkeleti kápolnájának (a kivitelezetnél gazdagabb, de befejezetlenül maradt) díszítése során kísérleteztek. Erre a forrásra a közelmúltban az ercsi monostorból, barokk kori másodlagos felhasználás közvetítésével fennmaradt faragványok hívták fel a figyelmet¹² (20–23. kép). Itt is, ott is 12. századi motívumkölcsonzásról van szó (Dienesmonostora esetében aligha korábban, mint a 12. század közepe táján). Amíg azonban Somogyvár környezetében nyilvánvaló a klasszicizáló formakezelés, az erdélyi monostorból eddig előkerült töredékek mind zsúfolt komponálásra, egyfajta provincializálásra való hajlamot árulnak el.

Ezt a hajlamot mutatja a Maros-völgyi kolostorhálózat másik nevezetes tagjának, Bizerének a közelmúltban ásatás során feltárt, a gazdag leletanya-

44. Nádpaták, erődtemplom.

Nyugati kapu | Kollár Tibor felvétele, 2013

45. Nádpaták, erődtemplom.

A hosszház belső tere nyugat felé | Kollár Tibor felvétele, 2012

» 46. Nádpaták, erődtemplom.

A hosszház ikerablakai | Kollár Tibor felvétele, 2010

»» 47. Nádpaták, erődtemplom.

Kockafejezetes törpeoszlop az ikerablakban | Kollár Tibor felvétele, 2010

»»» 48. Nádpaták, erődtemplom.

Ikerablak törpeoszlopa maszkos fejezettel | Kollár Tibor felvétele, 2010

got (benne a szokásos építészeti fragmentumokon kívül a kolostori élet gazdag emlékanyagát s az egyetlen *in situ* megmaradt magyarországi padlómozaikot) hozó feltárása¹³ (24–37. kép). Az apátság számára a Maroson folyó sószállítást biztosító nagy privilégiumot 1183-ban már a nyitrai püspök kiváltásának mintaképeként használták fel. Mindez valószínűsíti, hogy hasonló korú az alapítás, mint a Becse-Gergely nemzetség monostoráé. 1233-ban a beregi egyezmény erősítette meg a sóadományt. Nem csekély értékről volt szó, ezért 1233–1236 között a csanádi püspök a kegyúri jogokat követelve, fegyveresen és véres erőszakkal igyekezett érvényesíteni jogait. A példátlanul botrányos ügy mindaddig foglalkoztatta a szentszéket, amíg a tatárjárás hosszú időre véget nem vetett a kolostor virágzásának. A Bizerében feltárt maradványok nagyrészt egy kolostorkerengő töredékei: oszlopokkal váltakozó pillérek a hasábokat lefedő párkányokkal. Ornamentikájuk leveles frízekből, palmettákból áll, amelyekre meglehetősen

differentiálatlan, puha mintázás jellemző. Mintha Dienesmonostora ornamentális stílusát – a 13. századnak a monostor fénykorát jelző korához képest meglehetősen archaikus jelenséget – látnánk viszont. Találunk azonban a leletek között korai gótikus jellegű leveles és bimbós fejezeteket is. Hogy nem annyira régi, mint inkább archaizáló stílusról van szó, mutatják a kerengő áttört oszlopfőit atlaszok mintájára emelő állatalakok. Ezek a – sok tekintetben a III. Béla-kori Esztergom technikai megoldásaira emlékeztető – virtuóz faragványok eléggé különös módon, kevésbé finom és így a célnak nem nagyon megfelelő mészs- és homokkőből készültek.¹⁴

A magyarországi bencések millenáris kiállításának katalógusában Tóth Sándor legfontosabb hozzájárulása a rend művészettörténeti szerepének ismeretéhez a sok tekintetben homályos, mert nem pontosan datálható, vagy archaizáló jellegük mellett viszonylag késői keletkezésű emlékek tárgyalása volt. Sorra vette az építészettörténetet befolyásoló adottságokat: azt, hogy a 12. század második felében királyi alapítású bencés monostorokkal nem lehet számolni, csak magánalapításokkal

(pl. III. Béla nádorainak ercsi és madocsai monostorain), s azt is, hogy a gazdagabb ornamentika ezekre az épületekre nem jellemző. Tóth Sándor megállapítása szerint Ákos és Boldva temploma „az utolsó hírmondó arról, hogy milyen lehetett a megjelenése 1200 felé – legalábbis keleti vidékeinken – azoknak a *nem különösen nagy, de nálunk a plébániák szintje fölött a legjellemzőbb templomoknak* [kiemelés – M.E.], amelyek közé a bencések egyházai is tartoztak.”¹⁵ Olyan, kereszthajó nélküli, pilléres bazilikákról van szó, amelyek mind típusukban, mind nagyrészt uralkodó, csak kevés tagozaton megfigyelhető kő tagozatukkal a Somogyváron megjelenő épületípust követték. Tóth Sándor fent idézett megjegyzése arról, hogy 1200 táján mindez „legalábbis a keleti vidékekre” jellemző, meglehetősen világos művészettörténelmi distinkció, és jól jellemzi az Alföld és a legkeletibb erdélyi részek közötti (mind földrajzi, mind szociális értelemben felfogott) átmenet szféráját.

49. Nádpaták, erődtemplom. Ikerablak törpeoszlopa, maszkos fejezet | Kollár Tibor felvétele, 2012

50. Nádpaták, erődtemplom. Szalagfonatos kockafejezet | Kollár Tibor felvétele, 2010

51. Nádpaták, erődtemplom. Kockafejezet faragott díszítéssel | Kollár Tibor felvétele, 2010

» **52. Nádpaták, erődtemplom. Kockafejezet** | Kollár Tibor felvétele, 2012

»» **53. Nádpaták, erődtemplom. Kockafejezet** | Kollár Tibor felvétele, 2012

Ebben a szociális értelemben fogható fel a „plébániák szintje fölött” kifejezés jelentése. A bencés rendi, háromhajós bazilikák a szász vidékek jellegzetes épületei, eredetileg pilléres bazilikaként felépítve – ami az újkori változások során szinte kivétel nélkül minden esetben a mellékhajók lebontása és az árkádnylások befalazása után egyhajóssá alakult. Az empóriumot megőrző kivételes emlékek egyike Nagysink temploma (38–43. kép).

Ezeknek a templomoknak a tagolása kevés profilos (pl. párkány-) tagozatra és nagyrészt tiszta, növényi vagy geometrikus díszű fejezetornamentikára korlátozódik az empórium vagy az ablakok nyílásaiban (pl. Nagysink; növényi és figurális fejezetek: Nádpatak [44–54. kép]; bimbós kehelyfejezet: Földvár, Homoróddaróc [55. kép]) vagy kapuzatokon (Kisdisznód, Nagydisznód, Boroskrakkó, Nagysink). Az eredetileg a városias *hospes* települések széles körében megjelenő plébánia-bazilikák e települések sajátos kegyúri viszonyaiban lennek indokolásra. Erre utal, hogy városi plébániatemplomok háromhajós bazilikái a 13. század elején a Felvidék (mindenekelőtt Hont megye) bányavárosai-ban is fontos szerepet játszottak.

A fentiekben a Maros- (és a Körösök-) menti, a sószállítmányokra alapozott privilégiumok útján finanszírozott kolostorok korai korszakáról volt szó. Ezeknek párhuzamait okkal tételezhetjük fel az észak-erdélyi sólelőhelyekről vezető Szamos- és Tisza-menti útvonalak régebbi építészetében. Ezeken a gazdag, városias településeken különösen nagy volt a tatárjárás pusztítása, így a települések (Visk, Técső, Huszt) templomai csak a 13. század második felében bekövetkezett újjáépítés eredményei. Stíláris szempontokra támaszkodó datálásuk megfelel annak a ténynek, hogy a Felső-Tisza-vidék sószállító útvonalai jelentőségének növekedéséről a 14. század első negyedének írott forrásai tanúskodnak. Erről – és építőműhelyeik összefüggéséről – gótikus levéldíszes konzol- és boltozati ornamentikájuk tanúskodik.¹⁶ Ezeknek az

emlékeknek előzményei a korábban a sószállításban vezető szerepet játszó Szamos-vidék városias központjai. Az építészet modernizálódásának ezek által képviselt tendenciáit az Erdély-szer- te legjelentősebb királyi vállalkozás, a kerci ciszterci apátság felépítése vezet- te be. Ennek hatása kezdettől az Olt völ- gyéhez kapcsolódott, és úgy tűnik, ké- sőbbiek a mezősegi (Szék) és beszter- ce-naszódi (Beszterce, Radna) példák, a só-, illetve az ezüstmányászat központ- jaiban. Az 1240-es pusztulásról mind Beszterce, mind Radna esetében rész- letes adatok vannak, és István ifjabb ki- rály egy 1264-es oklevele szerint mind a kettő régóta a királynék birtokában volt. Mindkettőjük szoros kapcsolatai az ország központjaival dokumentálva vannak, miközben jelentőségüket a 13. század városrendszerében főleg bányá- szatuk biztosította.

Kerc legfontosabb és mérvadó újdonsá- gát a tiszta faragott kő (ez esetben korai gótikus) architektúra jelentette.¹⁷ A stí- lus az országos központokban, III. Bé- la és Imre vállalkozásaiban gyökerezett. Valószínűsíthető, hogy a kerci munkák kezdetén az udvartól független, barca- sági (Szászhermány) lokális műhely is szerepet kapott. Ugyancsak helyi vo- násnak tűnik a hosszházak (Halmágy- ban is) árkádjainak tömörszerű, falazott pillérekre helyezése. A főhajó falainak tagolatlan síkja fölött konzolokra tá- maszkodtak a bordás keresztboltozatok. A régiesebbnek ható kerci megoldással szemben a főhajó árkádjai határozot- tabb tagolást, vízszintes osztópárkányt

54. Nádpaták, erődtemplom. Kockafejezet

növényi díszítéssel | Kollár Tibor felvétele, 2012

55. Homoróddaróc, plébániatemplom. A

hosszház ikerablaka | Mudrák Attila felvétele, 2019

»56. Oltszakadát, plébániatemplom. A nyugati kapu északi béléteinek fejezetei a restaurálás után | Kollár Tibor felvétele 2021

»»57. Oltszakadát, plébániatemplom. Figurális részletek a nyugati kapu északi béléteinek fejezetein a restaurálás után | Kollár Tibor felvétele 2021

és gazdag konzolokat kaptak Szászsebesen. Mindezek ott rokonságban állnak a töredékes déli kapuzat maradványaival, amelyeknek közeli rokonai a kerci kolostor keleti szárnyán figyelhetők meg. A Kerc környezetében található barcasági (plébánia)templomok: Brassó (Szent Bertalan), Halmágy, Prázsmár, Szászhermány az esztergomi központú (óbudai, pilisi, ócsai) és a Kalocsa II. körüli csoporttal mutatnak kapcsolatot. Szászsebes meglehetősen magányosan áll, hacsak nem tételezzük fel, hogy közvetlen közelében a szász *hospesek* szombeni királyi prépostságának ismeretlen épülete játszhatott nagy szerepet. Szék temploma részben a kerci mintakép követését mutatja, részben a követés provinciális ellaposodását.

A 13. század második harmadában a Szamos-vidéki emlékek stiláris vonásai arról tanúskodnak, hogy ebben az időben a gyulafehérvári II. székesegyház jut mintaképszerephez. Ez arra utal, hogy az erdélyi püspökség nagy építke-

58. Oltszakadát, plébániatemplom.

A nyugati kapu északi béléletének fejezetei a restaurálás után | Kollár Tibor felvétele 2021

59. Homoróddaróc, plébániatemplom.

Déli homlokzat | Mudrák Attila felvétele, 2019

»60. Homoróddaróc, plébániatemplom.

A hosszház déli homlokzata | Mudrák Attila felvétele, 2019

»»61. Homoróddaróc, plébániatemplom.

Nyugati kapu | Mudrák Attila felvétele, 2019

zése regionális mintaképpé és általánosan követett forrássá vált. A klasszikus gótika levélornamentikájában (Beszterce, Radna) olyan gyulaféhevári („nagy leveles”) ornamensek tűnnek fel, amelyek az erdélyi püspöki székesegyháznak a 18. században újjáépített szentélyén egy már korábban meghonosodott, bambergi eredetű stílust képviseltek. E stílus példái a bálványosváraljai és a némai templomok díszében is ismeretesek.¹⁸

A 13. századi erdélyi építészetben két jelentős mestercsoport játszott lényeges szerepet. Egyikük a kerci ciszterci kolostor építkezéseivel lényegében párhuzamosan működött, és keze nyomra főleg a székesegyház későbbi épületszélein (a hosszház pillérein, majd a főszentély új, 13. századi épületén) mutatható ki.

Ettől az épülettől (hatásában is) különválasztandó Gyulafehérvár II. leggazdagabban díszített és az addigi Erdélyben hallatlanul sokrétű figurális dísszel ellátott épülete. Erről csak (részben *in situ*, részben másodlagos alkalmazásban található) faragványai alapján alkotható rekonstrukciós elképzelés, amelyet Takács Imre dolgozott ki.¹⁹ Nehezebb eldönteni e gazdag ciklus művészi eredetének kérdését. Egyrészt, amint ezt az erdélyi székesegyház két mellékapuszisának faragott díszé mutatja, kétségtelen, hogy az épületen olyan, a 12. század végének emiliai stílusában gyökerező mesterek dolgoztak, akiket Somogyvárról ismerünk. Nehezebb a Takács Imre által rekonstruált, fogazott geometrikus, hagyományosan „normannak” nevezett díszű diadalívbellét eredetkérdése: csak későbbi, kisebb léptékű, főleg alsó-ausztriai rokonát ismerjük (Kleinmariazell). Bizonyos azonban, hogy az észak-itáliai stílusimpulzusok feldolgozása szempontjából bajor vagy frank előzmények szerepével számolhatunk. Aligha tévedés azt gondolni, hogy a 13. századi erdélyi kőfaragó-művészet történetéhez az egyik kulcs a gyulafehérvári keleti rész kérdései között rejtőzik.

A gyulafehérvári székesegyház új, gazdagon díszített épületének nagy hatása volt az épület közvetlen környezetében. Az ívbéletekben figurális ábrázolásokkal díszített kapuzatok csoportja (Felek, Oltszakadát, Kisprázmár, Holcmány) minden bizonnyal ezt a hatást bizonyítja (1., 56–58. kép). Hatást, reménytelenül gyenge színvonalú ábrázolásokkal, de mégis csak törekvést a kiváló példakép követésére.²⁰ Nehéz eldönteni,

ni, hogy a kőfaragó alkalmatlansága, vagy a nehezen formálható, merev kőanyag-e a ludas mindabban, amit meglehetősen jól dokumentál a gyulafehérvári déli szentélyfalon elhelyezett Szent Mihály-relief ellentéte nyilvánvaló másolatával a feleki déli portálbélletben.

Mindenesetre – nem tudni, jobb kivitelezése vagy restaurálás következtében-e – e csoportba tartozik és a gyulafehérvári szobrok javához mérhető a holcmányi Jézus keresztelése relief. A nyugati oromzatra másodlagosan elhelyezett dombormű közelében olyan, négykaréjos, áttörtlemez-ablakkitöltés látható, amely a Kerc környezetéhez tartozó bazilikáknak is jellemző motívuma.

A Brassóhoz közeli Keresztényfalva hasonló ablakkompozíciója és nyugati kapuzatának fejezetornamentikája is mutatja, hogy az ablakkitöltés éppoly kevésbé jelzi a kerci körhöz tartozást, mint a fejezetornamentika (különösen az indahálóa

62. Homoróddaróc, plébániatemplom.

A nyugati kapu timpanonja | Mudrák Attila felvétele, 2019

» 63. Homoróddaróc, plébániatemplom.

A nyugati kapu északi bélletének fejezetei | Mudrák Attila felvétele, 2019

»» 64. Homoróddaróc, plébániatemplom.

A nyugati kapu déli bélletének fejezetei | Mudrák Attila felvétele, 2019

foglalt apró levelekből álló díszítés). Keresztényfalva nyugati kapuzatán az egyik fejezetzóna hurkolt indadíszebe foglalt levelekből áll, a másikat normális, levélkoszorúval közrefogott kehelyfejezetek alkotják. Nem tudjuk értelmezni az ilyen, aszimmetrikus elrendezésű kapudekorációkat.

Homoróddarócon is leveles indadisz jelenik meg az északi béliet felett és bimbós fejezetek sora délen (59–64. kép). A belül háromkaréjosan alakított homoróddaróci ívmező növénydíszes, összefonódó sárkányokból álló dísze közvetlenül függ a régi gyulafehérvári szentély ornamentikájától.

Homoróddaróc a régebbi magyar középkori művészettörténet-írás kedvencei közé tartozott. Dercsényi Dezső monografikus tanulmányt szentelt neki.²¹ Korábbi szintézisében az er-

délyi román kori kapuzatokat ismertető részt Gerevich Tibor így vezette be: „Az Esztergomból kiinduló dunántúli kapustílus Erdélyben, a gyulafehérvári [t. i. déli – M.E.] kapu lenyűgöző példáján keresztül is széles visszhangra talált.” Valamint: „Az erdélyiek közül legnagyobb a homoróddaróczi ... erősített templomnak kilenc pillérpártól díszített kapuja, melynek ívmezejét hármás lóherealakú ív zárja le. Ez a délfrancia eredetű motívum a Dunántúl s a szomszédos Ausztriában is elterjedt.”²² A régebbi magyar irodalom azt a centralizált országot feltételező művészettörténeti képet részletezte, amelyet újabban, a mi tapasztalataink szerint a kulturális régiókra tagozódó ország elképzelése váltott fel. Ennek, az Árpád-kor újabb képének megalkotását szolgálják a most folyó kutatások.

65. Homoróddaróc, levéldíszes fejezet | Kollár Tibor felvétele, 2013

- 1 | Jelen tanulmány a Teleki László Alapítvány 2020. október 15-én megrendezett, Megújuló épített örökség a Kárpát-medencében című konferenciáján elhangzott előadás (Marosi Ernő: Tudományágak közös munkája az Árpád-kori országismeret érdekében) lábjegyzetekkel ellátott, szerkesztett változata.
- 2 | „Helyes időrend nélkül nincs jó művészettörténet. A 11–12. századi Magyarország művészet-történetének gerincét a kőfaragványok adják.” – lásd: TÓTH Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 54.
- 3 | MAROSI Ernő: Művészet a királyi udvarban és udvari művészet az ország középkori közepén. In: *In medio Regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Szerk. BENKŐ Elek, OROSZ Krisztina. Budapest, MTA BTK Régészeti Intézet, 2015. 30–35.
- 4 | KOSZTA László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. (The-saurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 2.). Pécs, PTE Egyháztörténeti Kutatóközpont, 2013; THOROCZKAY Gábor: A középkori Magyar királyság egyházigazgatásának néhány kérdése. *Egyháztörténeti Szemle*, 20. 2019. 4. sz. 3–10.
- 5 | THOROCZKAY Gábor: A Szent Bölcsesség egyháza. A titeli társaskáptalan története a kezdetektől a XIV. század közepéig. *Fons*, 21. 2014. 331–350
- 6 | F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, Pytheas, 2000.: társaskáptalanok-bencés kolostorok-ciszteriek-premontreiek – szem-

ben a későbbi középkor egy-nemű kolostortérképeivel: Uo.: pálos-domonkos-ferences (konventuális)-ferences (obszerváns)-Ágoston-rendi.

7 | BEATRIX F. ROMHÁNYI: Church and Salt. Monasteries and Salt Trade in the medieval Kingdom of Hungary (11th–13th centuries). In: *Monastic Life, Art, and Technology in the 11th–16th Centuries*. Ed. by Ileana BUR-NICHIOIU. Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2015. 147–160.

8 | HEITELNÉ MÓRÉ ZSUSZA: Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11–13. században I. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Sze-ged, Csongrád Megyei Levéltár, 2000. 593–632; HEITELNÉ MÓRÉ ZSUSZA: Monostorok a Ma-ros mentén. Adatok. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Ki-állítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhal-mi Bencés Főapátság, 2001. 267–274; HEITELNÉ MÓRÉ ZSUSZA: Tanulmányok az aradi prépostsági templomról. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2010. 742–777. [a továbbiakban: HEITELNÉ 2010a]. – Vö. tanulmánykötetét: Suzana MÓRÉ HEITEL: *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureşului*. Timișoara, Editura Excelsior Art, 2010.

9 | GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 170–172; valamint HEITELNÉ 2010a (ld. 8. j.). 756–763; különös tekintettel: 1–3. sz. Takács Imre megfigyelései a pan-nonhalmi III. épület rokon vonásairól: Takács Imre: Megjegyzések az aradi Szent Márton-prépostság 13. századi épülettöredékeihez. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon* (ld. 8. j.). 768–777.

10 | TÓTH Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjtemé-*

nyében. (A Magyar Nemzeti Ga-léria szakkatalógusai, I/1.). S. a. r. és szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Má-ria. Budapest, Magyar Nemze-ti Galéria, 2010. 48, 128. Kat. 13. Dömös: Uo. 51–56. 104–110. kép.

11 | VÖ. PAPP Szilárd: Somogyvár. In: *Paradisum plantavit* 2001 (ld. 8. j.). 350–353. 5. kép. Mint „pal-mettás díszű lábazat töredé-ke” közölve: TÓTH Melinda: A somogyvári bencés apátság és temploma az Árpád-korban. In: *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. Szerk. MAGYAR Kálmán. Kapos-vár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992. 245. 19. kép.

12 | MAROSI Ernő: Az ercsi monostor kőfaragványainak újabb leleteihez. Művészettörténeti megjegyzések. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 196–204.

13 | GYÖRFFY 1963 (ld. 9. j.). 170–172; HERVAY F. Levente O. Cist.: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus. A ben-cés apátságok, az apátos monos-torok és a pusztá monostorok története. In: *Paradisum planta-vit* 2001 (ld. 8. j.). 484–485. Lásd még: *Monastic Life, Art, and Tech-nology* 2015 (ld. 7. j.).

14 | ERNŐ MAROSI: Some remarks on fragmentary capitals from the monastery of Bizere. In: *Monastic Life, Art, and Technology* 2015 (ld. 7. j.). 225–234.

15 | TÓTH Sándor: A 11–12. szá-zadi Magyarország Benedek-ren-di templomainak maradványai. In: *Paradisum plantavit* 2001 (ld. 8. j.). 245. skk., 249, 255.

16 | GYÖRFFY György: *Az Ár-pád-kori Magyarország történe-ti földrajza*, IV. Budapest, Akadé-miai Kiadó, 1998. 128–129; SZÁ-KÁCS Béla Zsolt: Técső, reformá-tus templom. In: *Középkori temp-lomok a Tisztától a Kárpátokig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyhá-za, Szabolcs-Szatmár-Bereg Me-gyei Területfejlesztési és Kör-nyezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013. 303–306;

LÁNGI József: Técső, református templom. In: „... ideje az építés-nek ...” – A Rómer Flóris Terv mű-emlék-helyreállításai. Szerk. KOL-LÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2018. 195–209.

17 | ERNŐ MAROSI: Die Kathed-rale „Esztergom II.” Der Bau der St. Adalbertskathedrale im 12. Jahrhundert. *Acta Historiae Arti-um*, 59. 2018. 69–142.

18 | A gyulafehérvári székesegy-ház főszentélye. Szerk. PAPP Szi-lárd. Budapest, Teleki László Ala-pítvány, 2012; HAVASI Kriszti-na: A gyulafehérvári székesegy-ház 13. századi főszentélye. Uo. 87–128.

19 | TAKÁCS Imre: A gyulafehér-vári második székesegyház el-ső szentélye. In: *A gyulafehérvá-ri székesegyház* 2012 (ld. 18. j.). 59–85.

20 | MAROSI Ernő: Figurális ív-béltet-díszű, román kori kapuza-tok erdélyi szász emlékcsoport-ja. In: *A szórvány emlékei*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2013. 9–57.

21 | DERCSÉNYI Dezső: A homo-róddaróci erődtemplom. *Építé-szet*, 3. 1943. 77–80.

22 | GEREVICH Tibor: *Magyaror-szág román kori emlékei*. Buda-pest, Műemlékek Országos Bi-zottsága, 1938. 101.

RÁCZ MIKLÓS

Tompaháza-Szászújfalu református temploma

Építéstörténeti megfigyelések

A tompaházai (Rădești) református templom az erdélyi középső Maros-völgy egyik olyan, késő román falusi temploma, amely jelentős részben épen maradt fenn (1. kép). Nyugati része sajátos homlokzati formálást mutat (2. kép). Tanulmányomban ezzel, illetve az épület más részeire vonatkozó megfigyelésekkel foglalkozom, amelyekre a Teleki László Alapítvány számára, 2018-ban készített építészeti felmérés adott lehetőséget.¹ A vizsgálathoz és értelmezéshez a felmérés során készült háromdimenziós állományt (pontfelhőt), az ezen, valamint saját helyszíni részletfelméréseimen és megfigyeléseimen alapuló felmérési rajzaimat használtam fel.² Az egészében véve jól karbantartott templom szentélyfödémének veszélyeztetett állapotára ezúton is fel kell hívni a figyelmet. A helyreállításra remélhetőleg mielőbb lehetőség nyílik.

TÖRTÉNETI ADATOK

A Maros egy nagy ívének tövénél, annak bal partján, a kanyarulat északi oldalán, a folyó és a dél felé vezető út találkozásánál áll a körítőfallal övezett templom. A településnek ez az északi része volt a korábbi térképek tanúsága szerint Szászújfalun, míg a kanyar déli oldalán egykor elkülönülő, mára vele összeérő településrész Tompaháza, amelybe 1912-ben Szászújfalut közigazgatásilag beolvastották.

Györffy György történeti földrajzában a források alapján az Árpád-korban Kend néven szereplő települést azonosítja Újfaluvál. Ez utóbbi elnevezés először 1319-ben fordul elő, az 1332–1336-os pápai tizedjegyzékekben pedig *Villa Nova* plébánosa szerepel.³ Ugyanakkor a régi névváltozatot (*Kenthelke alio nomine Wyfalu*) még 1410-ben is használták.

Az örökös nélkül elhunyt Jób klerikus birtokai közül Kendet valamikor 1268–1270 körül szerezte meg Gyógyi András, aki ekkor István ifjabb királytól, majd 1280-ban IV. Lászlótól kapott adománylevelet.⁴ I. Károly 1326-ban a fiúutód nélkül meghalt Gáldi Benedek újfalui birtokát Benedek három leányának adta; ez a birtok nyugaton Gyógyi András (újfalui) birtokával volt határos.

1931-ben Debreczeni László rajzokat készített a templomról. Az alaprajz mellett felvázolta és felmérte az épület keresztmetszetét a tornyon, illetve a karzaton keresztül, a karzat és a torony nyugat-keleti metszetét, valamint az utóbbi szintjét. A torony metszetein feltüntette a meglévő ablak szintjén lévő és az alatta elhelyezkedő, befalazott ikerablakokat, lerajzolta a karzatoszlopokat és az emeleti pillérfőt, az ablakosztó oszlopot, továbbá a toronyba befalazva látott, felirattöredékes római követ.⁵ Entz Géza a templom építését a 13. század közepére datálta, és a nyugati karzatos templomok Maros-völgyi körének (Marosújvár, Tompaháza, Bokaj) összefüggésében tárgyalta azt. Az írott források kapcsán kizárólagosan Tompaházához kötötte a templomot, és egyértelműen a falunak nevet adó Tompa család alapításának tartotta.⁶ Az épület a Budapesti Műszaki Egyetem erdélyi templomfelmérései között is szerepel; átfogó, körülbelül 1:100 léptékű felmérési dokumentációval, fényképekkel és rövid leírással.⁷

1. A tompaházai református templom délnyugat felől | Mudrák Attila felvétele, 2020

« 2. Nyugati homlokzat | Mudrák Attila felvétele, 2020

3. Déli homlokzat | Mudrák Attila felvétele, 2020

A templommal ez idáig Ileana Burnichioiu 2012-ben megjelent, Fehér megye északi részének középkori egyházi épületeit tárgyaló nagy tanulmánya foglalkozott a legrészletesebben.⁸ A szerző szerint kétséges, hogy melyik középkori településen állhatott valójában a templom, bizonytalannak tartja a pápai tizedjegyzékek *Nova Villa*-i plébániájával való azonosítását. Megfigyelte a torony két szinten is látható, befalazott ablakait, valamint az alsó toronyablakszint nyugati, befalazott ablakának a falában részben látható, *in situ* fejezetét. Emellett felvetette, hogy a földszinti karzatoszlopok törzsei római eredetűek lehetnek, és feltételezte, hogy a lábazatok szintemelése miatt nem láthatók. A szentélyt a belső falfülkék és a lábazat északi oldalon való megszakadása alapján (amely véleménye szerint sekrestyére utaló nyom lehet) középkorinak tartja.

A TEMPLOM ISMERTETÉSE, A MEGFIGYELÉSEK LEÍRÁSA

A kis méretű templom hajóból, nyugati toronyból és félköríves szentélyből áll (3–4. kép). A torony a hosszház nyugati homlokzatának síkja mögött (ún. behúzott torony) emelkedik (5–6. kép). A torony melletti szakaszon – az északon és délen is kis kiugrással bíró – hajó szélessége némileg nagyobb, 6,7–6,8 méter, míg a többi részén 6,4 méter. E rész felett a torony két oldalán különálló, a hajó többi részénél kissé magasabb, azok cserépfedésétől eltérően bádoglemezzel fedett tetőszakaszok találhatók. Ereszüik alatt a falsíkok a hajó hosszfalainak síkjára lépcsőznek vissza, és ezek a lépcsőzetek átfordulnak a nyugati homlokzatra is, amelynek falsíkja ennek megfelelően a karzatszint tetejéig kijjebb áll az oromfalakhoz, valamint a torony nyugati homlokzatához képest. A kijjebb álló alsó rész a torony és a nyugati kapu sávjában visszalép, és itt a mélyebb sík fut le a kapuig.

4. A templom délkelet felől | Mudrák Attila felvétele, 2020

» **5. A templom légifelvétele nyugat felől**
| Stefan Dragomir felvétele, 2021

A nyugati kapu csúcsíves, egyszerű, kissé vaskos arányú (7–8. kép). Élszedett kőkerettel rendelkezik, melynek profilja a lábazonnál rézsűre metsződik. A toronytest felett a toronysisak egybeépült a kiugró, faerkélyes felső szinttel. A toronyfal egyetlen, kőoszlopos ikerablaka a keleti homlokzaton nyílik. Az oszlop felülete kissé lepusztult, kopott, lábazona és fejezete is az oszlophoz párnataggal csatlakozó, egyszerű tölcserforma, a fejezet felett erőteljes fejlemezettel.

A hajó közepén nyíló, félköríves, kőkeretes déli kaput csupán egy keskeny élszedés tagolja (9. kép). A hajó déli oldalán három, nyugati homlokzatán (a kapu felett), valamint északi oldalának keleti szélén egy-egy félköríves, keret nélküli ablak nyílik. A karzatszínt, a déli homlokzat nyugati, kiugró részén kis méretű, rézsűs bélletű, félköríves záradékú, befalazott ablak külső része látható.

A templom és a torony homlokzatait egyaránt újabb kori, sík vakolat fedi, egyéb tagolás nélkül. A hajó délkeleti sarkának felső részén a vakolatból kihagyott, figurális, kemény mészkő relief látható, amely formai jegyei alapján egy római kori faragvány. A hajó és a szentély között előbbi tetősíkja fölé emelkedő oromfal áll. A nyújtott, félköríves záródású szentély párkánymagassága a hajóénál alacsonyabb, íves záradékát négy alacsony, vaskos, betonnal fedett támpillér erősíti, szegmensíves záródású ablaka délkelet felé, fekvő ovális ablaka kelet felé nyílik (10. kép). A szentély nyeregteretjének lekötölése a záródásnál sokszög alaprajzú, kissé szabálytalan. A tetőformához kevésbé alkalmas hornyolt cserépfedés beázása okozza az északi oldalon a szentély fafödémjének évek óta tartó károsodását.

A templomhajó nyugati végét a külső alaprajzi kiszélesedésnek megfelelően a falazott, boltozott karzat foglalja el; a szerkezet középső része felett emelkedik a to-

rony (11. kép). E kiszélesedő szakasz falai a hajó többi részéhez képest vastagabbak, a kiugrást tehát valójában a falvastagodás képezi: belül a karzat alatti és feletti tér szélessége is megegyezik a hajó többi részének szélességével. A karzatot a földszinten két kőoszlop tartja (12–16. kép). Az oszlopok törzse enyhén sudarasodó, lábazonuk nem látható. Az egészen lapos kockafejezetek sarkait az alsó, domború részen egyszerű, stilizált levelek díszítik. A karzat földszint feletti három boltszakaszát két-két oldalsó, falpiller nélküli és egy közbúlsó hevederív tartja. Közülük a két szélső, közel négyzetes szakaszt élkeresztboltozat, míg a középső, szélesebb, téglalap alaprajzút a hosszteneggellyel párhuzamos dongaboltozat fedi (17–19. kép).

Az emeleti karzattér felett a földszintivel azonos rendszerben, a földszinti oszlopok felett letámaszkodó hevederívek találhatók, a támaszok vonalában vastag mellvédfallal, amelynek kialakítása aszimmetrikus (20–21. kép). A középső szakaszban a mellvédfalon átjáró nyílik. A mellvédfal magassága ettől dél felé, a karzat járószintje felett kb. 105, észak felé viszont csak 80 centiméter. Míg a déli szakaszban az ívek közvetlenül a magasabb mellvédfal tetejéről indulnak, északon a fal teteje és az ívindeítés között – alaprajzilag a fal vastagságán belül – vékonyabb, nagyon alacsony, vakolat és meszelés által fedett pillér áll, egyszerű, csonkakúp formájú fejezettel. A pillérfő teteje éppen egybeesik a déli mellvéd-falszakaszával. A karzat emeleti részét még szokatlanabbá és különösebbé teszi a mellvédfal és

6. A templom légifelvétele délnyugat felől

| Stefan Dragomir felvétele, 2021

» 7. A nyugati kapu | Stefan Dragomir felvétele, 2021

»» 8. A nyugati kapu északnyugat felől

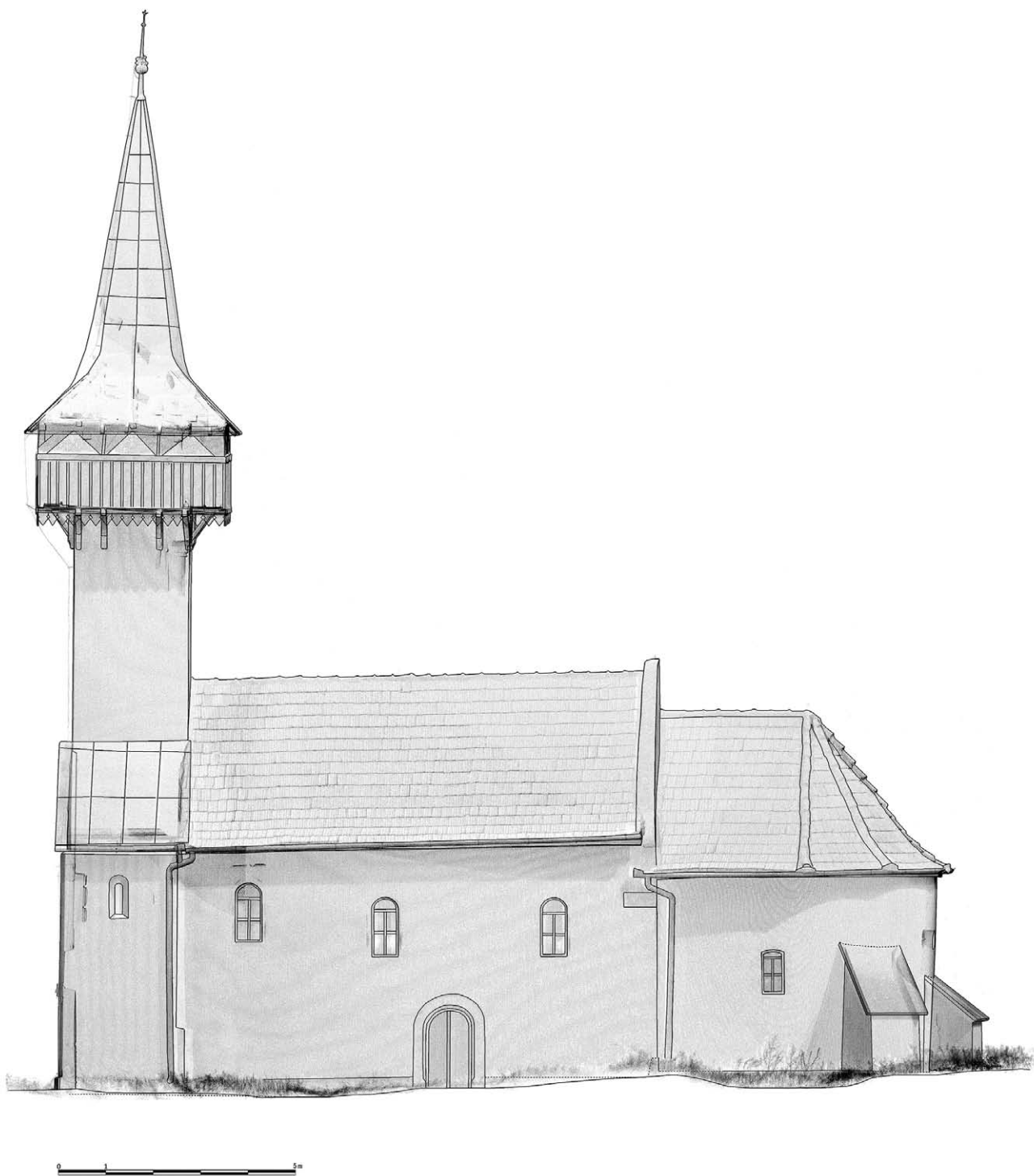
| Stefan Dragomir felvétele, 2021

a hajófalak találkozásánál, a sarkokban szimmetrikusan elhelyezkedő egy-egy, felfelé szélesedő, alul vízszintes, felül ferdén befelé dőlő síkkal záródó, kisebb, vakolt, meszelt faltömb. E falrészek leginkább boltozatindításként értelmezhetők, elhelyezkedésük azonban a karzat szélső nyílásaival nem egyeztethető össze. A karzat emeleti, középső íve a szélsőknél magasabb, záradéknál 29 centiméterrel alacsonyabban van a hajó mai fafödémje.

A karzatszint felett, a középső szakaszban fafödém, a szélső szakaszokban egy-egy, a templom hossz tengelye felé emelkedő, szabálytalan rakású, vakolatlan féldongaboltozat található (22–23. kép). Itt mindkét boltozott oldalon egy fafödém gerendafészkei látszanak. Úgy tűnik, hogy ennek fészkeit nem utólag, hanem a fal rakásával egy időben alakították ki.⁹ A falazott karzat mellvéd fala előtt újabb fa karzatszakasz helyezkedik el,

ennek déli szélén található a felvezető fa létra, és ma innen közelíthető meg a boltozott karzat, valamint a torony (24. kép). A hajót és a szentélyt egyaránt síkmennyezet fedi. Előbbit festett kazetták díszítik, utóbbi vakolt, meszelt és stukkódíszítéssel bír. A stukkódísz a mennyezet északi oldalán hiányos, keleti fele teljesen hiányzik,¹⁰ a vakolaton repedések és elszíneződések láthatók, amely régebb óta tartó beázásokat jelez. A templom faberendezése nagyrészt festéssel és díszítőfaragással készült. A kazettás famennyezet 1744-es, a nyugati karzaton 1774-es évszámú felirat látható. A templom keleti végében, a szentélyben is fa karzat áll. A templomhajó padlójának középső részén három 17. századi sírkövet találunk, ezek közül kettő a tompaházai Rákosi család tagjaihoz köthető. A torony a falazott karzat középső szakasza felett áll (25. kép). Belső falfelületei vakolatlanok, és megfigyelhető, hogy szinte

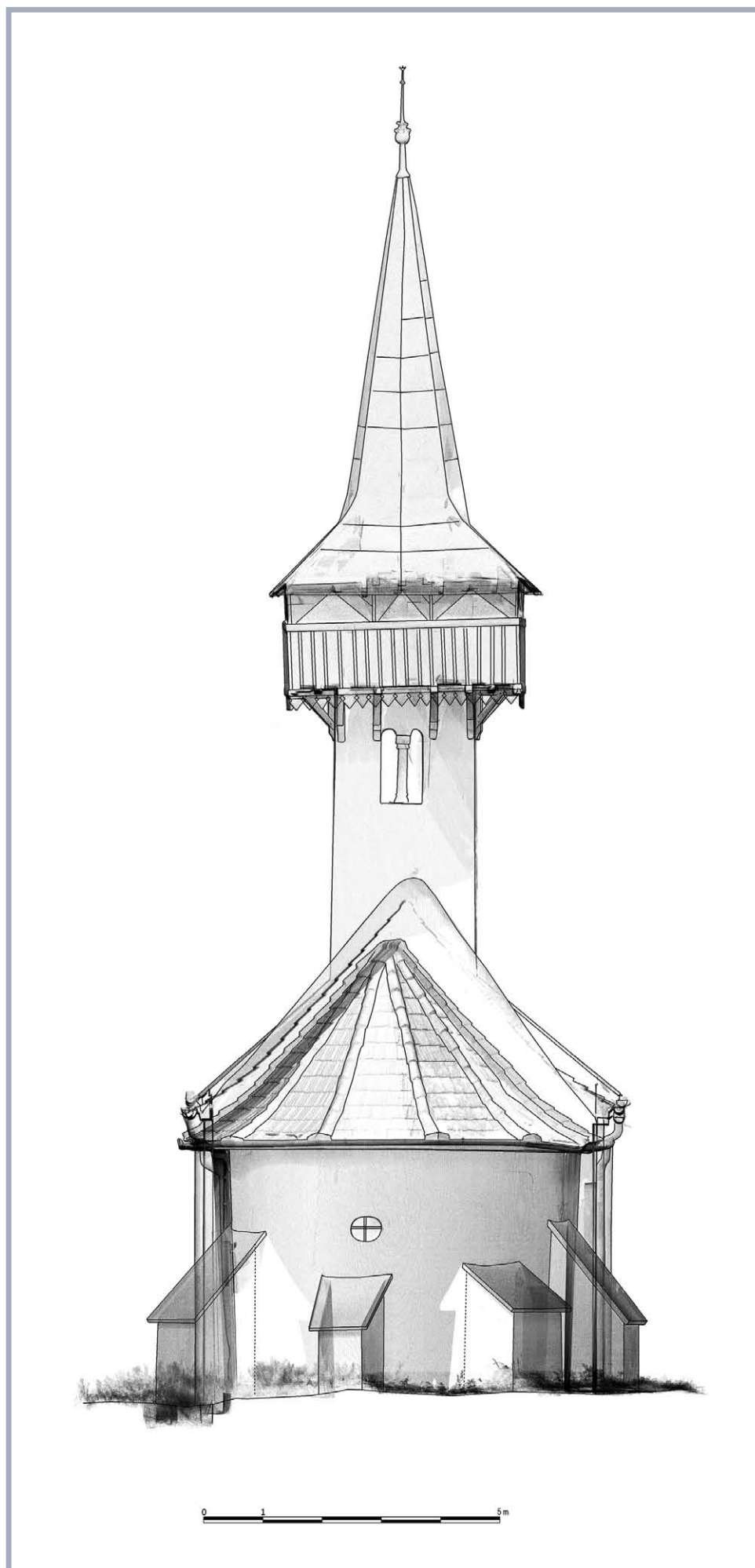
egyöntetűen téglából épült. A torony három fala a karzat feletti három középső hevederívről indul. A karzatszint felett 4,3 méter, a földszinti padlótól számítva 7,2 méter magasságban az északi és a déli fal egész vastagságával erőteljesen, kb. 24, illetve 20 centiméterrel beljebb ugrik (26. kép). Ilyen jellegű elhúzás teherhordó falakban teljesen szokatlan, a statikai elvekkal ellentétes. Erre a különös jelenségre a padlás-tér felől látottaknál még visszatérek. Megfigyelhető, hogy a keleti fal a visszaugrá-sok szintjéig elválík az északitól és délitől, efölött azonban a falak kötésben vannak. A toronybelső e feletti, vakolatlan falszövetében, az egyetlen meglevő ikerablakkal azonos magasságban a többi három oldalon is egy-egy, kicsivel alattuk mind a négy oldalon egy-egy további, befalazott, a meglevővel egyező méretű, befalazott ablak

9. Déli homlokzat | A szerző rajza, a szkennelést Fülöpp Róbert végezte

» **10. Keleti homlokzat** | A szerző rajza, a szkennelést Fülöpp Róbert végezte

vehető ki (27–29. kép). Az alsó szint ablakainak záradéka és a felső szinti ablakok könyöklője között a távolság mindössze kb. 45 centiméter. Az ablakok befalazása a torony falazatától jól megkülönböztethető módon vegyes technikájú, de nagyrészt folyami kőből készült. Néhol kivehető az ablak ép záradéka, és az is észlelhető, hogy a kőoszlop is a helyén maradt, a nyugati alsó szinti ablak esetén pedig a falazat résén keresztül rálátni a helyén lévő oszlopfejezet sarkára. A faragványon ahhoz hasonló, sarokleveles kiképzés vehető ki, mint ami a karzat oszlopfejezetének sarkain is látható (30. kép). Másutt úgy tűnik, az ívek találkozását már a befalazáskor elbontották. A befalazás során másodlagosan felhasznált oszloptörzsdarabok, illetve a fejezetek és a lábzatok méretének megfelelő – bizonyára profilált részükkel a falba fordított – négyzetes faragott kövek is azt jelzik, hogy egyes ablakok kőszerkezetét kibontották, és felhasználták a befalazáshoz.

A torony felső részén – annak eredeti falában – is láthatók másodlagosan felhasznált, faragott kövek, így egy kőtöredék vésett kapitális feliratrészlettel (31. kép). A falkorona felett emelkedő, erkélyes toronysisak a szokásos módon egybeépült a falazott toronytest belső faszerkezetével. A toronysisak erkélyes szintjének függőleges tartószerkezetét nyolc belső és tizenkét külső oszlop adja, amelyek könyökfákkal kapcsolódnak az alsó és felső, vízszintes gerendarácshoz. A szerkezetet utólag megerősítették a harangot is tartó ácsolattal, amelyen bizonyára 1841-es évszám töredéke látható.¹¹ E másodlagos szerkezet felső, vízszintes gerendái kifutnak a toronyerkély homlokzati síkjáig. Ennek nyomán a gerendavégek eltakarására az erkély homlokzati könyökfái mellett, azokkal párhuzamosan mindenhol egy-egy deszkát helyeztek el, az egységes megjelenés érdekében ott is, ahová nem került ilyen gerendavég. Ezzel az erkély nyílásait szinte felismerhetetlenné szűkítették, ami igen kedvezőtlenül hat a toronyerkély megjelenésére.

A templom padlásterét a hajóból, a fa karzat déli része felől közelíthetjük meg. A padláster felől a torony – és a karzat – keleti falának vonalában egy egybefüggő falsíkot láthatunk (32. kép). A téglafal vakolatlan, és két függőleges elválás látható benne a karzatiévek tetejének magasságától mintegy 1,8 méter hosszan. A falelválások mentén megfigyelhető, hogy a középső falszakasz utólag épült be a két oldalsó közé: a fugák falazóhabarcsa kifolyva hozzáilleszkedett a szélső falazatrészek – már meglevő – függőleges falsarkaihoz. Figyelemre méltó a falelválások felső végződése: itt az egyébként tisztán téglából épült falban egy-egy, kb. 50 centiméter hosszú, lapos kőtömböt építettek be szimmetrikusan, éppen a falelválások felett. A kövek felett a falazat már végigfut és egybefügg. E két kőtömb alatt, szintén szimmetrikusan, mindkét oldalon egy-egy keskenyebb kőtömb látható a falelválások határán.

A hajó és a szentély közötti oromfal hajó felőli oldala vakolatlan, s a toronytól eltérően nagyrészt kőből épült (33. kép). A falsíkon a jelenlegi falkoronával azonos ereszmagasságba kifutó, de a mainál laposabb tetőnek megfelelő falelválás vehető ki. E vonal felett az oromfal síkja kissé visszaugrik.

« 11. A templomhajó belső nézete nyugat felé | A szerző felvétele, 2018

12. A karzat földszinti része az oszlopokkal | Stefan Dragomir felvétele, 2021

13. Az északi karzatoszlop | Stefan Dragomir felvétele, 2021

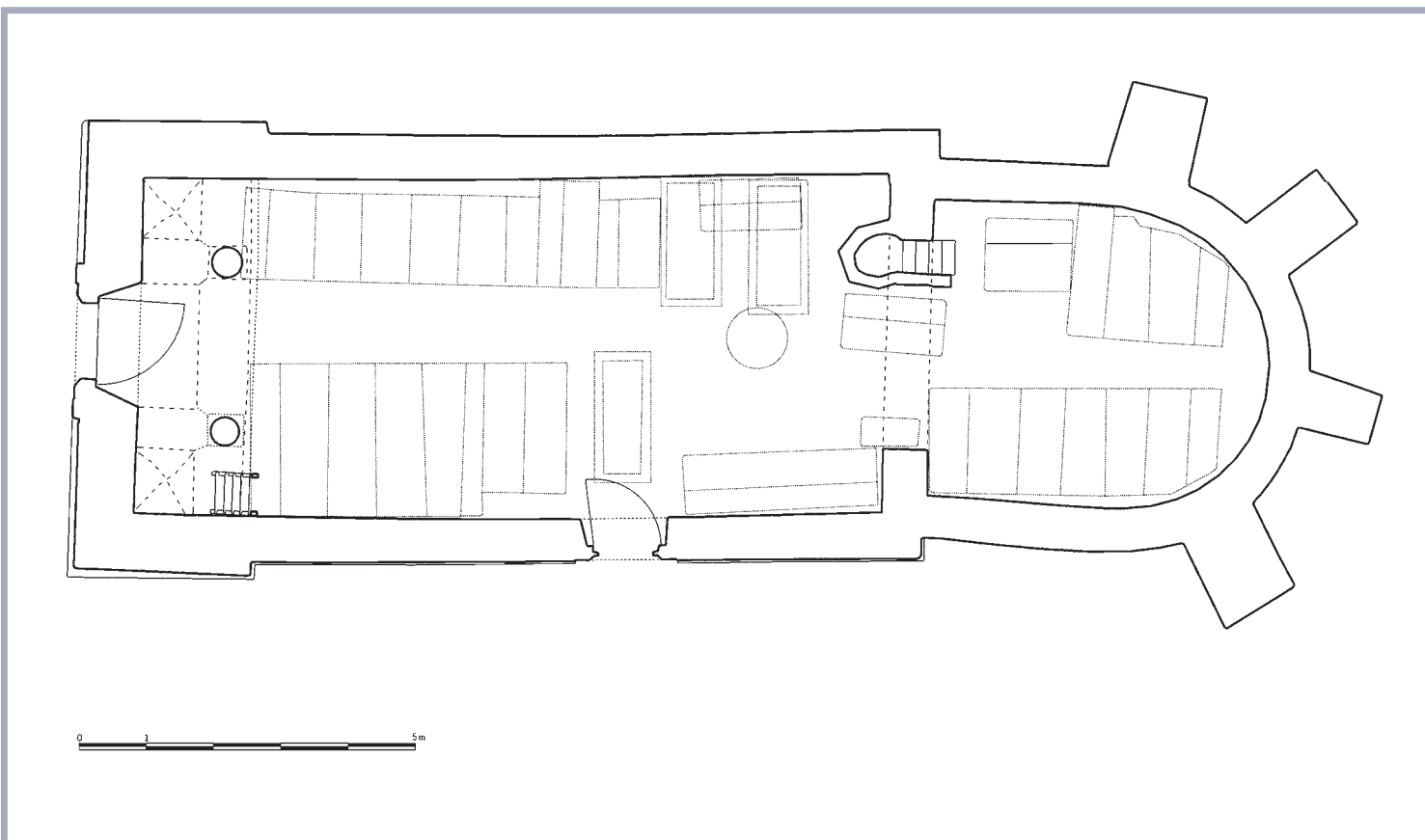

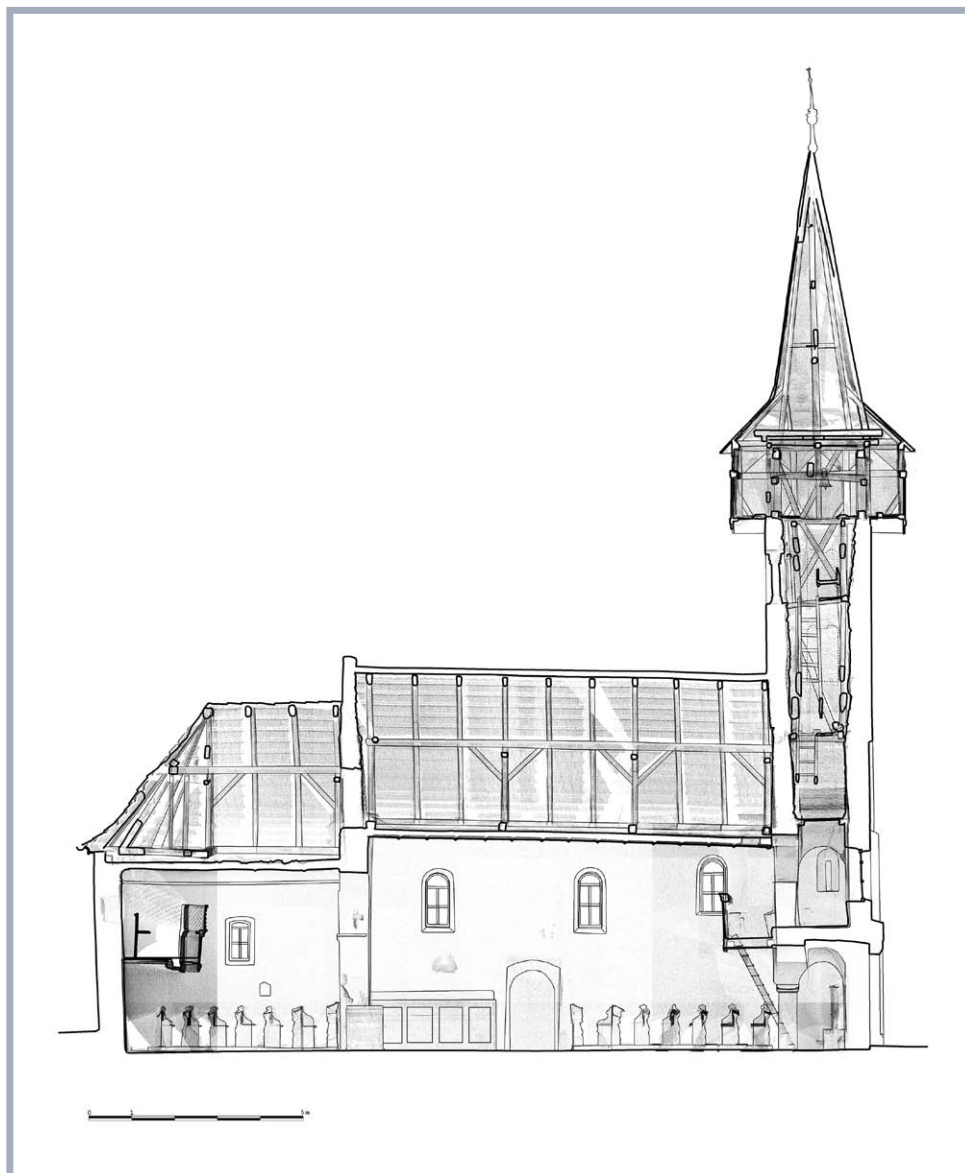
14. Az északi karzatoszlop fejezete | Stefan Dragomir felvétele, 2021

15. A déli karzatoszlop | Stefan Dragomir felvétele, 2021

» **16. A déli karzatoszlop fejezete** | Stefan Dragomir felvétele, 2021

»» **17. Földszinti alaprajz** | A szerző rajza

A szentély padlásterébe keskeny nyílás vezet, melynek záródását szimmetrikusan két, vélhetőleg egyforma, egymásnak döntött lappal alakították ki. Ezek közül az északi a helyén van: ez egy nagy, ép, lapszerű, bizonyára római téglá (34. kép).

A szentély padlásterében, a fal keleti síkján egy a mainál kb. 60 centiméterrel alacsonyabb és meredekebb, korábbi tető lenyomata látható, amely felett a falsíkot meszelt vakolat fedti (35. kép).

ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI KÖVETKEZTETÉSEK

A templom nyugati részén tett megfigyelések véleményem szerint azt valószínűsítik, hogy az Árpád-kori épít-

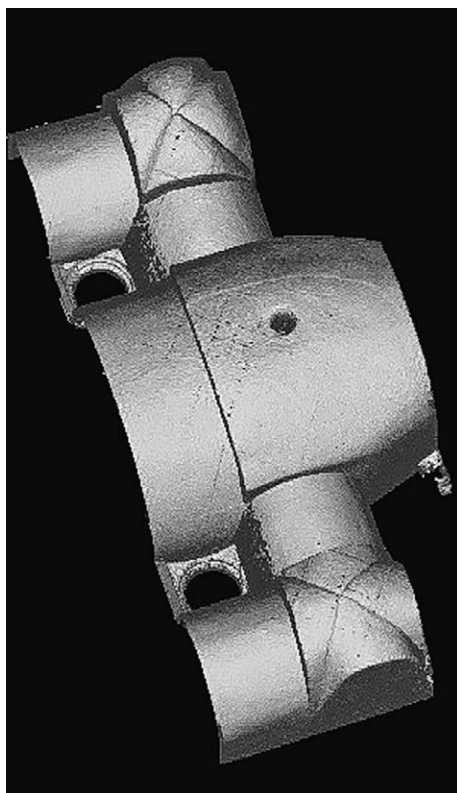
18. Hosszmetszet dél felé a torony belső oldalán a befalazott ablakok körvonalai

| A szerző rajza

19. A karzat földszinti boltozata háromdimenziós felmérési állománynak nézete a szabályos négyzet alaprajzú, szélső, élkeresztboltozatos szakaszokkal – kivágat a pontfelhőből

20. A karzat emeleti részének északi oldala a befalazott ablakkal | Stefan Dragomir

felvétele, 2021

kezés során alapvető tervváltoztatásra került sor (36. kép). Ez a változás 7,2 méter magasságban észlelhető a nyugati rész alaprajzában és falazott szerkezeteiben. Ha a karzat földszint feletti boltozatát, valamint a karzatszint feletti hevederívek elrendezését megnézzük, láthatjuk, hogy a két oldalsó boltszakasz szabályos, négyzetes alaprajzú, a középső pedig széles, téglalap formájú. A karzat emeleti hevederívei

21. A karzat emeleti részének északi oldala a mellvédfal feletti, nyomott arányú pillérrel

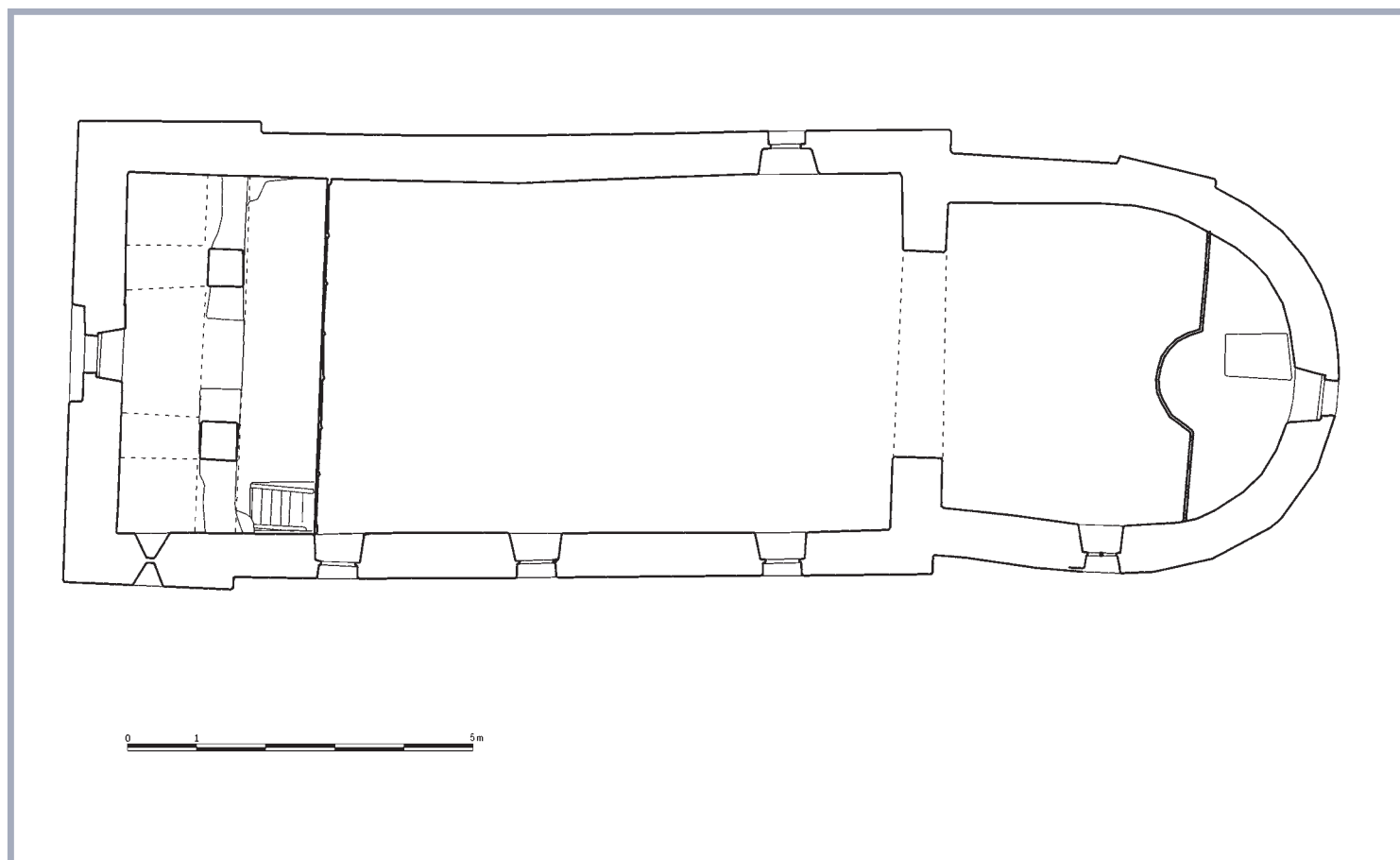
| Stefan Dragomir felvétele, 2021

22. A karzat emeleti része északi oldalának téglából épült, lapos „féldongaboltozata”

| Stefan Dragomir felvétele, 2021

23. A karzat emeleti részének északi oldala a befallazott ablakkal és a téglából épült, lapos „féldongaboltozattal” | Stefan Dragomir felvétele, 2021

felett ezen az alaprajzon indították el a felmenő falakat, de a két négyzetes, szélső szakasz először egy-egy zárt, négyzetes alaprajzú tömbként emelkedett ki. Ezek között a középső szakaszon szélesebb, kelet felől nyitott térköz volt az oromfal mögött.

A középső térköz – a mai torony alépítménye – keleti falát utólag építették be, amikor 7,2 méter magasságban a feltételezett tervváltoztatásra sor került. Ettől a magasságtól felfelé a középső szakasz északi és déli falát – a szokásos statikai elvekkel ellentétes módon – erőteljesen, mintegy 20 centiméterrel eltolták a templom hossz tengelye felé. Innentől a középső szakasz, a ma is álló torony képez alaprajzilag zárt tömböt. Alaprajza az elhúzások révén közel áll a négyzeteshez, de nyugat-keleti irányban kissé nyújtott, szabálytalan. Igen valószínűnek tűnik, hogy a jelenlegi torony csak e tervváltoztatás eredménye, és a nyugati részt 7,2 méter magasság eléréséig teljesen eltérően tervezték, mégpedig toronypáros kialakítással. Az eddig bemutatott, legfeltűnőbb szerkezeti sajátosságok mellett más adottságok is ebbe az irányba mutatnak. A teljes nyugati rész falait, mint láttuk, mindhárom oldalon jelentősen vastagabbra építették. Ezt pusztán a karzat kevésbé, a középső torony pedig még kevésbé indokolta volna. A karzat vonalában történő vastagítás a kiugrások révén a hajó teljes szélességére kiterjedő, erőteljes homlokzati tagolást is jelentett. A tervváltoztatás utáni fázishoz sorolhatók a karzatszint feletti szélső szakaszoknak a földszinttől eltérő, szabálytalan rakású féldongaboltozatai, melyek máig vakolatlanul maradtak. E terek felett jelenleg sincs hozzáférhető pad-

lástér, így fedésük még síkjában is külön áll, feljebb emelkedik a hajóétól, és a rendhagyó csatlakozások miatt a hajó tetőszerkezetétől eltérően bádoggal fedték le őket.¹² Valószínűnek tűnik, hogy a toronypár az említett magasságig megépült, majd a külső szakaszokat a tető oromfalának megfelelő formáig rézsűsen visszabontották, a toronytereket hevenyészett boltozattal zárták le, ehhez és a továbbépítéshez pedig a bontott téglákat is felhasználták.

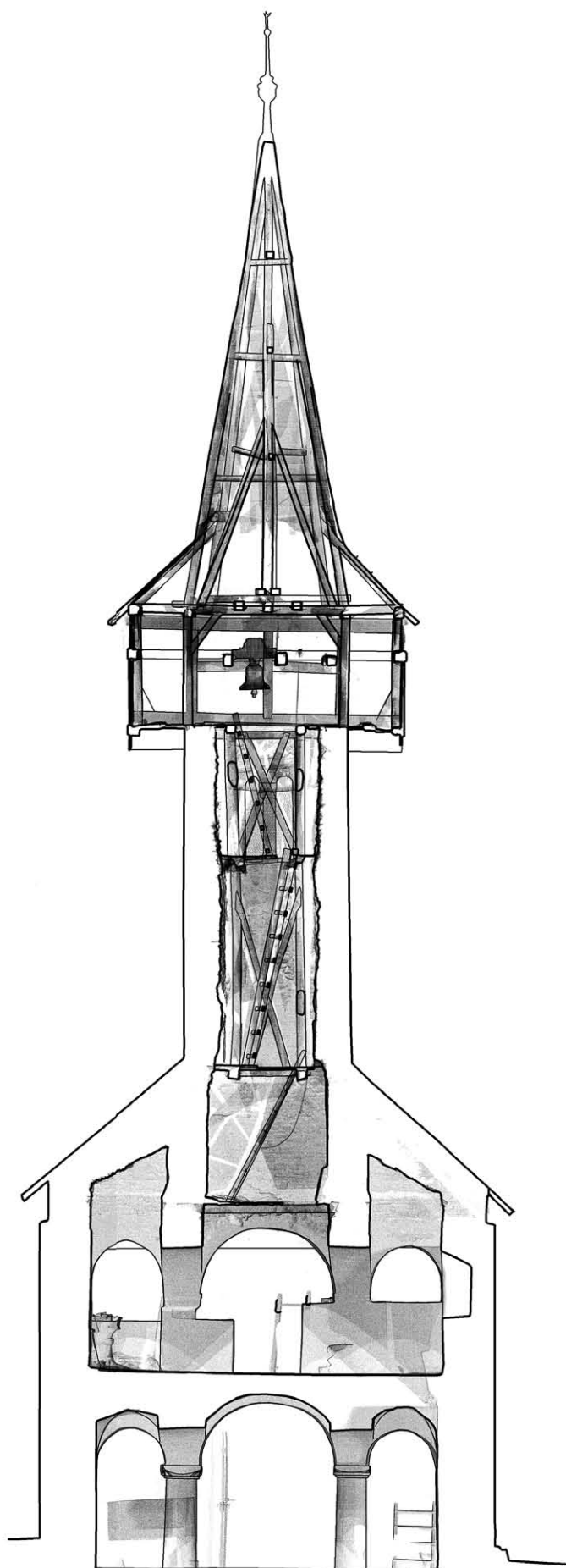
A váltásnál a középső torony kialakításához erőteljesen beljebb lépcsőzték a középső szakasz északi és déli falát, erősítésként a keleti falba – konzolszerűen – kötömböket építettek be, a kelet felőli, lentebbi falközt befalazták. A kötömbök periodizálása azonban még bizonytalan. Nem kizárt, hogy ezeket – az alattuk lévő, úgy tűnik, rájuk merőleges kötömbökkel együtt – a tornyok tetősík felett megjelenő saroklizénáinak alátámasztására építhették be (ez esetben feltételezni kellene, hogy a tornyok megmaradt nyugati homlokzatain, a lépcső-

24. Karzatszintű alaprajz | A szerző rajza

» 25. Keresztmetszet kelet felé, a tornyon és a karzaton keresztül

| A szerző rajza

»» 26. A karzat középső szakasza feletti szint délkeleti sarka | A szerző felvétele, 2018

zet felett saroklizénák voltak, amelyeket utólag visszavésték).

Azonban még ezzel sem értünk a nyugati épületrész különös részleteinek a végére. Nehezen értelmezhető a karzat mellvédfalába épített, két falazott saroktámasz. Ezek leginkább borda nélküli keresztboltozat boltindításainak mutatkoznak, de helyzetük, mint láttuk, összeegyeztethetetlen a karzat emeleti, szélső nyílásaival. Pusztán ebből kiindulva kézenfekvőnek tűnik az a következtetés, hogy a mellvédfal bizonyára utólagos a karzat emeleti teréhez képest. Az utólagosság mellett szól még az északi pillér nyomott aránya: nagyon úgy tűnik, mintha a mellvédfalal részlegesen elfalazták volna az alsó részét, párját pedig a magasabb déli mellvédfalszakasz rejtheti magába. Ha a mellvédfal utólagos, a két falazott boltindítás arra utalhat, hogy a karzat megépítése után valamikor a hajó beboltozását tervezhették, ami végül nem valósult meg. Ezzel eltakarták és megszüntették volna a karzat emeleti, szélső nyílásait.

A megépült középső torony két szintjén köoszlopokkal osztott ikerablakokat alakítottak ki. A nyugati, alsó szinti, befalazott ablakban megfigyelhető, sarokleveses oszlopfő a karzat földszinti kő oszlopfője közeli formai rokonának tűnik. A torony faragványai a karzattal vélhe-

tőleg azonos műhelyhez sorolhatók. A ma nem látható hét ablak befalazására legkésőbb az újkorban, a mai faerkélyes magasztással egy időben kerülhetett sor. A szentély padlásterében megfigyelhető, korábbi tetőlenyomat által jelzett tetőforma a mainál alacsonyabb vagy keskenyebb szentélyfalra utal.¹³

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTÉKELES

A megfigyelések alapján a szászújfalui templom első építési fázisa a nyugati toronypárral és karzattal épült, egyhajós templomok közé sorolható. A karzat és a toronypár szakaszán a templom nyugati része kissé szélesebb a hajónál, ez azonban csak a falvastagságban jelentkezik.

Ez a templomforma, bár ritkább a végül megvalósult, ma is látható, középső tornyos típusnál, az Árpád-kori templomépítészet egyik jellegzetes csoportját jelenti, amelynek példái a mai Magyarországon és Erdélyben is megtalálhatók, esetenként átépítve, vagy csak régészeti ásatásból ismert alapfalaikban. A templomformával legutóbb Szakács Béla Zsolt foglalkozott Berekböszörmény temploma kapcsán,¹⁴ míg Biri régészeti kutató templomának elemzésekor Jakab Attila és Jankovics Norbert tekintette át az ismert példákat.¹⁵ Kise kiszelesedő nyugati részre utaló alapfalszakaszt tárt fel B. Benkhard Lilla és Mezey Alice a Vas megyei Pósfán a ma is álló, kis méretű középkori templom kutatása során. A hajó szélessége kb. 5 méter, hossza 6 méter, a félköríves szentély pe-

«27. A torony légifelvétele kelet felől | Stefan Dragomir felvétele, 2021

««28. A torony keleti ikerablaka | Stefan Dragomir felvétele, 2021

29. Befalazott ikerablak részlete a torony keleti ablaka alatti szinten, a déli falon | A szerző felvétele, 2018

30. Befalazott ikerablak sarokleveles, *in situ* fejezetrészlete a torony keleti ablaka alatti szinten, a nyugati falon | A szerző felvétele, 2018

dig együtt épült vele. A homlokzati vakolatleverés során a kutatott templom felmenő falaiban a ma a hajóval azonos szélességű, 19. századi, nyugati, középtornyos épületrész falzatának határvonala jól jelezte az alapozásnak megfelelően egykor kiszélesedő nyugati, toronypáros épületrész helyét.¹⁶

Az ilyen típusú épületek közül a Tompaházához legközelebbi, egyben legismertebb a közelmúltban kutatott és felújított küküllővári volt főesperesi templom.¹⁷ Az Árpád-kori épületnek csak a nyugati része maradt meg, szélessége 7 méter, amely a tompaházai nyugati rész szélességéhez (6,7 méter) igen közel áll. E méretből ítélve a templom nagy valószínűséggel egyhajós lehetett. Az újabb megfigyelések szerint építéstörténete éppen fordítottan alakult, mint a tompaházaié: a karzat emeleti része felett először egy középső torony állt, amit még a romanika korszakában toronypárrá alakítottak. A toronypárt a 15. században egybefüggő,

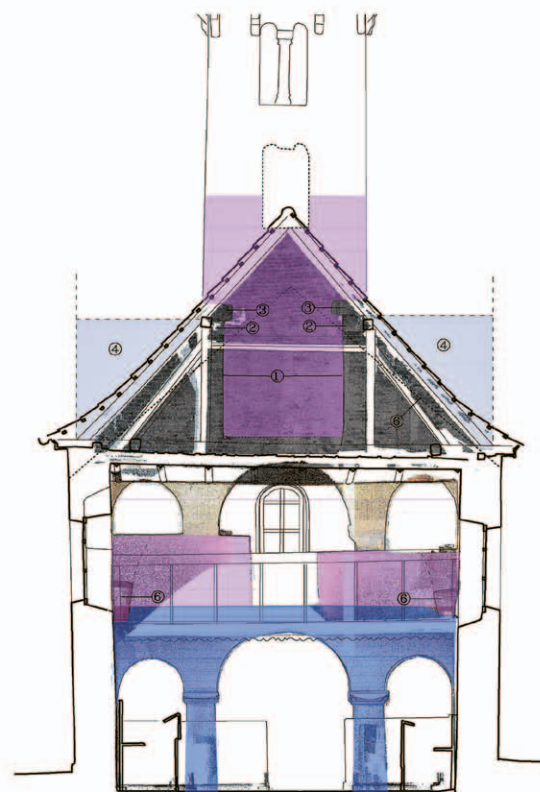
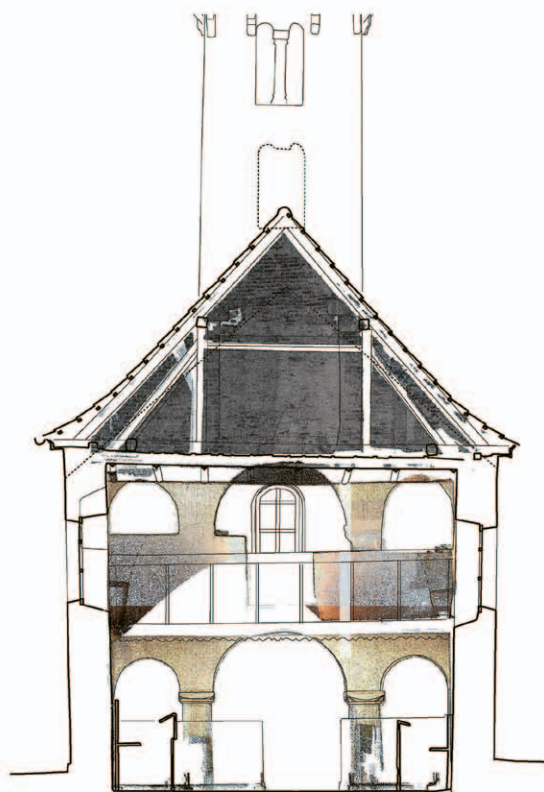

« 31. Másodlagosan befalazott római kőtöredék VL/LI kapitális feliratrészzel a torony falában, a falkoronához közel | A szerző felvétele, 2018
 « 32. A karzat keleti homlokfala feletti falsík a hajó padlásterében | A szerző felvétele 2018
 33. A hajó és a szentély közötti oromfal hajó felőli oldala | A szerző felvétele, 2018
 34. A hajó és a szentély közötti átjáró áthidalója a fal egész szélességét kitöltő, nagy méretű, feltehetőleg római téglával | A szerző felvétele, 2018

■ romanika, 1. építési fázis

■ romanika, 2. építési fázis

1 – függőleges faleválások, közöttük

utólag beépített falszakasszal

2 – levésett (?) felületű kőtömbök

(konzolcsonkok?)

3 – konzolszerű, hosszúkás

kőtömbök a téglafalazatban

4 – a toronypár vélhetőleg elkészült,

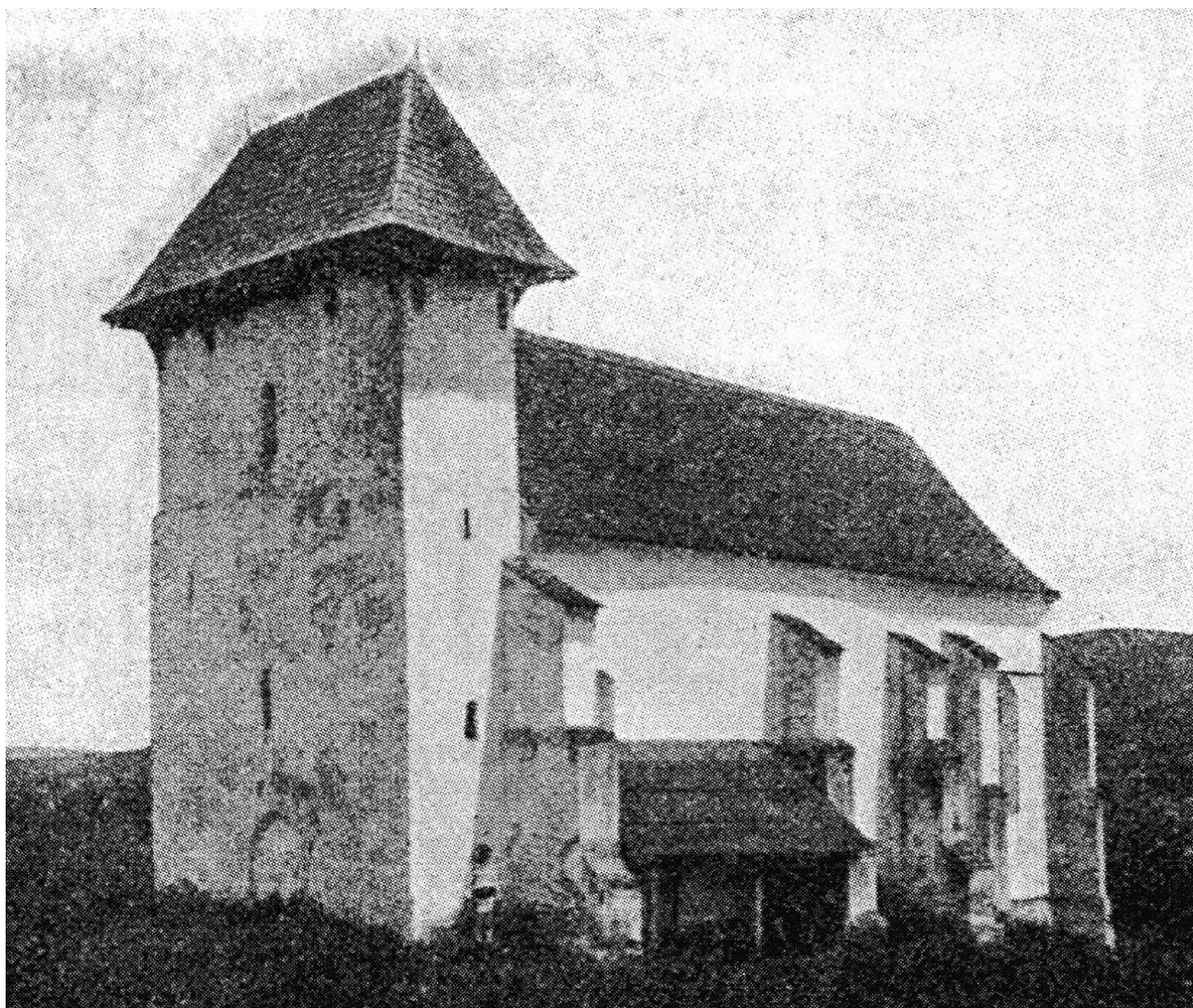
de visszabontott részei

5 – kiálló falazott tömbök, feltehetőleg

tervezett boltindítások

6 – a hajó keleti oromfalán megfigyelhető korábbi

(első megvalósult?) tetővonal átvétített helye

«35. A hajó és a szentély közötti oromfal szentély felőli oldala a mainál meredekebb és alacsonyabb, korábbi szentélytető lenyomatával | A szerző felvétele, 2018

««36. Keresztmetszet a karzat és a torony keleti homlokzatával – balra a felmérés, jobbra a megfigyelések értelmezése | A szerző rajza

37. Pókafalva középkori (ma evangélikus) temploma délnyugat felől | Halaváts Gyula felvétele – Archaeologiai Értesítő, 1908

38. A pókafalvi középkori (ma evangélikus) templom északnyugat felől | Kollár Tibor felvétele, 2013

a hajó szélességét elfoglaló toronnyá fogták össze, és a templomot nagy mértékben kibővítették, a román kori hajót és a szentélyt teljesen elbontva.

A hajóval megegyező szélességű, a küllővárihoz hasonló méretű toronypár állhatott a szintén Fehér megyei Pókafalva középkori, ma evangélikus templomának nyugati részén. A Halaváts Gyula 1908-as ismertetésében szereplő archív fényképen a küllővárihoz hasonló, a templom nyugati részével megegyező szélességű, keskeny torony látható,¹⁸ amely azonban 1910 körül leomlott (37. kép).¹⁹ Csak a tetősík magasságáig állították helyre, és kizárólag homlokzati falai maradtak meg, a belső boltindításokkal (38. kép). A pápai tizedjegyzékekben 1332–1335-ben a falu Kéttorony *de Duabus Turribus* néven szerepel,²⁰ ami bizonyára a mára részben elpusztult nyugati épületrész eredeti, kéttornyos formáját jelezheti. A falu előzményeként azonosítható (két) Fehér megyei települést IV. László – Jakó Zsigmond szerint vélhetőleg 1288 körül – adományozta szolgálataik jutalmaként a nem nemes és birtoktalan Pál Apoldya-i plébánosnak és testvérének, Poka-nak, innen ered a falu későbbi neve.²¹

Szintén toronypárral, de teljes szélességükkel a hajó oldalához támaszkodó tornyokkal épült a marosnagylaki templom,

melynek tornyain egyszerű, gótikus, kőkeretes ablakok nyílnak (39–41. kép). A faluban egy 1298-as forrás szerint ekkor már templom állt, ennek viszonya a ma látható épületrészekhez egyelőre nem ismert. Építését Entz Géza a 13. század végére tette, és a falu 1288 utáni zálogbirtokosához, Kilián telegdi főespereshez kötötte.²² Ezzel szemben a nyugati részt Ileana Burnichiou 14. századnak tartja.²³

A tompaháza-szászújfalui templom egyszerű faragványainak analógiái a 13. századi Erdélyben széles körben előfordulnak. Csúcsíves kapuzata a nyugati rész egyetlen gótikus eleme, amely a karzat és a torony faragványaihoz képest későbbinek tűnhet. A lapított kockafejezetek párhuzamait hasonló szerkezetben – a nyugati karzat pillérein és mára áthelyezett oszlopain – a bonchidai református templomban is megtalálhatjuk. A tompaházaihoz hasonló módon a klasszikus kockafe-

39. A marosnagylaki középkori (ma református) templom délnyugat felől
| MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 010.492P

» 40. A marosnagylaki középkori (ma református) templom légifelvétele
nyugat felől | Stefan Dragomir felvétele, 2021

jezet torzítása azt sejteti, hogy a kőfaragó valószínűleg már nem ismerte a fejezet szerkesztési módját, ami más, korábbi erdélyi emlékeken még jelen van. A karzat építését Karácsony István az 1260-as évekre tette.²⁴

A templom építését – amelyre a megfigyelések alapján két külön fázisban kerülhetett sor – összességében a 13. század második felére keltezhetjük. Valószínűnek látszik, hogy a torony megépítése során a helyszínen lévő, már elkészült ablakostó oszlopok elemeit használhatták fel. Ebből a tágabb időszakból nem zárható ki a nyugati csúcsíves kapu sem, ez esetben már inkább a második fázis részeként.

A Györffy György által feltételezett Kend–(Szász)újfalú–Nova Villa megfeleltetést, és az 1332–1336-ban szereplő plébánia

e templommal való azonosítását egyéb, ennek ellentmondó adat hiányában kézenfekvőnek tartom. A templom építtetője így 1268–1270 előtt Jób klerikus, illetve elhunyt után a birtokot átvevő Gyógyi András személyében kereshető.

A templom mai szentélye a hajóhoz képest talán utólagos. Az épületrész mai csapos gerendafödeme és stukkódíszes mennyezete egy újkori átépítés eredménye, amelynek során a szentélyfalakat is megmagasították.

41. A marosnagylaki középkori (ma református) templom légifelvétele északnyugat felől | Stefan Dragomir felvétele, 2021

1. | A helyszíni lézerskenne-
res felmérést Fülöpp Róbert vé-
gezte. Ezúton is köszönjük Kür-
ti Tamás lelkésznek, Székely Jenő
gondnoknak és Szilágyi Irénnek
a helyszíni munka során nyújtott
támogatását.
2. | A kézirat első változatának
lezárásával közel egyidejűleg,
2020 augusztusában, illetve szeptem-
berében, a tetőfelújítás folya-
matban levő tervezése kapcsán
Kovács Zsolt helyszíni szemlét,
Kiss Lóránd kis kiterjedésű ron-
csolásos kutatást végzett a temp-
lomon. Ennek eredményeit Ko-
vács Zsolt osztotta meg velem,
amelyet ezúton is mindkettőjük-
nek köszönök, az eredmények-
re a következőkben röviden hi-
vatkozom a saját megfigyelése-
im kapcsán. Köszönöm továbbá
Kovács Zsoltnak, hogy több sa-
ját helyszíni részletmegfigyelésé-
re, szakirodalmi adata, valamint
építészettörténeti párhuzamra
felhívta a figyelmemet.
3. | GYÖRFFY György: *Az Árpád-
kori Magyarország történeti föld-
rajza*, II. Budapest, Akadémiai Ki-
adó, 1987. 188–189.
4. | Uo.; JAKÓ Zsigmond: *Erdé-
lyi okmánytár I. 1023–1300*. (A
Magyar Országos Levéltár Ki-
adványai, II. Forráskiadvány-
ok, 26.) Budapest, Akadémiai Ki-
adó, 1997. 217–218. 274. sz.; 253.
379. sz. Az eredeti adományozás
időszakát Jakó Zsigmond hatá-
rozta meg pontosabban: az első,
1280-ban csak megerősített ok-
levél vélhetőleg 1268 és 1270 ápr-
ilis 3–23. között, húsvét körül
kelt. Jakó az évkört István ifjabb
királynak az oklevélben szereplő
címei alapján állapította meg.
5. | A rajzokat közli: Ileana
BURNICHIOIU: Așezări, domenii
și biserici în Transilvania medie-
vală (II). Nord-estul comitatului
Alba. *Annales Universitatis Apu-
lensis. Series Historica*, 16. 2012.
No. 1. 135.
6. | ENTZ Géza: *Erdély építészete a
11–13. században*. Lekt. és előszó:
MAROSI Ernő. Kolozsvár, Erdélyi
Múzeum-Egyesület, 1994. 161.:
19. ábra. 32. kép. Mindkét képalá-
írásban a 13. század második fe-
lére történő datálás szerepel.
7. | ISTVÁNFÍ Gyula: *Erdélyi re-
formátus templomok*. (Veszen-
dő templomaink, I.) Budapest,
Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001.
157–161.
8. | BURNICHIOIU 2012 (ld. 5. j.).
47–140.
9. | A gerendafészekre vonatko-
zó megfigyelést Kovács Zsoltnak
köszönöm.
10. | A megfigyelést Kovács
Zsoltnak köszönöm.
11. | A mára már töredékes dátum-
mot Debreczeni László még 1841-
nek olvasta.
12. | A 2020 szeptemberében Kiss
Lóránd által végzett kutatás al-
kalmával megfigyelhető volt a
két torony homlokzati sarokkép-
zése, amelyeket kőkváderekkel
emeltek ki. A sarokképzés köele-
mei a két torony visszabontott
északkeleti és délkeleti sarkán
is megfigyelhetők voltak a te-
tő alatt. A jelenlegi beavatkozás
kapcsán további, kiterjedtebb fal-
kutatás egyelőre nem várható.
13. | A 2020. szeptemberi falku-
tatás során Kiss Lóránd az ész-
aki szentélyfalban késő gótikus,
szemöldökgyámos kökeretű, be-
falazott ajtónyílást talált, amely
az egykori sekrestyeajtóként azo-
nosítható. A mai szentély vélhe-
tően legkésőbb ezzel egyidejű-
leg készült, ami megerősíti Ileana
Burnichioiu korábbi feltételezé-
sét. Magam a szentélyt eredetileg
inkább újkorinak véltem. Kovács
Zsolt véleménye szerint a nyugati
és a déli kapuzat esetleg szin-
tén egyazon késő középkori át-
építéshez köthető.
14. | M. NEPPER Ibolya–SZA-
KÁCS Béla Zsolt: Berekböször-
mény református temploma. In:
*Művészet és vallás a Felső-Ti-
sza-vidéken*. Szerk. KOLLÁR Ti-
bor. Nagyvárad–Nyíregyháza,
Királyhágómelléki Reformá-
tus Egyházkerület–Szabolcs-
Szatmár-Bereg Megyei Terület-
fejlesztési és Környezetgazdálko-
dási Nonprofit Ügynökség Kft.,
2014. 88–113
15. | JAKAB Attila–JANKOVICS
Norbert: „...a mostani falutól ke-
letre ma is látható a régi Byr he-
lye...” – régészeti kutatás Biri el-
pusztult középkori templomá-
nak helyén. In: *Művészet és vallás
a Felső-Tisza-vidéken 2014* (ld. 14.
j.). 189–200
16. | Mezey Alice-nak ezúton
is köszönöm, hogy az 1987-ben
végzett kutatásra felhívta a fi-
gyelmemet, és lehetővé tette a
kutatás dokumentációjába való
betekintést. A templom felméré-
si dokumentációját Ivicsics Péter
műemléki felügyelő készítette el.
A 20. század eleji átépítésig felté-
telezhetően fennállt toronypárra
az 1857-es kataszteri térkép alap-
rajzi ábrázolása enged következtet-
etni.
17. | EMŐDI Tamás: Küküllővár,
református templom. In: „...ide-
je az építésnek...” – A Rómer Flóris
Terv műemlék-helyreállításai.
Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest,
Teleki László Alapítvány, 2018.
149–165
18. | HALAVÁTS Gyula: Keresz-
tyénszigeti és pókafalvi emlé-
kek. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 28.
1908. 193–197.
19. | Hermann FABINI: *Atlas
der siebenbürgisch-sächsischen
Kirchenburgen und Dorfkirchen*,
I. Hermannstadt–Heidelberg,
Arbeitskreis für Siebenbürgische
Landeskunde, 2002. 751–753.
467. sz.
20. | JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi ok-
mánytár II. 1301–1339*. (A Magyar
Országos Levéltár Kiadványai, II.
Forráskiadványok, 40.) Budapest,
Magyar Országos Levéltár, 2004.
397–398. 1093. sz.
21. | JAKÓ 1997 (ld. 4. j.). 232.
322. sz.
22. | ENTZ 1994 (ld. 6. j.). 50.
23. | BURNICHIOIU 2012 (ld. 5.
j.). 83. Az épület alaposabb meg-
ismerése fontos lehet a tompa-
házai templom építészettörté-
- neti helyének jobb megértésé-
hez is, 2020-ban felújítás kapcsán
kutatásra nyílt lehetőség Ileana
Burnichioiu vezetésével (az in-
formációt Kollár Tibornak kö-
szönöm).
24. | KARÁCSONY István: A bonc-
hidai református templom épí-
téstörténete. *Erdélyi Múzeum*,
63. 2001. 3–4. sz. 51–65. Szabá-
lyos kockafejezetekkel épült, kő-
oszlopos nyugati – középtornyos
– karzat régészeti kutatásból is-
mert példája a 13. sz. első felére
tehető bakonyszentlászlói temp-
lomban állt. Ehhez lásd: RÁCZ
Miklós: A bakonyszentlászlói
román kori templom karzata.
Studia Caroliensia, 7. 2006. 3–4.
sz. 257–268.

A kapornai templom építéstörténete és restaurálása

(Ford. Takács Miklós)

Eszék közelében, Kaporna (Koprivna) falu temetőjében áll a Szűz Mária születése titulusú templom, azaz a Kisboldogasszony-templom. Az épület és a temető dombja védett középkori régészeti lelőhely, neve Udovičko polje¹ (Özvegy-mező). Bár e helyszínen még nem folyt szisztematikus régészeti feltárás, a szórványleletek mégis egy középkori település létezésére utalnak. A templom a Délvidék egyik legrégebbi műemléke, ennek ellenére a kutatás kevés figyelemmel illette, egészen a szentélyben kibontott falképek előkerüléséig. Ez ösztönözte az építéstörténeti kutatások megindítását.²

A SZENT GYÖRGY TITULUSÚ ÁRPÁD-KORI TEMPLOM

2009-ben és 2010-ben szisztematikus állagvédelmi munkálatok folytak Kapornán, amelyek során előkerültek az épület Árpád-kori részei, és a későbbi, újkori építési periódusok is körvonalazhatóvá váltak.³ A kutatás lehetővé tette az épület középkori állapotának meghatározását és elemzését. Ismerjük a templom eredeti méreteit, leszámítva a magasságát, amely a hajó barokk kori megújítása során megváltozott. A hossz-ház majdnem négyzet alaprajzú, hossza – a kerítőfalat is beleértve – 9,51 méter (belső terének hossza 7,42 méter), szélessége pedig 8,06 méter (belső terének szélessége 6,23 méter). A szentély hossza 4,11 méter⁴. A templom alaprajzáról egy kisebb szabálytalanság is leolvasható. Nyugati fala ugyanis enyhén ívelt, a szentély pedig inkább elliptikus, mint félköríves (2. kép). Az azonos korú, román stílusú templomok tipológi-

ájának megfelelően jogosan feltételezhetjük, hogy a szentély eredetileg alacsonyabb lehetett a hajónál.⁵

A hajót három, a nyugati karzatot pedig egy ablak világította meg (3. kép). A szentély déli falán egy, a román kor jellegzetességeit mutató ablakot sikerült kibontani, amelynek alakja azonos a hajó ablakaival. Ezzel szemben a templom keleti tengelyében csak feltételezhető egy hasonló ablak létezése, mert a lehetséges helyén egy utólag áttört, barokk kori nyílás található (4. kép). A középkori ablakok keskeny nyílásai román kori sajátosságokat mutatnak, melyek felismerhetők az első-tétítő deszkalapok helyének kialakításában és a falakba oldalirányban, illetve hosszában berakott téglákban is.

A középkori templom egyetlen bejárata a téglából falazott, román stílusú déli kapu volt, amely a homlokzati falsík elé ugrik, és az ún. dinamikus négyzet elve alapján kiviteleztek⁶ (5. kép). Az egyszerű román kori kapuk között számos hasonló található. Ezeket a kapu terének lépcsőzetes süllyesztésével, ferde síkok közbeiktatása nélkül alakították ki.⁷ A hasonló példák között atipikus megoldásként jelenik meg a kapornai kapu kiemelt, eredetileg négyszög alakú felső síkja, amelynek tömegében két tagú, lépcsőzetes behúzással előbb egy archivoltot, majd egy timpanont alakítottak ki. A kő timpanon felületén festésnyomokat találunk (6. kép). Két, dicsfénnel ellátott, félprofilban ábrázolt szent fejét lehet felismerni. E képeket vörös, illetve okker színű festékekkel festették, és csak a freskó felső, teljesen eltűnt részén fedezhető fel kék pigment. A festmények igencsak sérült állapota miatt az ikonográfiai azonosítás nem lehetséges. A timpanon előtti íveket is kifestették – úgy tűnik, hogy azokat az archivoltot is díszítő, dekoratív motívumok borították. Ezeket vörös alapon kék vonalakkal kiviteleztek.

1. Kaporna, Szűz Mária és a gyermek Jézus | Mudrák Attila felvétele, 2007

« 2. A kapornai templom alaprajza

«« 3. A templom délnyugat felől | Mudrák Attila

felvétele, 2007

4. A templom délkelet felől | Mudrák Attila

felvétele, 2007

A festett kapuval bíró Árpád-kori templom homlokzata egyszerű kialakítású volt, ablaknyílásokkal és saroklizenákkal rendelkezett. Falait nem borította vakolat. Szentélyét gazdagabban formázták: az ablaknyílások és a saroklizenák mellett a falsíkokat is vakárkádok vagy lizenák sora tagolta.⁸ Román kori lábazat nyomai nem kerültek elő, így feltételezhető, hogy ebben az építési fázisban nem történt meg annak kivitelezése.⁹ Különösen érdekes, hogy a nyugati homlokzat sem részesült tagoltabb kialakításban, hiszen az – a saroklizenák kivételével – egy sima falsík.¹⁰ Belső felületén egyetlen szűk nyílás található: a kegyúri karzat [az eredeti szövegben empórium – a ford. megj.] ülőfülkéje. Andela Horvat is kiemelte a nyugati homlokzat plasztikus, illetve dekoratív formázásának hiányát, az erdélyi román kori építészetből említve hasonló példákat¹¹.

Az Árpád-kori templom belső terét a majdnem négyszögletes terű hajó határozza meg, nyugati részén kegyúri karzattal, keleten pedig a szentéllyel, amelyet egy eredetileg szűkebb diadalív választott el a hosszaháztól¹² (7. kép). A diadalív oldalsó síkjain értelmezhetetlen freskótöredékek láthatók. Festékszemcséik, illetve alapozó habarcsuk is azonos a szentélyben felfedezett falképek esetében megfigyeltekkel. A szentélyben egy Istenanya-ábrázolás tűnik fel. Szűz Mária trónuson ül, ölében a kisdéd Jézussal, angyalokkal és szentekkel övezve (8. kép). Az eddigi keltezési kísérletek e freskót a 13. század közepére, illetve a 13–14. század fordulójára tették, kiemelve az italobizantin hatást.¹³ A falképek felületére nehezen olvasható, latin betűs szavakat és számokat (feltehetően évszámokat) véstek: felsejlik a *mane*, illetve a *nominis* szó, és a 78-as szám. A szentély festett dekorációja azonos stílusjegyekkel rendel-

kezik, mint a déli kapu timpanonjának fentebb ismertetett töredékei, és e kettő valószínűleg egykorú.

A szentéllyel átellenben, a hajó nyugati részén állt a kegyúri karzat, ahova egy máig megmaradt, bár kissé átalakított, szűk lépcső vezetett fel a hajó északi falának belsejében¹⁴ (9. kép). A karzatot hordozó táмок helyének a felfedezése, valamint a hajó déli falának a megerősítése alapján három lehetséges típus feltelezhető: 1.) egy olyan karzat, amely csak a hajó nyugati fala mellett húzódott, 2.) egy olyan, amely a hajó egész terét kitöltötte, vagy 3.) egy L alakú karzat¹⁵ (10. kép). A hosszázat ülőfülkék is tagolták: megmaradt közülük a déli fal keleti részén lévő, közvetlenül a szentély tere mellett, a nyugati fal északi részén lévő, a néhai kegyúri karzat terében, valamint a nyugati fal északi felének a falfülkéje, a mai énekes karzat alatt, amely a feltáró munka során került elő.¹⁶

A templom eredeti állapotát átalakító első beavatkozás során a bejáratot áthelyezték a karzat lépcsőházához, a lépcső bejáratí részét és folyosóját pedig kifestették szekko technikával. A festéket nagy szemcséből álló, durva textúrájú habarcsra kenték fel. A részben megmaradt kifestés keretezése piros festékekkel kivitelezett vonalakból állt, amelyek két sorban elhelyezett, négy-szög alakú mezőket formáltak. Az alsó sorban, balról jobbra haladva előbb Szent Mihály arkangyal, majd egy ismeretlen alak ábrázolása jelenik meg (11. kép). A felső sorban sárkányölő Szent György maradt meg (12. kép). Ugyanabban a sorban, a Szent György-ábrázolás alatt, a lépcsőfeljártat falfülkéjében a trónoló Istenanya tűnik fel (13. kép). Szent György ábrázolása a többihez képest túlméretezett.

Az épület átalakításának története egyszerű beavatkozások soraként írható le, amelyekkel a szakrális teret – a templom protestáns kézbe kerülése, majd a pravoszláv egyház tulajdonává válása után, a török hódoltság idején, illetve a terület felszabadulását követően – a megváltozott liturgiai előírásokhoz iga-

zították.¹⁷ A 18. században vagy esetleg még később a nyugati falat három nyílással törték át. (Feltehetőleg itt volt a bejárat a fából épített előtérből.) Utólag megnagyobbították a diadalívet, a hajó és a szentély falaiba új ablakokat vágtek, a déli kapu eredeti architektúráját megváltoztatták, a szentély fölé egy falazott félkupolát emeltek, a hajót pedig dongaboltozattal látták el. A felsorolt átalakításokat igen alacsony minőségű, ún. sárba rakott falazással kiviteleztek, és ugyanezt a falrakási módot alkalmazták a templom szétcsúszott falrészzeinek, illetve levert falsíkjainak a javítására is. Ilyen javításnyomok figyelhetők meg a hajó déli falán, a kegyúri karzatra vezető lépcső folyosójának a falain, valamint a szentély falsíkjainak a felső részén. Az utólagos építészeti átalakítások időrendjét nehéz meghatározni, ugyanakkor *terminus post quem* nonként elfogadhatjuk az 1887-es évet. Ez a dátum szerepelt egykor a templom nyugati fala fölé magasodó fatornyon.

A templom középkori titulusáról nem maradt fenn írott forrás, de feltételezhető, hogy Szent György lehetett a patrónusa. Ugyanis a Szlavónia településeinek és lakosságának kamarai összeírása című, 1698-as dokumentum Kapornán két búcsút említ: az egyiket Szent Mihály, a másikat Szent György napján; az 1702-es kamarai összeírásban pedig a következő áll: *Conscriptio pagi Kaporna...ubi ecclesia sancti Georgii in sat bono statu adhuc extat*.¹⁸ A szentély és a kegyúri karzat lépcsőházi folyosójának északi falát díszítő festmények is megerősítik azt a feltételezést, hogy a templomot Szent Györgynek ajánlhatták, mivel a megfestett alakok között a sárkányölő is feltűnik.

A TEMPLOM ÉRTELMEZÉSEI A SZAKIRODALOMBAN ÉS AZ ÍROTT FORRÁSOKBAN

A szakirodalomban a templomhoz két, egymással ellentétes értelmezés kapcsolódik a település 13. századi birtokosa vonatkozásában. Lelja Dobronić szerint Kaporna a Dopsa nevű, johannita birtoktest része volt, a templomról pedig úgy ír, mint a dopsai birtoktest johannita építészetéből egyedülként fennmaradt emlékről.¹⁹ Rostás Tibor szerint Kaporna a 13. század közepén a Ják nemzetség tulajdonában volt, akiket a szerző a templom építtetőiként tart számon, a 14. század közepén viszont már a Kórógyi család birtokolhatta e templomot.²⁰ A Kaporna közvetlen környezetére vonatkozó írott források lehetővé teszik mindkét értelmezés kritikai áttekintését.

1263-ig két nagyobb birtok létezett a térségben: a johannita Dopsa, illetve egy másik birtok, amelyet egyszerűen Mohor földjének (*terra Mohor*) nevez-

tek.²¹ Utóbbi hat kisebb egységre bomlása (1263) után az alábbi területeket és birtokokat említik a 14–15. századi oklevelek Kaporna, illetve Dopsa közvetlen közelében:²² Tolmány,²³ Páznán,²⁴ Lanka,²⁵ Haraszti,²⁶ valamint Újlak vagy Kisújlak.²⁷ Ezek Kapornát délről, keletről és nyugatról vették körbe. A 13. századi eredetű birtokok egyetlen leírása sem szól Kapornáról. (Ezek szerint a településtől északra valószínűleg Dopsa helyezkedhetett el, bár a 13. században Kapornát oly módon sem említik, hogy az Dopsával szomszédos terület lett volna.) Mindezek alapján mekkora a valószínűsége annak, hogy egy kis területdarab (Kaporna ma is kis falu) izoláltan helyezkedjen el két nagyobb birtok (Dopsa és *terra Mohor*), a későbbiekben pedig Dopsa és egy sor más birtok között, miközben a 13. században nem említik mint a felsorolt birtokok szomszédját? Kaporna 13. századi történetének felgöngyölítésekor járulékos nehézséget jelent, hogy az első oklevelek a 13. század második fe-

« 5. A helyreállított déli kapu | A szerző felvétele, 2017

6. Figurális festésnyomok a déli kapu timpanonjában | A szerző felvétele, 2017

lében megemlíti a települést – amint arra Rostás Tibor Engel Pál nyomán hivatkozik. Ám e forrásokban Kaporna mindig területként, s nem pedig birtokként szerepel. Tehát *territorium* volt és nem *possessio*, így egy 1293-as oklevélben a per tárgyaként Kaporna területének egy részére történt utalás.²⁸ Földjének e része 1352-ben a Kórógyiak birtoka volt, 1364-ben pedig Kaporna területének a másik része kerül említésre, egy királyi birtok, amelyet I. Lajos Kórógyi Lászlónak adományozott.²⁹ Csak 1364-ben említik Kapornát birtokként, azaz *possessioként*. Ekkor már a Kórógyiak

egyik önálló birtoka, amely Dopsával volt határos. Melyik birtokhoz tartozhatott a 13. században Kaporna *territorium*, amelyet már a 13. század második felében több részre osztottak?

Az oklevelek alapján arra következtethetünk, hogy Kaporna eredetileg nem egy birtoktest volt, így azt nem is lehetett felsorolni a szomszédos birtokok leírásakor. Kaporna terület a 13. században valamilyen birtok része lehetett. Jogos-e a feltételezés, hogy egy része addig a Szent János Lovagrend birtokában volt, és így a kapornai templomot ténylegesen a dopsai johannita lovagok építették volna? E felfogás mellett szól maga Dopsa fekvése is. A Valkó folyó által elárasztott területek 1884-es térképe szerint Dopsa területe azokhoz a mocsarakhoz futott ki, amelyek a Palacsai mocsárhoz, másik nevén Volcej mocsárhoz csatlakoztak. Ez Kelet-Szlávia legnagyobb mocsara, amely az ókor óta *Hiulca palus* néven ismert.³⁰ Az a mocsár, ahol a Dopsa nevű birtok volt, a Bara nevet viselte. A mai Dopsin falu e Bara központi részén terül el, míg a Barától délre Kaporna falu található. (Bár a templom az 1884-ben térképen is rögzített mocsáron kívül helyezkedett el, alapfalai mégis lépcsőszerűen kiszélesednek. Ezt pedig – az épület kis méretét is figyelembe véve – leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy építői igyekeztek megakadályozni a megsüllyedését a mocsaras talajban.) Ha megvolt e lehetőségük, azaz ha Kaporna földjének egy része bármikor is a dopsai birtok része volt, igencsak valószínű, hogy a johannita lovagok a templomépítéshez száraz területet választottak ahhoz a széles mocsárhoz képest, amelynek neve a 19. századi térképeken szemléletes módon Bara.³¹ Emellett, ha áttekintjük a johannita lovagoknak a mai Szlavónia területén fekvő birtokait, azt tapasztaljuk, hogy azok nem feltétlenül a fontosabb folyók mentén terültek el (feltehetően a nagyobb árvízveszély miatt), hanem olyan apróbb folyócskák mellett, amelyek összeköttetésben álltak a Dunával és általa a Szentföldre vezető úttal.³² A Dráva–Száva

« 7. A szentély összképe | Mudrák Attila felvétele, 2007

«« 8. Trónoló Madonna Mihály és Gábrriel arkangyallal, valamint Szent György a szentély északkeleti falán | Mudrák Attila felvétele, 2007

9. A hajó északi fala, benne a nyugati karzatra vezető lépcsővel | Mudrák Attila felvétele, 2007

köze keleti harmadában elhelyezkedő három nagy birtokukkal (Karassóvár, Dopsa, Horváti) – Engel egy negyediket is idéz, a Szentannus nevű kisebb birtokot,³³ amelyet nem sikerült helyhez kötnie – a johannita lovagok ellenőrzésük alá vonták Szlavónia összes kisebb folyóját: a Karassót, a Vucsicát és a Valkót, a Baza mellékfolyóit, valamint a legfontosabb réveket.³⁴ Kaporna jelenti az egyetlen kapcsolatot a Dopsa nevű birtok és a Valkó folyó között (Dobsa Kapornától északra helyezkedik el, míg a Valkó a településtől délre folyik), így kevésbé hihető, hogy Dopsa – a mocsár közepébe ágyazódva – eredetileg ne húzódott volna egészen a Valkóig, amely által a Dunával is összeköttetésben állt.

A johannita lovagok a 12. században vagy a 13. század elején szerezték meg kelet-szlavóniai birtokaikat.³⁵ (Ezek: Karassóvár, Dopsa, Horváti és Ivánkaszentgyörgy.)

10. A nyugati karzatot hordozó tám alapozása

| A szerző felvétele, 2009

» 11. Hosszház, északi fal, alsó sáv: Szent Mihály

| A szerző felvétele, 2017

»» 12. Hosszház, északi fal, felső sáv: Szent

György harca a sárkánnyal | A szerző

felvétele, 2017

A johannita lovagok történetében fontos szerepet játszottak IV. Béla reformjai. Ezek között szokás említeni a király 1238-as oklevelét, amelyben több, korábban elvett birtok tulajdonjogát is megerősítette a rend számára, néhány másik korábbi birtokukat viszont főura-
inak adományozta. Lelja Dobronić ebből a tényből azt a következtetést vonja le, hogy „a johannitáknak Béla reformjai előtt több birtokuk volt annál, mint amennyit ő az 1238-as oklevelében felsorolt és elfogadott...”.³⁶ Az elkobzott johannita birtokok egy részét határvédelem céljából adományozta a főuraknak.³⁷ Például a karassóvári johannita uradalom déli részét a Kórógyiak, míg a Horváti nevű johannita birtokot – igaz, csak 1348-ban – a bácskai eredetű Bánca család (Horváti Pál fia Péter) birtokolta.³⁸ Lehet-e esetleg IV. Béla reformjának a kontextusában szemlélni a Ják nemzetség feltűnését Kaporna kapcsán? Engel végső soron egy igen rövid dokumentumra utal: „IV. Béla 1259-es oklevele alapján (Ják)”.³⁹

Ki kell emelni, hogy egy johannita per-jelségen belül nem azzal a céllal épült meg minden szakrális épület, hogy kizárólag a rend tagjai használják őket. Damian Carraz utal arra, hogy meg kell különböztetni egymástól a szerzeteslovagok, közeli rokonaik, illetve a rend jötevői számára épült kápolnákat a plébániatemplomoktól, ahol a rend tagjainak csak kegyúri joga volt, valamint a „vegyes istentiszteleti helyként” szolgáló templomoktól, vagyis azoktól, amelyeket ugyan egy-egy preceptorátusba bevontak, de a laikus hívek számára is nyitva maradtak.⁴⁰

Végkövetkeztetésként kijelenthető, hogy a lovagrend első említése Dopsán 1263-ban tulajdonképpen a *terra Mohor*

nevű birtok határleírása, és semmiképpen sem tekinthető a johanniták érkezési időpontjának. A 13. század végén Kaporna földjének egy része per tárgyát képezte, míg a másik részéről, amely nem volt tárgya e pernek, semmit sem tudunk. De még így is okkal feltételezhetjük, hogy Kaporna földjének másik fele a johanniták birtokában maradhatott, mivel – Dopsával ellentétben – nem említik a szétdarabolt *terra Mohor* részei között. Lehetséges, hogy Kaporna földjének egy részét IV. Béla reformjai során vették el a johannitáktól, amire talán a király 1259-es oklevele is utalhat, de ezt nem állíthatjuk biztosan. A johanniták birtokuk egy részének elvétele után megtarthatták a templom feletti kegyúri jogukat. De az sem kizárt, hogy az épület plébániatemp-

lom lett. Erre utal a pápai tizedjegyzék is, amelyben Kaporna plébániaként szerepel.⁴¹ A szentélyében kibontott falképek további elemzése adott esetben igazolhatja a templom johannita eredetét.

A TEMPLOM FALKÉPEI

A szentélyben a trónon ülő Istenanya látható, ölében a kis Jézussal, aki jobb kezét áldásra emeli, a baljában pedig a *volumen legis* tekercset tartja (1., 14. kép). Jobbján Mihály, balján Gábrriel arkangyal áll, amint ezt már Rostás Tibor leírta⁴² (15–17. kép). Előbbi mellett a MIC[HAE]L felirat olvasható.⁴³ Gábrriel arkangyal jobbján egy szent látható, karddal a kezében. Ettől az alaktól jobbra Rostás egy C betűt ismert fel, de valószínűbb, hogy ez egy G, és egy Szent György-ábrázolást jelöl. Szent Györgyöt a bizánci ikonográfiában nemcsak lovasként ábrázolták, aki leszúrja a gonoszt megtestesítő sárkányt, hanem sokszor szemből is, kezében karddal, vagy karddal és lándzsával, esetenként lándzsával és nyállal.⁴⁴ A nyugati ikonográfiában leggyakrabban lovas vitézként jelenik meg, mindkét kezében lándzsát tartva.⁴⁵ Kapornán az Istenanya-ábrázolás is bizánci eredetű, hisz a *Nikopoia* típusának felel meg.

Mivel csak az apszis északi falán marad fenn falkép, nem tudhatjuk, milyen ábrázolások díszíthették a szentély más részeit, esetleg a félkupolát. A trónoló Istenanya ritkán tűnik fel egymagában, rendszerint egyéb jelenetek – Angyali üdvözlés, Szűz Mária megkoronázása, Köpenyes Mária – kísérik. Ezt tapasztaljuk Gerény⁴⁶ templomában, az újhelyszentpéteri Szent Péter-kápolnában,⁴⁷ valamint a szentmártoni

13. Hosszház, északi fal, a lépcsőfeljáró falfülkéje: trónoló Madonna | A szerző felvétele, 2017

(Martinščina) Szent Márton titulusú, a 15. század közepére keltezhető kápolnában is.⁴⁸ Szent György jobbán látható a kapornai kompozíció megmaradt részének utolsó eleme. Ezt egy függőleges sávként értelmezhetjük, amely talán elválasztotta az Istenanya-ábrázolást egy másik, a szentély déli falát díszítő freskótól. Ilyen esetben a keleti ablak határozhatta meg a szentély teljes kifestésének kompozícióját, amelytől északra és délre sorakozhattak a fő jelenetek.

A falfestmények némely részletei, stílusjegyei töredékességük ellenére is vizsgálhatók. Ezek a színek, az alakok hosszúság arányai, az arcok, a redők kivitelezése, az angyalok szárnyának alakja, valamint az Istenanya trónjának kialakítása. A kompozíció egészét a földszínek, a piros és a kék árnyalatai dominálják. A piros színt a kontúrok – az arcok, ruhák, redők és kezek széleinek – kihúzására, a kéket pedig a háttér kifestésére használták, bár ez utóbbi a ruhák felületének kitöltésére is szolgált. A szentek alakja a bizánci hagyománynak megfelelően hosszúkás, a természetes nagyságnál kisebb fejekkel.⁴⁹ Az alakok színezésében nem fedezhető fel az olivazöld különböző árnyalataival kivitelezett árnyékolás (amely egyébként igencsak jellemző a bizánci festészetre). Az arcok térbeli kiterjedését a kontúrvonal ügyes használatával, illetve egy olyan árnyékolással sikerült elérni, ahol az árnyék és a kontúr színe azonos, vagy igencsak közel áll egymáshoz. Az arcok puha árnyékolása, valamint a dicsfényyszerűen ábrázolt angyalszárnyak a *trecentó*-ban is jelen vannak. Ugyanez elmondható az Istenanya trónusának ábrázolási módjáról, ahol csavart, faragott, illetve esztergált fából készült baluszterek, áttört vagy vakárkádok láthatók. A stílusjegyek Itáliának a 13. század első felére datált, italo bizantin festészetével mutatnak rokonságot, így is kérdés azonban, hogy e korra keltezhetők-e a kapornai falfestmények, vagy esetleg figyelembe kell venni az itáliai stílushatások megkésett átvételét is?

Hunyadi Zsolt kutatásai pontosították a Magyarországra érkező johannita szerzeteslovagok külföldi eredetével kapcsolatos korábbi elképzeléseket.⁵⁰ A szerző utal arra, hogy a rend magas rangú képviselői (perjelek/magiszterek, preceptorok, *custosok*) egészen az 1370-es évekig idegen eredetűek, főképp franciák és olaszok voltak.⁵¹ Bár a magasabb rangú tisztségeket a magyar perjelségben a 14. század végéig „megtartották” az idegenek, Hunyadi mégis amellett érvel, hogy érdemes figyelembe venni a magyarországi johannita preceptorátusok ténykedését és feladatait is. Különösen az olyan esetekben, amikor a johannita rendházak hiteleshelyként szolgáltak, mivel egy ilyen feladat önmagában is azt sugallja, hogy a testvérek legalább egy részének magyarul is kellett beszélnie, illetve meg kellett ismerkednie a helyi szokásokkal (*consuetudo terrae*), illetve a királyság szokásaival (*consuetudo regni*) is.⁵² A keresztes lovagok művészetében e megrendelők szerepét vizsgáló Damien Carraz arra utalt, hogy a szerzeteslovagok kevesebb szabadsággal rendelkeztek templomaik dekoratív ciklusainak kiválasztásában, illetve az ezeket kivitelező mesterek kiválogatásában, mint más szerzetesek vagy az egyházme-

gyei papság; az ikonográfiai ábrázolás megválasztását, illetve a mester kijelölését egészen a 13. század végéig a rend magasabb rangú tisztségviselői végezték.⁵³

Ha tehát a kapornai templomot eredetileg a dopsai johanniták birtokolták, a megrendelők is a perjelség tisztségviselői, azaz idegen – francia vagy olasz származású – lovagok lehetettek, s ők „hozták be” nemcsak az ikonográfiai kompozíciót, hanem végső soron magát a mestert is. Hiszen nehéz elképzelni, hogy egy kis birtoktesten belül elhelyezkedő, aprócska plébániatemplomot a 13. század közepén olyan freskókkal díszítettek volna, amelyek ikonográfiájukban és stílusukban rokonságot mutatnak a majdnem egykorú itáliai, illetve dél-franciaországi, italo bizantin emlékekkel.⁵⁴ Csak néhány italo bizantin hatású falfestmény maradt fenn (így például a szentmártoni [lovčići] templom szentélyében⁵⁵ avagy Szávaszentdemeteren),⁵⁶ ezek kvalitása azonban alacsonyabb a kapornaiénál. Erről tanúskodik a kétdimenziós ábrázolás megtartása, az expresszivitás fokozása érdekében használt erős és tónusmentes körvonalak, az emberalakok sematikus ábrázolása a térbeli kiterjedés jelzése nélkül. Ha az ikonográfiai sajátosságok és a stílusjegyek alapján ítélünk, a kapornai falfestmények minősége arra utal, hogy e templomnak egy plébániatemplomnál nagyobb jelentősége lehetett az egyházi hierarchián belül, és ez ismét ahhoz a hipotézishez vezet, hogy e templom eredetileg a johannitáké lehetett, vagy a lovagrend itt kegyúri joggal rendelkezhetett, és e jog birtokosaként annak tagjai voltak a szentély kifestésének megrendelői.

A HAJÓ ÉSZAKI FALÁNAK FALFESTMÉNYEI

A hajó északi falának falfestményei a kegyúri karzatra vezető lépcsőház eredeti bejáratának az átalakítása során készültek. A korábbi bejárat nyugatabbra volt, az északi fal pedig egészen a diadalívig futott, és csak egy kisebb nyílás jelezte a lépcsőház bejáratát. A nyílást a későbbiekben kiszélesítették, ezért a bejáratot egy széles falfülke határozta meg, amelyben egy késő gótikus trónoló Istenanyát festettek meg. A lépcsőház falán egy további, szintén késő gótikus falfestmény részlete is megmaradt. Mind a falfülkében, mind pedig a lépcsőház északi falán lévő festményt szekkó technikával kiviteleztek, nagy szemcséjű és durva textúrájú mészhabarcson.⁵⁷

Amint a korábbiakban leírtuk, a lépcsőház északi falának a festményeit vörös vonalakkal keretelt, két sorban elrendezett, különböző nagyságú, négyzetes mezőkre osztották. Ezekben jelenik meg Szent Mihály, egy azonosítatlan alak,⁵⁸ illetve a sárkányölő Szent György⁵⁹ ábrázolása. Utóbbi alatt, a lépcsőház bejáratí fülkéjében egy trónoló Istenanya⁶⁰ látható.

A kivont szablyával ábrázolt alaknak kivájták a szemét. Szabó Tekla a szentek szemének a freskókon történő kivájtását a katolikus templomok protestáns hívek által történt „birtokba vételével” magyarázta.⁶¹ A már hivatkozott Szlavónia településeinek és lakosságának kamarai összeírása című, 1702-es iratból megtudhatjuk, hogy a hódoltság kori Kapornát reformá-

14. Trónoló Madonna a szentély északkeleti falán | Mudrák Attila felvétele, 2007

» 15. Mihály arkangyal a szentély északkeleti falán | Mudrák Attila felvétele, 2007

tusok lakták, akik a Szent György-titulusú középkori templomot is használták.⁶² A freskón egy sor *hic fuit* felirat olvasható, a trónoló Istenanya képen például *hic fuit G. B.*⁶³ Ezek arra utalnak, hogy a templomot a 17. század folyamán végig használták. A templom északi falán levő szekkő kifestést nehéz keltezni. Az alakokat egyszerűen ábrázolták, bár így is érzékelhetők a gótika stílusjegyei, elsősorban a sávokkal elválasztott, különböző nagyságú felületeken belül ábrázolt alakok megkomponálásának a módjában, a motívumok megválasztásában, valamint az ábrázolások naturalizmusában, amelyet a kivitelezés naiv és pauperizált minősége jellemez. A habarcs érdekes struktúrája is jól látható (a gótikus freskókat általában sima habarcsos felületre festették). A kifestés sajátosságai e festmények 15. század végi vagy 16. századi keltezését valószínűsítik.⁶⁴

A TEMPLOM FELÚJÍTÁSA

A 2009 ősze és 2010 tavasza közötti kutatás során sikerült meghatározni a templom építési periódusait. Az épület középkori szerkezete a barokk korban jelentős átalakításon esett át: a szentély fölé félkupola, a hajó fölé pedig fa dongaboltozat épült, a befalazott középkori ablakok mellett nagyobb barokk ablakokat nyitottak, a nyugati homlokzatot pedig három ívvel törték át. Továbbá visszafaragták a szentély külső falán téglából kialakított vakárkádokat és lizénákat, a kaput pedig egy félköríves kiemeléssel látták el. Az összes külső falat strukturált habarccsal fedték, a nyugati homlokfal fölé pedig egy fa harangtorony került. A templom ezen állapota látható a róla készült legrégibb, a Horvát Műemlékvédelmi Hivatal Eszéki Részlegében őrzött fényképeken⁶⁵ (18. kép).

A kapornai templom jelentős sérüléseket szenvedett az 1991–1995-ös délszláv háború során: több találat érte, használatát felfüggesztették, ami gyors állagromláshoz vezetett. Szinte két évtizednyi elhagyatottság után tető nélküli rommá vált, beomlott boltozatokkal, gyomnövények által benőtt oldalfalakkal, a szentélyben pedig egy akácfával. Bár az állapota leromlott, és a belső terét is eső mosta, a templom falai – majdnem egy méteres vastagságuknak köszönhetően – statikai szempontból jó állapotban voltak. A vakolat pergeése folytán 2006-ban sikerült felfedezni a szentély falképeinek egyes részeit, amelyeknek az állagvédelme is kezdetét vette.⁶⁶ 2007-ben és 2008-ban ideiglenes tető került az épületre, és a szentély falfestményeinek első restaurátori munkáira is sor került. 2009-ben foly-

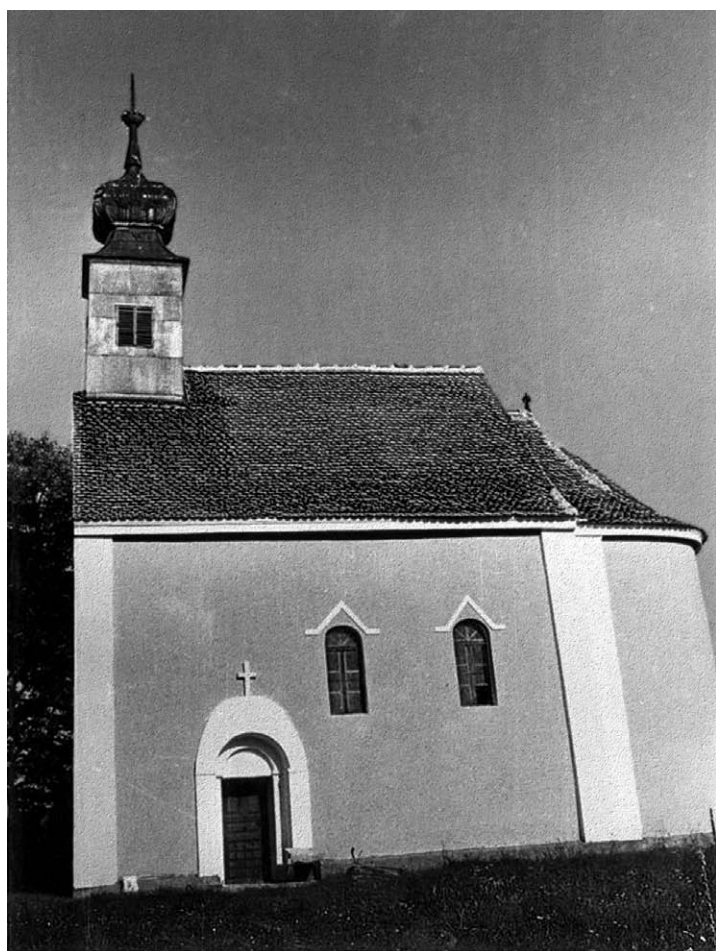
16. Gábel arkangyal a szentély északkeleti falán

| Mudrák Attila felvétele, 2007

» 17. Gábel arkangyal, részlet | Mudrák Attila

felvétele, 2007

tatódott a kutatás a templom történeti rétegeinek megállapítása érdekében.

A kutatás befejezése után megkezdtek a templom építészeti és műemléki bemutatását célzó projekt tervdokumentációjának kidolgozását.⁶⁷ A felújításhoz és a bemutatáshoz „dokumentatív” jelleggel közelítettünk. Ez azt jelentette, hogy igyekeztünk a templom építéstörténetének összes megmaradt elemét bemutatni, miközben a középkori periódusra helyeztük a hangsúlyt, amelyet a legértékesebb réteggént határoztunk meg. E törekvés eredményeként a templom elnyerte mai kinézetét, amely magában foglalja mind a középkori, mind pedig a barokk épület elemeit, sikeresen felülrétegezve őket oly módon, hogy látványuk nem kerül egymással összeütközésbe. A szentély külső falsíkján nem rekonstruáltuk a lizénák és a vakárkádok maradványait, mivel nem lehetett megállapítani a kutatás a templom történeti rétegeinek megállapítása érdekében.

18. A templom déli homlokzata a barokk átalakítás nyomaival

19. A templom délkelet felől a helyreállítás után | A szerző felvétele, 2017

» **20. A templombelső északkelet felé a helyreállítás után**

| A szerző felvétele, 2017

»» **21. A szentély északkeleti falának freskói a restaurálás után**

| A szerző felvétele, 2017

22. Madonna gyermekével a restaurálás után | A szerző felvétele, 2017
» 23. Mihály arkangyal a restaurálás után | A szerző felvétele, 2017

pítani a szentély falkoronájának a záródási síkját. Azonban így is sikerült visszaadni a szentély román kori formanyelvét, mert annak középkori falát csak fehér mésztejjel festettük le, így láthatók maradtak a levéselt lizénák-árkádok (19. kép). A szentély felső része a félkupolát hordozó, barokk falkoszorúval vastagabb habarcsréteget kapott. A hajóban elfalaztuk a déli, barokk ablakokat, és megnyitottuk a román koriakat, a kaput pedig eredeti alakjában állítottuk helyre. A szentélyben megnyitottuk a déli, román kori ablakot, ugyanakkor meghagytuk a keleti, barokk ablakot is, mert bár valószínű, hogy utóbbi a román kori megújításával keletkezett, ezt a kutatás során nem sikerült igazolni, így a meglevő történeti réteg, azaz a barokk ablak megóvása mellett döntöttünk. A templom belső terében a megmaradt középkori réteget mutattuk be, így a falakat – a homlokzat prezentációjának megfelelően – fehér mésztejjel borítottuk, a felső részeken pedig a barokk fázist rekonstruáltuk a félkupolával és a hajó fa dongaboltozatával (20. kép). Továbbá a templom nyugati homlokfala felett a barokk kori, fa harangtoronyt is rekonstruáltuk. A templom hajójában nem rekonstruáltuk a kegyúri karzat lépcsőházának eredeti bejáratát, és ugyanígy nem vetettük fel a karzat rekonstrukciójának a lehetőségét sem. Hiszen az eredeti bejárat rekonstrukciója által bezártuk volna az Istenanyát és a kisdedit ábrázoló festményt a bejárat hajlatába, a kegyúri karzat valamelyik lehetséges variánsának a rekonstrukciója pedig nem növelte volna a belső tér kvalitását. Ezért megtartottuk a jelen állapotot az énekes karzat vasbeton

szerkezetével együtt. Ugyanígy megmaradtak a szentély nyugati részének a barokk korban kivéssett falfülkéi.

A templom szentélyében, hajójában és a kapu timpanonjában látható falképek bemutatására helyeztük a legnagyobb hangsúlyt (21–25. kép). A freskókat a szokásos módon, a hátterük fehér színének a kontrasztjával hangsúlyoztuk. Ennek során ismét különbözött a fehér mésztejjel lekent középkori falsíkok bemutatása a barokk fázisétól, amelyet mészhabarccsal borítottunk és utána fehérítettük ki mészszerű festékekkel. Így sikerült elérni a középkori és az újkori struktúrák megkülönböztethetőségét a templom belső terében is, azonban oly módon, hogy ez ne vonja el a nézőnek a falképekre irányuló figyelmét.

Bár a festményeket óvtuk a kiterjedt építési munkálatok során (ilyen volt a falak felső részének a felfalazása, a félkupola és a fa dongaboltozat kivitelezése, a tető rekonstrukciója, a habarcskozás, hogy csak a legnagyobb építési munkákra utaljak), a festmények szélei sérültek, és sajnos visszaállíthatatlan módon el is tűntek. A szélső töredékek „elvesztése” a habarcs bomlása miatt következett be. Az ugyanis elvesztette kötődését, ami végső soron a mészhabarcsok jellegzetessége, különösen a kevésbé védett szélek esetében.

Az összes falkép restaurálására a templom építészeti felújítása után került sor. A falfestmények töredezett állapota, valamint a habarccsal borított felületen lévő, meglehetősen nagy „lyukak” ellenére elálltunk a retusálástól.⁶⁸ Így a restaurálási munkálatok a habarcs megerősítését, az alaphoz (falhoz) történő erősítését, illetve a habarcsos réteg valamennyi nyitott szélének a befedését foglalták magukban. A megmaradt részek közötti lyukakat megfelelő habarccsal töltöttük ki, utána pedig halványvörös okkerszínnel festettük le. Az egyes festmények belső részén a hiányzó habarcsrészeket kitöltöttük ugyan, de nem festettük át. Ilyen például Mihály arkangyal fejének, Szűz Mária ruházatának egy része, a Gábiel arkangyal keze alatti rész – ezeket a helyeket csak egy hasonló tónusú színnel borítottuk. Mivel a habarcs színe a kitöltött felületeken a festmények vizuális összképét rontotta volna, a retust mint restaurálási módot pedig elvetettük, a meglevő struktúrákhoz

« 24. Gábiel arkangyal a restaurálás után
| A szerző felvétele, 2017

25. Szent György a restaurálás után | A szerző
felvétele, 2017

történő igazítás módszerét választottuk, és ez teljesen beleillett a festmények eredeti színharmóniájába. Ezzel a módszerrel a falfestmények vizuális teljességét és egységét sikerült elérni, de megmaradt az eredeti részek olvashatósága is, olyan állapotban bemutatva, ahogyan maga a falkép előkeült. Az elmúlt évszázadok természetesen nyomot hagytak a freskókon – a színek kifakultak, a habarcs részben megrepedezett, láthatóvá váltak a rések, részben elveszett a kontúrvonal élessége. Mégis úgy határoztunk, hogy inkább elfogadható a falfestmények eredeti állapotának a bemutatása a fogatkozásuk nyomaival együtt, mint feltételezett eredeti ragyogásuk rekonstruálása.

JEGYZETEK

1. | A középkori régészeti lelőhelyet ismételtén megvizsgálták, majd R-661-es szám alatt bekeült a Horvát Köztársaság kulturális javainak jegyzékébe.
2. | Jelja DOBRONIĆ: *Viteški redovi templari i ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1984. 100–128, 157–58; Anđela HORVAT: Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije. *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 18–19. 1975–1976. No. 1. 14–16; Božica VALENČIĆ–Tone PAPIĆ: Župna crkva sv. Petra i Pavla u Koški. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 16. 1990. 46. Bilj. 11, bilj. 20; Vladimir Peter Goss: Sv. Marija u Bapskoj – ponovo nakon trideset i pet godina. *Peristil. Zbornik radova za povijest umjetnosti*, 47. 2004. No. 1. 12; ROSTÁS Tibor: Graeco opere – görög modorban I. Szávaszentdemeter és Kaporna 13. századi falképei. In: *Ars perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, CentrArt Egyesület, 2010. 31–41; SZABÓ Tekla: Kaporna templomának középkori falképei. (The medieval murals from Koprivna). In: *Regional and European Connections in*

Medieval Wall Painting of East-Central Europe. International Conference. Balatonfüred (Hungary), April 23–25, 2009; Iva PAPIĆ: Romanička crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni. *Starohrvatska prosvjeta*, (serija III.) 38. 2011. 231–244; Rosana RATKOVČIĆ: *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb, Umjetnička organizacija Kultura umjetnosti, 2014. 62, 155–156.
3. | Az állagvédelmi munkát és a kutatást (amely magában foglalta a történeti, levéltári, művészettörténeti kutatásokat), valamint a terepmunkát és az épület szondázó kutatását is a Horvát Köztársaság Kulturális Minisztériuma finanszírozta. Az állagvédelmi-építészeti kutatásokat a csepényi Oslik d.o.o. nevű vállalat kivitelezte, együttműködve a Horvát Műemlékvédelmi Hivattal Eszéki Állagvédelmi Részlegével. A tervdokumentáció címe: Oslik d.o.o.: *Elaborat istražnih konzervatorskih radova – crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni*, 2010. Dokumentacija Konzervatorskog odjela Osijek.
4. | PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 235.
5. | „A négyszög alaprajzú hajóval és félköríves apszissal rendelkező templom [e típusba tartozik a kapornai román kori templom – I.P.] általános szinten is a leggyakoribb román kori épület-típus. Főként Európa déli részéről

A felújítás során alkalmazott dokumentatív szemlélet szép eredményeket hozott. Manapság, ha a látogató belép a templomba – amely visszakapta szakrális rendeltetését –, nem veszi észre azt, hogy jelen állapota nagy mértékben egy rekonstrukció eredménye. Éppen ellenkezőleg, a templom történetének összes megmaradt részecskéje, úgy a középkoriak, mint az újkoriak hangsúlyozásával sikerült elérni azon benyomás kialakítását, amely az épület rétegzettségét, az évszázadokon keresztül fennmaradását emeli ki, alkalmazkodását a különböző kulturális-stílustörténeti korszakokhoz, amelyek fennállása idején követték egymást. Ezzel sikerült megvalósítani a templom bemutatásának alapvető célkitűzését.

eredeztethető, de szinte ugyanilyen mértékben megvan északon is. [...] A félkör alaprajzú szentély általában valamivel alacsonyabb, mint a hajó, félkupola feddi, míg a hajót síkfödém – kazettás mennyezet – vagy nyitott fedélszék.” – Vö.: Marijan ZADNIKAR: *Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1982. 196–197.
6. | Az arányokat nem a jelen kapun mért adatok, hanem a feltételezett középkori méretek alapján kaptuk, amelyet a kapu alapjaiban lévő réseket lemérve kaptunk meg (a középkori kapu 55 centiméterrel volt magasabb a jelenleginél). A dinamikus négyszög alábbi arányszámait lehetett megfigyelni: $1:\sqrt{2}$, valamint $1:\sqrt{3}$. Ezek az arányszámok a Karoling-kori, illetve a korai román kori építészetre jellemzők, de hatásuk fennmaradt egészen a 12. századig, amikor a román kori építészetben – és különösen a kolostorépítészetben – bonyolultabb matematikai arányszámok terjedtek el, mint például az arany-metszés. Ehhez ld.: Ivan STOPAR: *Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovcah in problem karoliške sakralne arhitekture na Slovenskem*. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987. 52–53; PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 236. 18 j.
7. | Hasonlók: Domonkosfa ro-

mán kori templomának a kapuzata – ld.: ZADNIKAR 1982 (ld. 5. j.). 208; Váraszó román kori templomának a kapuja – ld.: KRISZT György–DOBOS Lajos: *Középkori templomaink (Medieval churches in Hungary)*. Budapest, Magyar Távirati Iroda, 1991. 34, 127; Buzsák román kori temploma – ld.: HORVÁTH Zoltán György–GONDOS Béla: *Somogy, Tolna és Baranya középkori templomai a teljesség igényével*. Budapest, Romantika Kiadó. 2004. 81; Vámosatya román kori temploma – ld.: KRISZT–DOBOS 1991 (ld. 7. j.). 100. és számos további példa. A váraszói templom kapuja a kapornaihoz hasonlóan egy 1964-ben kivitelezett rekonstrukció eredménye, a kutatási munkák során *in situ* lelt faragványtöredékek felhasználásával.
8. | A vakárkádok és a lizénák nyomait csorbázott téglák függőleges sávjaként találtuk meg. Ezek a kibontott román kori ablak ívének aljáig nyúlnak. Az apszissal felső sávját a templom barokk kori felújítása során újrafalazták, és ekkor alakították ki a félkupolát. Így nem lehet megállapítani, vajon a lizénák egy falkoszorúban záródtak, vagy vakívek kötötték össze őket. A kapornai templom külső falsíkja-inak a kialakítása saroklizénák, ablaknyílások, a kapu és egy sor vakárkád alkalmazására redukálódott, ami hasonlóságot mutat

Közép-Európa román kori építészeti példáival. Legközelebbi párhuzama a szerémségi Babafalva. Lehetséges továbbá, hogy a kapornai templom szentélyének a vakárkádjai-lizénai fölött egy dekoratív falkoszorú is húzódott, amilyen a 12. századra datált lengyeltóti templom szentélyén látható – ld.: HORVÁT–GONDOS 2004 (ld. 7. j.). 76–79; vagy KARCSÁN, illetve VIZSOLYON – ld.: KRISZT–DOBOS 1991 (ld. 7. j.). 101, 103. További hasonló példák: Csempeszkopács, Pécs–Málom, Várászó, Cserkút, Gyugy, Buzsák, valamint Domonkosfa. Ez az egyszerű építési mód a gótikában is folytatódott, amint azt a Csengeren álló református templom is mutatja. Ld.: PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 237. 19. j.

9. | Marijan Zadnikar utalt arra, hogy a román kori templomoknak rendszerint nincs lábazatuk, mert e szerkezeti elemet a gótika terjeszti el. Ld.: ZADNIKAR 1982 (ld. 5. j.). 197.

10. | A nyugati falban megnyitott kutatószondákban nem tűntek fel kapura utaló nyomok. A templom barokk kori átépítése során a nyugati falat három árkáddal törték át egy előcsarnok (*pronaos*) kialakítása érdekében. Mindez meg is semmisíthette a nyugati kaput, ha az egyáltalán létezett.

11. | „Mindazonáltal figyelemre méltó e téglából épült templom nyugati homlokzatának érdekes megoldása, valamint az is, hogyan helyezték el a bejáratát. [...] E kérdésre Erdély egy hasonló elrendezésű, kis méretű, román kori temploma adhat választ. A zobordarázsi (Dražovce) templom szintén egyhajós, félköríves záródású szentéllyel rendelkezik, kapuja pedig a déli oldalon nyílik. Nyugati homlokzata mellé kegyúri karzatot építettek, hogy ott a terület birtokosa – kiemelkedve a közrendűek közül – részt vehessen a liturgikus eseményekben. [...] (A dolgozat szerzője által idézett Anđela Horvat sajnos nem vette észre, hogy

az általa Zobordarázsként hivatkozott helyszín nem Erdélyben, hanem a Felvidéken található – a ford. megj.) A templomok nyugati részén, a torony alatt épült karzatok a román korban végül a kisebb birtokosok birtokain is elterjedtek, amint erre Entz Géza is felhívta a figyelmet, utalva többek között a már említett erdélyi példára. E karzatok – a körülményekhez alkalmazkodva – szerény formában tűnnek fel. Ilyen alakban találkozunk velük Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon. Erdélyben a szász településeken találjuk meg őket a 12. század közepétől a 13. század közepéig, amíg e jelenség virágzása tart. Hogy a kapornai templom esetében is valami hasonlóról lehetett szó, arra az a körülmény figyelmeztet, hogy e térben, a templom északi falával párhuzamosan, váratlanul egy belső fal bukkan fel, amely egy fél méter széles lépcsőházat zár be. Ha figyelembe vesszük, hogy e lépcsők a karzatra való feljutást szolgálták, akkor érthetővé válik a nyugati fal megerősítése, valamint a hajó viszonylag nagy magassága a jóval alacsonyabb szentélyhez képest.” – Vö.: HORVÁT 1975–1976 (ld. 2. j.). 15–16. A kutatószondákkal nem sikerült igazolni olyan falszerkezetek létezését, amelyek a nyugati homlokzatra támaszkodtak volna. Utóbbi építészeti tagoltságának a hiánya felveti a képi dekoráció lehetőségét, amely például a buzsaíki 12. század végi–13. század eleji templomon látható. Itt vakárkádok sorát festették a falakra. Ld.: PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 237. 22. j.

12. | Kutatóárkok megnyitásával sikerült igazolni a diadalív utólagos kiszélesítését, amelyre a templom barokk kori átépítése során került sor.

13. | Ivan SRŠA: *Izvjestaj sa službenog puta*. Studeni 2006., Dosje 48, dokumentacija Konzeratorskog odjela Osijek, neobjavljeni tekst; ROSTÁS 2010 (ld. 2.

j.). 31–41; SZABÓ 2009 (ld. 2. j.); PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 238. Bilj. 24.

14. | A nyugati fal melletti kegyúri karzatról értekezik Anđela Horvat, valamint Božica Valenčić és Tone Papić: HORVAT 1975–1976 (ld. 2. j.). 14–16; VALENČIĆ–PAPIĆ 1990 (ld. 2. j.). 46. Bilj. 11, bilj. 20.

15. | A mai énekes karzat alatt, a templom nyugati fala mellett két pillér négyszögletes alapja került elő. Ezekre támaszkodott a karzat. Abban az esetben, ha a pilléralapok a kegyúri karzat keleti szélét jelölik, a karzat legegyszerűbb változatára következethetünk, amely csupán a nyugati fal mellett húzódott. Bár az is lehetséges, hogy a karzat – e két tartóelemen kívül – egyszerűsmind a hajó déli falának alsó részén lévő, lefaragott kiugratáson támaszkodott. (A déli fal alsó részét a karzat hordozása érdekében megerősítették.) Ez arra a lehetőségre utal, hogy a karzat a hajó egész hosszára kiterjedt. Ilyen esetben egy ún. kettős templomról beszélhetnénk. Az adott épülettípus jellegzetessége a hajó két, egymástól elválasztott terének a megléte. A karzat egy kettős templom esetében a hajó teljes hosszára kiterjedt, és egy önálló térként működött volna, saját oltárral, amelyen a templom földszinti részétől elválasztva lehetett volna misézni. Ugyanilyen tákok patkószerű kegyúri karzatokat is hordozhattak. Ld.: VALENČIĆ–PAPIĆ 1990 (ld. 2. j.). 46; ZADNIKAR 1982 (ld. 5. j.). 205; PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 239. 29. j. Ezen felül fennáll a lehetősége annak is, hogy a kegyúri karzat L alaprajzú lehetett, és a nyugati, valamint a déli fal mellett húzódhatott. Az L alakú kegyúri karzatról szóló feltevés azért merülhet fel, mert az északi fal mellől hiányoznak a karzat tartására szolgáló tákok nyomai. A kegyúri karzatnak a középkori Magyar Királyság területén történő megjelenéséhez, valamint a *Westwerk*kel való rokonságá-

hoz ld.: ZADNIKAR 1982 (ld. 5. j.). 204–206; Andrzej TOMASZEWSKI: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974; Václav MENCL: *Panské tribuny v naši románské architektuře*. *Umění*, 13. 1965. 29–62; ENTZ Géza: *Westemporen in der ungarischen Romanik*. *Acta Historiae Artium*, 6. 1959. 1–19; Bibiana POMFYOVÁ: *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia k problému počiatkov gotiky na Slovensku*. Bratislava, Slovenská Akadémia Vied Ústav Dejín Umenia, 2001. 97–98; Vladimír Peter Goss: *The South-Eastern Border of Carolingian Architecture*. *Cahiers archeologiques*, 27. 1978. 85–100; Vladimír Peter Goss: *The „Croatian Westwork” Revisited*. *Ars*, 43. 2010. 3–23; Miljenko JURKOVIĆ: *Sveti Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici*. *Starohrvatska prosvjeta*, 3/22. 1995. 60–61; Miljenko JURKOVIĆ: *Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu*. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26. 1986–1987. 82–83; Miljenko JURKOVIĆ: *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana*. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12–13. 1989. 43; Alois FUCHS: *Die Karolingischen Westwerke und Andere Fragen Karolingischen Baukunst*. Paderborn, Verlag Bonifacius-Druckerei, 1929; Friedrich MÖBIUS: *Westwerkstudien*. Jena, Friedrich Schiller Universität, 1968; Iva PAPIĆ: *Srednjovjekovna sakralna arhitektura istočne Slavonije, Baranje i Srijema te njezine preobrazbe u vremenu osmanske vlasti*. Doktori disszertáció. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 2019. 87–92.

16. | Ülőfülkéket a domonkosfai templom hosszházában is találunk: három az északi, kettő a déli, további három pedig

a nyugati hajófalban kapott helyet. Hasonló fülkék a Mura-vídek más román kori templomaiban is fennmaradtak, így például a nagytótlaki rotundában, illetve a bántornyai templom hajójában. Ezek a falazott ülőfülkék nem számítanak ritkaságnak a Nyugat-Dunántúl késő román építészetében, megtalálhatók Egregy, Őriszentpéter és Zalamindszent templomában is. Ld.: ZADNIKAR 1982 (ld. 5. j.). 202–203. Azt a feltevést, hogy a kapornai templom nyugati falát eredetileg ülőfülke tagolta volna, lehetetlen minden kétséget kizáró módon igazolni.

17. | Stjepan PAVIČIĆ: *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1953. 74. A reformátusok kapornai megjelenését Zdenko Samaržija akkorra datálja, amikor a Kórógyiak birtokai a család kihalása után a Perényiek kezére kerültek. A Kórógyi család kihalása után nem sikerült azonnal érvényt szerezni a köztük és a Perényiek között 1514-ben kötött egyezségnek, amely birtokaik kölcsönös öröklésére terjedt ki. Mintegy tíz évvel később azonban a református Perényiek így is megszerezték a Kórógyi-birtokok többségét. Ld.: Zdenko SAMARŽIJA: *Punktuacije o Koprivni*. In: *Elaborat istražnih konzervatorskih radova – crkva Rođenja Presvete Bogorodice*. Közöletlen tanulmány. Konzervatorski odjel Osijek, 2009. 11; Ive MAŽURAN: *Srednjovjekovni i turski Osijek*. Zagreb, Školska knjiga, 1994. 75. Ive Mažuran előbb a Nádasdiakat és a Monoszlóiakat sorolja fel a Kórógyi-birtokok tulajdonosaként. Eszék és környéke 1474 után az újonnan alapított, budai Szűz Mária-keletről nem esik szó. Megemlíti őket egy 1263-as (*Cruciferi de Dubza*), egy 1300-as (*Cruciferi de Dapza*) és egy 1356-os (*Possessio cruciferorum de Dobsa*) oklevél. Ld.: DOBRONIĆ 1984 (ld. 2. j.). 104; Lelja DOBRONIĆ: *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1984. 118–125; CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II. Budapest, Magyar Tudományos Aka-

deg, Kanizsai Dorottya 1506-ban férjhez ment Perényi Imrehez. Ld.: Ive MAŽURAN: *Valpovo – Sedam stoljeća znakovite prošlosti*. Valpovo, Ogranak Matice hrvatske Valpovo, 2004. 35. A család csak Perényi Imre fia, Péter idejében, az 1530-as évek végén tér át a református hitre. Ehhez ld.: DÉTSHY Mihály: *Sárospatak*. Budapest, Corvina Kiadó. 1970. 9. Eszék már 1526-ban török kézre került, majd kevéssel utána, 1543-ban Valpó is. Ld.: MAŽURAN 2004 (ld. 17. j.). 35–39. Ám a Perényiek 1543-ban el is hagyták Valpót. Ha tehát a család csak közvetlenül délvidéki birtokai elvesztése előtt, vagy ezen események idején fogadta el a református vallást, problémásnak tűnik a protestantizmus délvidéki terjedését szorosan hozzájuk kötni.

18. | HORVAT 1975–1976 (ld. 2. j.). 14. Bilj. 24; Tadija SMIČIKLAS: *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije. II. dio. Spomenici Slavonije u XVII. vijeku (1640–1702)*. Zagreb, Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, 1891. 42, 89. Lehetséges, hogy a templom titulusa akkor változott meg, amikor a 18. században átadták azt az újonnan beköltöző pravoszláv népességnek. Ekkor Szűz Mária születése tiszteletére szentelték fel.

19. | Több 13., illetve 14. századi oklevél is utalt a dopsai johannitákra, Kapornán viszont sem templomról, sem más épületről nem esik szó. Megemlíti őket egy 1263-as (*Cruciferi de Dubza*), egy 1300-as (*Cruciferi de Dapza*) és egy 1356-os (*Possessio cruciferorum de Dobsa*) oklevél. Ld.: DOBRONIĆ 1984 (ld. 2. j.). 104; Lelja DOBRONIĆ: *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1984. 118–125; CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II. Budapest, Magyar Tudományos Aka-

démia, 1894. 459; ENGEL Pál: *Valkóvármegye*. Kézirat az Árpád-kori Magyarország történeti-topográfiai kézikönyvéhez: GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

20. | Rostás Tibor utal rá, hogy az első, 1259-es dokumentum a Ják nemzetséghez kötődik. A szerző szerint e nemzetség valamelyik tagjai lehetett a freskó megrendelője. Ezután egy 1293-as peradatait hozza fel, amely a bosnyák püspök és Demeter nevű fivére, valamint a Sente-Magócs nembeli Elek fiai és Kórógyi Fülöp között folyt Kaporna területének egy részéért. Kaporna ekkor a Kórógyiak birtoka volt. Ld.: ROSTÁS 2010 (ld. 2. j.). 31.

21. | Stanko ANDRIĆ: *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*. Slavonski Brod, Hrvatski Institut za Povijest, 2001. 86.

22. | Az örökösödés történetét, illetve terra Mohor „feldarabolódásának” hátterét Stanko Andrić írta meg; ANDRIĆ 2001 (ld. 21. j.). 86–110.

23. | ENGEL [1963] (ld. 19. j.). 273; SMIČIKLAS 1891 (ld. 18. j.). 89, 92.

24. | ENGEL [1963] (ld. 19. j.). 162.

25. | Uo. 117.

26. | Uo. 79.

27. | ANDRIĆ 2001 (ld. 21. j.). 86–110.

28. | ENGEL [1963] (ld. 19. j.). 98.

29. | Uo. 98–99.

30. | A *Hiulca palus* Szentillye, Eszék és Valkóvár között terült el, egy része pedig Palacsai mocsár néven maradt fenn. Ld.: Hrvoje GRAČANIN: *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. st.)*. Zagreb, Plejada, 2011. 25. A néhai Palacsai mocsár benépesülésének a folyamata csak a 19. század második felében indul meg, nagy meliorációs munkákkal, amelyeket egy szlavóniai nagybirtokos, csapai Adamovich Kapisztrán János vezetett.

31. | Az eredeti térképet Joseph Albert Knobloch rajzolta: https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Poplavno_podru%C4%8Dje_r_vuke.png. (Letöltés ideje: 2021. október 15.).

32. | Ladislav HEKA: *Granice Baranje od srednjeg vijeka do danas*. In: *Granice i identiteti, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, 11. ožujka 2016. Društveno-kulturološki opći kontekst granica, posebno Baranje, Podunavlja i susjednih regija, u odnosu na europske civilizacijske stečevine i Balkan*. Ured. Daniela TASLIDŽIĆ HERMAN. Beli Manastir–Vukovar, Zavod za baranjsku povjesnicu, 2017. 25–26; ENGEL Pál: *Baranya megye az országos politikában (1316–1437)*. In: *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére*. (Tanulmányok Pécs történetéből, 8.). Szerk. FONT Márta. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2011. 65–67.

33. | Pál ENGEL: *Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednjeg vijeka. Scrinia Slavonica*, 2. 2002. 482.

34. | PAPIĆ 2019 (ld. 15. j.). 170, 176.

35. | DOBRONIĆ 1984 (ld. 2. j.). 104; Juraj BELAJ: *Templari i ivnovci na zemlji Svetoga Martina*. Dugo Selo, Pučko otvoreno učilište Dugo Selo, 2007. 37, 38.

36. | DOBRONIĆ 1984 (ld. 2. j.). 105. 1238-as oklevelével IV. Béla az alábbi birtokaikban erősítette meg a johannitákat: Horváti, valamint Ivánkaszentgyörgy.

37. | ENGEL Pál: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary (895–1526)*. London–New York, I. B. Tauris Publishers, 2001. 92–93; FÜGEDI Erik: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 42–50, 53. 1. tábla; PAPIĆ 2019 (ld. 15. j.). 182.

38. | DOBRONIĆ 1984 (ld. 19. j.). 156; DOBRONIĆ 1984 (ld. 2. j.). 156–157.

39. | ENGEL [1963] (ld. 19. j.). 98.

40. | Damien CARRAZ: *À l’orée d’une enquête: image peinte*

et lieux de culte des ordres militaires dans l'espace français. In: *Images et ornements autour des ordres militaires au Moyen Âge. Culture visuelle et culte des saints (France, Espagne du Nord, Italie)*. Dir. Damien CARRAZ, Esther DEHOUX. Toulouse, Presses Universitaires du Midi, 2016. 32. A dolgozat szerzője utal arra, hogy a keresztes testvérek általában igyekeztek megnyitni kápolnáikat a híveknek, még akkor is, ha ez vitákat váltott ki a plébániai papsággal.

41. | Josephus KOLLER: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis*, II. Posonii, Sumptibus Ioannis Michaelis Landerer, 1782. 356–461; *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I/1. *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281–1375. Vatikáni magyar okirattár*. I/1. *Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Red. Ladislaus FEJÉRPATAKY. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája, 1887. 270, 280, 288, 299, 314. 42. | ROSTÁS 2010 (ld. 2. j.). 33. 43. | Uo.

44. | Szent György frontális beállítású, a kezében fegyvert tartó ábrázolása a bizánci ikonok mellett a falképeken is feltűnik; így például a grúziai Ubisa 14. századi Szent György-monostorában.

45. | Az angliai Farleigh Hungerford kastélyának a 14. századra keltezett kápolnájában levő Szent György-freskón a szentet álló alakként – igaz, lovagként – ábrázolták, mindkét kezével lándzsát tartva.

46. | SZAKÁCS Béla Zsolt: Gerény – görögkatolikus templom. In: „... ideje az építésnek...” – A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2018. 77–90.

47. | RATKOVČIĆ 2014 (ld. 2. j.). 183–187; Juraj BELAJ: Templari i ivanovci na Zemlji Sv. Martina. In: *Templari i njihovo naslijeđe. 800 godina od dolaska templara na Zemlju Sv. Martina*. Ured.

Mladen HOUŠKA. Sveti Ivan Zelina, Muzej Sveti Ivan Zelina, 2009. 14–29; Ivan SRŠA: Zidni oslici u lađi crkve sv. Petra u Novom Mjestu. In: Uo. 40–46. 48. | RATKOVČIĆ 2014 (ld. 2. j.). 174–177.

49. | A 12. századi – italo bizánci jellegű – franciaországi, illetve észak-európai freskók (például Saint Quintianus, a Poitiers-i Saint-Hilaire le Grand déli fala, a Le Puy-i székesegyháznak a kereszthajójában, illetve a nyugati falán levő freskók, valamint a lambachi Stiftskirche nyugati falának a 11. század végére keltezhető freskói) sajátossága a bizánci formanyelv, azaz a hosszúkás testek, valamint a természetes nagyságnál kisebb fejek alkalmazása. Vö.: Anne DERBES: A Crusading Fresco Cycle at the Cathedral of le Puy. *The Art Bulletin*, 73. 1991. 570; Otto DEMUS: *The Byzantine Art and the West*. New York, New York University Press, 1970. 284.

50. | HUNYADI Zsolt: Hospitaller Officials of Foreign Origin in the Hungarian-Slavonian Priory (Thirteenth and Fourteenth Centuries). In: *International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth centuries): Travelling on Christ's Business*. Ed. by Helen NICHOLSON, Jochen BURGTORF. Cardiff, University of Wales Press, 2005. 142–154; BELAJ 2007 (ld. 35. j.). 102–103, 112; DOBRONIĆ 1984 (ld. 19. j.). 126–128.

51. | HUNYADI 2005 (ld. 50. j.). 142–144, 148.

52. | Uo. 148.

53. | A toulouse-i johannita templom ikonográfiai programját az adott preceptorátus preceptorához köthették. Ugyanúgy, mint a lugaut-i, illetve a montbellet-i festmények programja esetében. Ehhez ld.: CARRAZ 2016 (ld. 40. j.). 34.

54. | Az italo bizantin stílus franciaországi „importjáról” ld.: DERBES 1991 (ld. 49. j.). 570–571; DEMUS 1970 (ld. 50. j.); Walter CAHN: *The Romanesque Wooden*

Door of Auvergne. New York, New York University Press, 1974. 55. | Ratko IVANUŠEC–Željka PERKOVIĆ: Crkva sv. Martina u Lovčiću. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 35. 2011. 85–86; RATKOVČIĆ 2014 (ld. 2. j.). 170–172.

56. | ROSTÁS 2010 (ld. 2. j.). 34–39. 57. | PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 241. 58. | Az ismeretlen alak a jobbában tartott, kivont szablyájával suhint, így feltételezen a „Török” („Turčin”) nevet kapta.

59. | A szögletes mezőkben szenteket ábrázoló festmények gyakoriak a középkori falfestészetben. Példaként említendő a ptuji Szent György-templom freskóinak a legrégebbi rétege – ld.: Janez HÖFFLER: Freske v c. sv. Jurjia v Ptuj. *Varstvo spomenikov*, 30. 1988. 70; Vomer GOJKOVIĆ: Ob restavriranju v Ptuj. *Varstvo spomenikov*, 30. 1988. 76. Fig. 45; továbbá a cserkúti, a mecseknádasdi és részben a csarodai templom falfestményei. A freskók gótikus eredetére utal Mihály arkangyal ábrázolása is, amely majdnem azonos a Brod v Bohinj-i Szent Mária Magdolna-titulusú templom angyalábrázolásával. Ehhez ld.: Izidor MOLE: Poskus analize tehnologije fresk III. *Varstvo spomenikov*, 28. 1986. 191. Fig. 70.b.

60. | Szent György ilyen jellegű, hierarchikus, a legmagasabb mezőben elhelyezett és jóval nagyobb méretarányú ábrázolására az egyetlen lehetséges magyarázatot a már idézett történeti forrás, az 1702-es kamarai összeírás tartalmazza, amely Kapornán Szent György-titulusú templomot említ.

61. | SZABÓ Tekla: Női viseletek az óraljaboldogfalvi falképen. Nyugat és Bizánc találkozás. In: *A szórvány emlékei*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2013. 166–218; SZABÓ Tekla: The Gothic style frescoes beneath the western gallery of the church of Sântămărie-Orlea. *Caiete ARA*,

4. 2013. 110–111; SZABÓ Tekla: The historic renovations of the protestant church in Viștea (Cluj county). *Caiete ARA*, 6. 2015. 135–153; PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 241. 33. j.; PAPIĆ 2019 (ld. 15. j.). 276.

62. | SMIČIKLAS 1891 (ld. 18. j.). 42; PAPIĆ 2011 (ld. 2. j.). 233. 7. j.

63. | A *Hic fuit* feliratok egyes személyek azon igénye következtében kerültek a falakra, hogy nevüknek nyomot hagyjanak. E falfirkák egyben a hétköznapi vandalizmus sajátos megnyilvánulásai. Vö.: PAPIĆ 2019 (ld. 15. j.). 273. 977. j.

64. | A hódoltság kori Szlavónia területén a késő gótikus építészeti formák fennmaradásáról ld.: PAPIĆ 2019 (ld. 15. j.). 241–289.

65. | *48-as iratcsomag – Crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Koprivni*. Tervdokumentáció. Őrzési helye: Konzervatorski odjel u Osijeku, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Ministarstvo kulture RH.

66. | SRŠA 2006 (ld. 13. j.).

67. | A felújítási tervdokumentációt Tone Papić irodája készítette. Az anyagot az eszéki Konzervatorski odjel adattárában helyeztük el. A kapornai templom tervdokumentációjának a kidolgozását a Horvát Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta.

68. | A festmények állagmegóvásáról Marko Buljan restaurátor gondoskodott, együttműködve a tervezővel, Tone Papićtyal, valamint a területileg illetékes eszéki állagmegóvó részleggel (Konzervatorski odjel, Osijek).

TÓTH BOGLÁRKA-BOTÁR ISTVÁN

Ötszáz éves templom-tetőszerkezetek a Csíki-medencében

A Csíki-medence történeti faszerkezeteinek dendrokronológiai vizsgálata a kezdetektől kiemelten fontos volt számunkra, hiszen amellet, hogy itt élünk, régészeti munkánk egyik fő kutatási területe a helyi műemlék-épületek, elsősorban templomok építéstörténetének vizsgálata. Az elmúlt tizenöt-tizenhat évben – műemlék-felújításokhoz kapcsolódó épületkutatások során – több helyen volt alkalmunk csíki templom-tetőszerkezeteket vizsgálni. 2005-ben a csíkrákosi plébánia-templom és a csíkszeredai Szent Kereszt-templom, valamint 2007-ben a csíkmenasági plébániatemplom tetőszerkezetéből, 2011-ben a csíkkarcfalvi római katolikus templom szentélye feletti tetőszerkezetéből, illetve 2016-ban a csíkkozmási római katolikus templom tetőszerkezetéből vettünk mintákat dendrokronológiai vizsgálatra. E három utóbbi tetőszerkezet különösen felkeltette érdeklődésünket, ugyanis a menasági és a kozmási faszerkezetek jellemzői középkori építésre utalnak: a nyeregteretők dőlésszöge 60° körüli; a szarufaállások torokgerendás, állószerkesztes típusúak ferdefüggesztőkkel; a kozmási szerkezetet jól kötött hosszrácsok erősítik; illetve mindkét esetben igényes, félfecskefarkas lapolással kötötték az elemeket, amelyeken – rendszerben megjelenő – állásjelek, illesztési jelek figyelhetők meg. A karcfalvi szentély-tetőszerkezet abból a szempontból érdekes, hogy számos eleme másodlagos felhasználású, és a hasonló rendben megjelenő üres lapolási

fészkek alapján feltételezhető, hogy ezek az elemek a szentély korábbi, talán középkori tetőszerkezetéből származnak. A fenti szerkezetekből származó famintákat annak idején nem tudtuk keltezni. Ennek az volt az oka, hogy a vizsgált tetőszerkezetek mindegyike lucfenyőből (*Picea abies* KARST.) épült, és még nem rendelkezünk keltezett lucfenyő-adatbázissal Erdély területéről. Akkor egyelőre az egy szerkezetből származó minták egymáshoz viszonyított korát sikerült meghatározni. Ez alapján kiderült, hogy a karcfalvi szentély-tetőszerkezet esetében valóban két építési fázist lehet azonosítani, de két időszakból származnak a kozmási templomtető elemeiből vett minták is, míg a rákosi, a szeredai, valamint a menasági tetőszerkezetek faanyaga önmagában egységes.

A három említett csíki tetőszerkezet esetleges középkori eredete még érdekesebb kérdéssé vált, miután megtudtuk, hogy mindhárom tetőszerkezet alapanyaga lucfenyő. Ugyanis Erdély más területein addig alapvetően tölgyfa-, illetve kisebb részben jegenyefenyő-tetőszerkezeteket, vagy vegyes, tehát luc- és jegenyefenyő felhasználásával épült fedélszerkezeteket sikerült kelteznünk a 14–16. századból, és nem ismertünk középkori jegyekkel rendelkező lucfenyő-szerkezetet.¹

Az első biztos lucfenyő-keltezéseket – nem csak csíki, hanem erdélyi szinten is – egy célzott kutatásnak köszönhetjük, amelyre 2015–2016-ban került sor. Tíz, korábban nem kutatott, 18–19. századi erdélyi lucfenyő-tetőszerkezet vizsgálatával sikerült megalapozni az erdélyi lucfenyő faévgűrű-adatbázist, amely a 17. század közepe és a 20. század közepe közötti időszakot fedte le.² Az adatbázis segítségével – 10–11 évvel a mintavétel után – sikerült abszolút keltezni néhány csíki lucfenyő-szerkezetet: a középkori csíkrákosi plébániatemplom

1. A csíkszentgyörgyi plébániatemplom tetőszerkezete

| Csog István felvétele, 2021

feletti, igényesen megépített, dőltszékes típusú tetőszerkezet-ről megállapíthattuk, hogy 1733–1734-ben épült, illetve bebizonyosodott, hogy a csíkszeredai plébániatemplom felett a templom eredeti, építéskori fedélszerkezete áll az 1750-es évek második feléből. 2017-ben további két csíki, középkori templom 18., illetve 19. századi tetőszerkezetének építését keltezhettük évre pontosan: a csíkszentléleki plébániatemplom tetőszerkezete 1796–1800-ban, míg a csíkszentmihályi plébániatemplom tetőszerkezete 1820–1821-ben épült. Mindkét tetőszerkezetet lucfenyőből építették.³

Erdélyi lucfenyőminták további intenzív gyűjtésével 2019-ben összeállíthattuk az első erdélyi lucfenyő-kronológiát, amely segítségével ma már nagy eséllyel keltezhetők 17–20. századi erdélyi lucfenyő-faszerkezetek vagy objektumok.⁴ A lucfenyő-kronológia a csíki kutatásban is előrelépést hozott. Megállapíthattuk, hogy a csíkkozmási tetőszerkezet több kötőgerendája 1927/1928 telén kivágott fából származik, a karcfalvi szentély-tetőszerkezet két eleme pedig 1795/1796 telén kivágott lucfenyőből való. Ennél azonban sokkal figyelemre méltóbb az a tény, hogy a 17–20. századi kronológia sem a csíkmenasági tetőszerkezetből származó mintákat, sem a kozmási és a karcfalvi tetőszerkezetek többi mintáját nem keltezte. Ennek oka nagy valószínűséggel nem más, minthogy mind a három vizsgált csíki templom-tetőszerkezet a 17. század előtti időszakból származik, mint ahogy arra a tetőszerkezetek felépítése és részletei, illetve Csíkkarcfalva esetében az elemek másodlagos helyzete utal.

A kérdés tisztázása érdekében újabb, immár célzott elemzéseket végeztünk, aminek eredményeképpen végre sikerült keltezni a csíkmenasági szentély-tetőszerkezetből származó lucfenyőmintákat. Kiderült, hogy a menasági minták egyesített adatsora szépen egyezik a gyergyószentmiklósi katolikus templom mellett álló, középkori nyugati harangtorony építéskori, lucfenyő padlógerendájából vett mintával. Eszerint a menasági átlagadatsor legfiatalabb évgyűrűje 1532-re keltezhető, ami azt jelenti, hogy a vizsgált elemek 1531/1532 telén és 1532 nyarán kivágott fából származnak. A keltezést egy beszercei jegenyefenyő-adatsor is megerősítette, meglepő módon magas értékekkel.

A Rómer Flóris Terv keretében, a Teleki László Alapítvány közreműködésével 2019–2020-ban arra kaptunk lehetőséget, hogy átfogó kutatással biztos alapokra helyezzük a középkori eredetűnek vélt csíki tetőszerkezetek kormeghatározását. Az eddig vizsgált tetőszerkezetek építéstörténetének feltárása és dendrokronológiai kormeghatározása mellett azt a feladatot vállaltuk, hogy számba vesszük, majd a dendrokronológia módszerével azonosítjuk a középkorban épített és máig fennmaradt összes csíki templom-tetőszerkezetet. Helyszíni megfigyeléseink alapján további két csíki templom esetében feltételeztük a tetőszerkezetek középkori eredetét. Így a csíkmenasági, a csíkkozmási és a csíkkarcfalvi templom mellett a csíkszentmihályi és a csíkszentgyörgyi plébániatemplom tetőszerkezeteit vontuk be a kutatásba (1. kép). A

faszerkezetek dendrokronológiai kormeghatározása mellett azok egységes rendszerben történő dokumentálására és felmérésére törekedtünk.⁵

A dendrokronológiai kutatás eredményeképpen sikerült évre pontosan meghatározni a vizsgált templom-tetőszerkezetekhez használt faanyag kivágási évét, ami alapján megállapíthatjuk, hogy négy templom felett ma is a középkorban épített tetőszerkezetek állnak – közülük Csíkszentgyörgyön eredeti állapotban –, illetve nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a csíkkarcfalvi szentély feletti mai tetőszerkezet építéséhez nagyrészt az egykori, középkori fedélszerkezet elemeit használták fel. A következőkben templomként részletesen bemutatjuk a vizsgált tetőszerkezeteket, a dendrokronológiai elemzések eredményeit, és az eredmények alapján levonható építéstörténeti következtetéseket.⁶

A CSÍKSZENTMIHÁLYI PLÉBÁNIATEMPLOM TETŐSZERKEZETE

A csíkszentmihályi római katolikus egyház története a 14. század előtti időkre nyúlik vissza. Első írott említése az 1332–1334-es pápai tizedjegyzékből ismert. A mai templomépület több korszak jegyeit hordozza magán (2. kép). A 13–14. századi hajó északi falán látható freskók a 15. század első felére keltezhetők, míg a késő gótikus stílusú szentély építését – kőbordás boltozata alapján – a 15. század közepére helyezték a kutatók. A templom nyugati végében álló harangtorony 1714-ben, a déli oldalhajó 1819-ben épült.⁷

A templom hajója és szentélye felett két, egymástól független fenyőfa fedélszerkezet áll, melyek tetősíkja azonos. A tető dőlésszöge 60–61°-os. Mindkét fedélszerkezet torokgerendás, középső függesztővel és ferdefüggesztő-párral megerősített szerkezet. A két tető között lényeges különbség, hogy a szentély feletti fedélszerkezet emelt kötőgerendái magasabban húzódnak a falfarkány fölé magasodó szentélyboltozat miatt. A tetőt nyugaton oromfal zárja.

A hajó feletti nyeregtető tizenkét szarufaállásból épül fel, fő- (F) és mellékállások (M) váltják egymást MFMF... sorrendben (3–4. kép). Nyugaton egy, keleten két mellékállás zárja a szaruállások sorát (ez szokatlan, mert gyakoribb, hogy főállás zárja a sort mindkét oldalon). Így öt fő- és hét mellékállás van a szerkezetben. A szaruállások közti távolság 92–99 centiméter. A szarufaállás szélessége 7,8 méter, magassága 7,2 méter. A szarufapárok – a mai szerkezetben – kötőgerendán állnak (csapolt kötéssel), és a kötőgerenda felett 50 centiméterrel egy további gerenda fogja össze a szarufákat (lapolva). Ez utóbbit helyzete miatt emelt kötőgerendának nevezzük. A szarufapárokat minden állásban további torokgerenda és kakasülő fogja össze. A főállást ezeken kívül emelt kötőgerendához kötött szögletkötők, valamint emelt kötőgerenda és a kakasülő közti középső függesztő erősíti. A függesztőhöz ferdefüggesztő-pár kapcsolódik. A mellékállásokban – a torokgerendán és kakasüln kívül – két ferdefüggesztő van, melyek szintén az emelt kötőgerendához kapcsolódnak. Azál-

2. A csíkszentmihályi plébániatemplom madártávlatból | Bartalis Zsombor felvétele, 2019
 3. Csíkszentmihály, plébániatemplom. A hajó feletti tetőszerkezet, a háttérben a szentély tetőszerkezete | Tóth Boglárka felvétele, 2021

tal, hogy a középső függesztőt nem kötötték össze az emelt kötőgerendával, a függesztő valószínűleg nem töltötte be teljes mértékben a szerepét a főállásokban, viszont a mellékállásokban lévő ferdefüggesztők enyhítették ezt a hiányosságot. Az alsó és a felső, vagyis emelt kötőgerenda közepén is hosszanti talpgerenda húzódik. Az alsó talpgerenda és az emelt kötőgerenda között egy kis oszlop áll, amelyről helyzete és kötése alapján is feltételezzük, hogy utólagos elem a szarufaállásban.

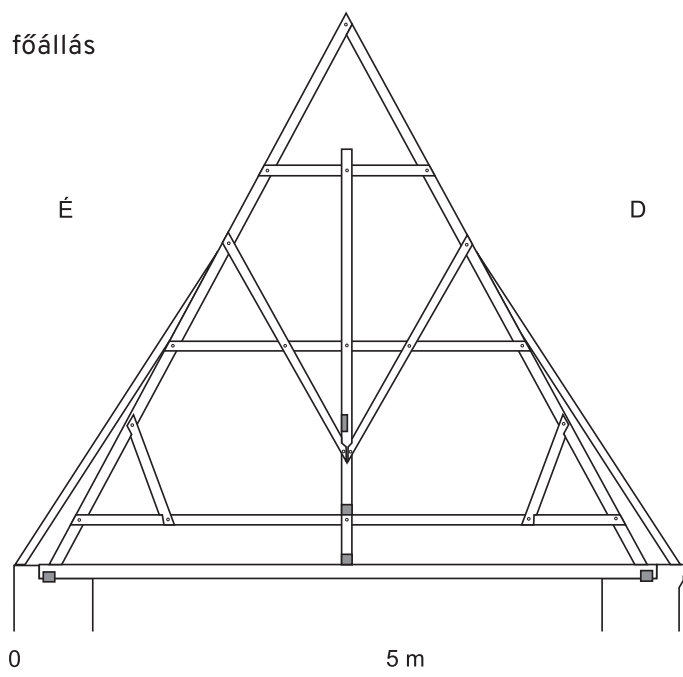
A tetőszerkezet hosszanti merevítését a középső függesztő és az emelt kötőgerenda között futó talpgerenda, valamint a függesztő és talpgerenda közé kötött alsó könyökfák biztosítják.

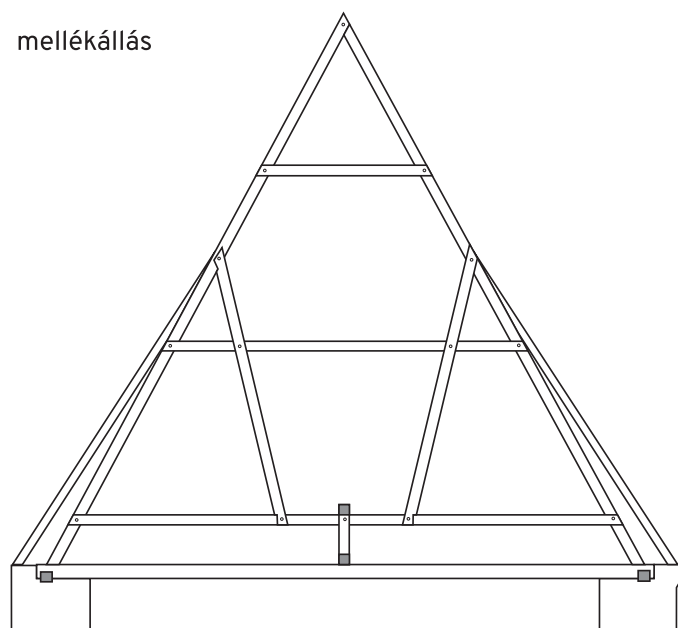
A tetőszerkezet elemeit lapolással kötötték egymáshoz, kivéve a szarufák és az alsó kötőgerenda közti, valamint a középső függesztő és a hosszanti talpgerenda közti kötést, ami csapolás. Feles lapolással kapcsolódik a középső függesztő a torokgerendához és a kakasülőhöz, valamint a ferdefüggesztő a torokgerendához. Az emelt kötőgerenda, torokgerenda, kakasülő, szögletkötő, ferdefüggesztő és hosszanti alsó könyökfák lapolt vége háromféle. A vízszintes elemeknél egyenes, a szögletkötőnél félfecskéfarkas (alul nyitott, felül zárt), a ferdefüggesztőnél alul szintén félfecskéfarkas, de felül egyenes, míg a hosszanti könyökfáknál mindkét végen zárt

Csíkszentmihály, római katolikus templom, hajó-tetőszerkezet

főállás

mellékállás

félfecskefarkas lapolás figyelhető meg. A mellékállásokban lévő ferdefüggesztők alul nyitott félfecskefarkas, felül hol egyenes, hol pedig zárt félfecskefarkas lapolással vannak kötve. Az emelt kötőgerendák alá félig becsúsztatott kis oszlopokat oldalról faszeggel erősítették az emelt kötőgerendához.

Állásjelek és illesztési jelek a szarufaállásokban a déli elemeken és a középső függesztőn (azok nyugati oldalán), valamint a középső hosszrács elemein, északi oldalon figyelhetők meg (5. kép). Az illesztéseket jelölték, így a jel egy elemen többször is előfordul, és némely esetben átfut a két elemen, más-hol viszont külön jelölték a két elemet. Nem egységes a jelölés, hol beütött vonalak vagy formák, hol bekarcolt vonalak láthatók. Nyugatról a 2. állástól a 11. állásig a következő sorrendben követik egymást a jelek: VI vagy IV, V, V, V (?), III, III, II, I, -, I. A két szélső és a 10. állásban nem találtunk jelet. A hosszanti rács elemein (a függesztőn és a könyökfákon) a nyugatról számított első függesztőnél nincsenek jelek, majd a második függesztőtől ezeket láthatjuk sorrendben: I, II, háromszög, fordított V.

Vannak illesztések, ahol az egyik elemen elinduló jel nem fut át a másik elemre, valamint van néhány elem, melyen üres lapolási fészkek látható (a 8. állás déli szarufáján például minden csatlakozó elem mellett van még egy üres lapolási fészkek). A jelek nem következetes, nem egységes megjelenése, illetve az előbb felsoroltak miatt azt feltételezzük, hogy a szerkezetet újrarakták. Nagy valószínűséggel nem csak újrarakták, hanem át is alakították a fedélszerkezetet. Az emelt kötőgerenda és az „alsó” kötőgerenda együttes használata ugyanis nem indokolt, és nem is ismerünk ilyen megoldást máshonnan. Feltételezzük, hogy eredetileg nem kötőgerendán, hanem fiókgeren-

dákon álltak a szarufák – hasonló módon, mint a szentély-tetőszerkezetben. A kötőgerenda utólagos beépítését támasztja alá, hogy egyik elem sem kapcsolódik az „alsó” kötőgerendához. Az azonban kérdés, hogy mi indokolhatta a hajóban az emelt kötőgerendás tetőszerkezetet, hiszen a hajó egykori boltozására – mai ismereteink szerint – nincsenek adatok, nem utalnak nyomok. Az emelt kötőgerenda viszonylag alacsony helyzete is megkérdőjelezi, hogy a fedélszerkezetet boltozathoz tervezték volna, hiszen mindössze 50 centiméterrel van magasabban a kötőgerendánál. Mindenesetre a hajót ma síkmennyezet fedi, amelyet sűrűn egymás mellé fektetett fenyőfa födémgerendákból alakították ki a tetőszerkezet alsó kötőgerendáinak szintjén (6. kép).

A szentély feletti fenyőfa tetőszerkezetet nyolc szarufaállás és a keleti konty szerkezete alkotja. Fő- és mellékállások váltják egymást nyugatról kelet felé haladva, főállással kezdve. A mai szerkezetben az állások sorrendje FMFMFMMF, de a 7. állás eredetileg főállás volt – erre a középső talpgerendán látható csapolási és lapolási fészkek utalnak. A szarufaállások felépítése nagyon hasonló a hajó tetőszerkezetéhez: a szarufapárokat emelt kötőgerenda, torokgerenda és kakasülő fogja össze; a főállásokat további szögletkötő, középső függesztő, valamint ehhez kapcsolt ferdefüggesztő-pár, míg a mellékállásokat emelt kötőgerendához kötött ferdefüggesztő-pár erősíti (7–8. kép). A szentély felett a szarufák fiókgerendákon álltak. A fiókgerendák és az emelt kötőgerendák között – talp- és fejgerenda között álló oszlopokból, ferdetámaszokból és könyökfákból felépített – hosszrács húzódott (9. kép). Az emelt kötőgerendás-fiókgerendás szerkezeti megoldást a falkorona fölé magasodó szentélyboltozat indokolta. A fiókgerendák azonban rá-

« 4. Csíkszentmihály, plébániatemplom. A hajó feletti tetőszerkezet fő- és mellékállása

| A szerzők felmérése, 2020

5. Csíkszentmihály, plébániatemplom.

A függesztő és a könyökfák jelzése a hosszráciban (a nyugatról számított 3. függesztő)

– a keleti könyökfák cserélt | Tóth Boglárka

felvétele, 2020

6. Csíkszentmihály, plébániatemplom.

A hajó feletti gerendafödém felülről nézve

| Tóth Boglárka felvétele, 2020

terheltek a boltozatra, ezért a tetőszerkezet 2019–2020-ban végzett megerősítése során teljesen új faszervezettel váltották ki az emelt kötőgerendák alatti hosszrácsot: az új, rövidebb fiókgerendákat fiókkiváltó gerendával fogták össze, és a fiókkiváltó gerendára állított oszlopokkal támasztották alá az emelt kötőgerendákat. A tetőszerkezet eredeti állapotáról 2016-ban készített saját fotók és 2017-ben készített építészeti felmérés alapján van ismeretünk.

A szentély-tetőszerkezet hosszanti megerősítését a fiókgerendákon álló két alsó hosszrácsra kívül – ugyanúgy, mint a hajó felett – a középső függesztő alatti hosszanti talpgerendával és a hozzá kötött alsó könyökfákkal biztosították, melyek közül több cserélt.

Csapolva kötötték a szarufákat a fiókgerendákhoz, valamint az oszlopokat a

talp-, illetve fejgerendákhoz. Feles lapolással találkozunk a középső függesztő a torokgerendával és a kakasülövel. A többi elem (emelt kötőgerenda, torokgerenda, kakasülő, szögletkötő, ferdefüggesztő, hosszanti könyökfák) kötése lapolás. Ebben az esetben sem egységes a lapolt elem végének kialakítása: a kakasülők vége félfecskefarkas, míg a többi elem inkább egyenes, és csak ritkán kapcsolódik félfecskefarkas véggel. Több helyen megfigyelhető, hogy a kötött elem nem illeszkedik tökéletesen, nagyobb a lapolási fészek. Ez alapján úgy tűnik, hogy a szerkezetet szétszedték és újrarakták, melynek során bizonyos elemek nem a helyükre kerültek vissza, vagy – mint látni fogjuk – bizonyos elemeket kicseréltek.

A déli elemeken beütött állásjelek figyelhetők meg, igaz, nem következetesen. Nyugatról az 1. állásban egy vonal, a 3. állásban nagy szöget bezáró V betű, az 5. állásban V, a 6. állásban ismét egy vonal, és a 8. állásban X látható néhány elemen, míg a többi állásban nem láttunk jeleket. Ez is arra utal, hogy átépíthették a szerkezetet.

Dendrokronológiai mintavétel és elemzés

2016-ban a toronyban végzett dendrokronológiai mintavétel során figyeltünk fel a középkori típusú tetőszerkezetekre. Ekkor saját érdeklődésből, tájékozódó jelleggel mintákat vettünk a hajó feletti tetőszerkezet három, és a szentély feletti tetőszerkezet egy eleméből (13–16. minta). Annak idején nem tudtuk keltezni a mintákat, ám azok fafaj-meghatározása is adattal szolgált. Mindegyik minta lucfenyőből (*Picea abies* KARST.) származik. Ez az ismeret bő három évvel később nyert jelentőséget, amikor a 2019–2020. évi Rómer Flóris Terv keretében végzett erdélyi dendrokronológiai kutatás során azonosított csíki középkori tetőszerkezetekről kiderült, hogy mind lucfenyőből épültek. A kutatás során összeállt 15–16. századi csíki lucfenyő évgűrű-adatbázisnak köszönhetően 2020 tavaszán végre sikerült a négy szentmihályi mintából kettőt keltezni: a hajó-tetőszerkezet egyik eleme 1491/1492 telén, illetve a szentély-tetőszerkezet egyik eleme 1490/1491 telén kivágott fából származik. Ez a keltezés a csíkszentmihályi helytörténeti irodalom adatainak fényében, amely az 1694-es tatárbetörés során a falu és a templom pusztulásával számolt, mindenképpen váratlan fejlemény volt. Az eredmény minket is meglepett, ugyanis ha a keltezett elemek a tetőszerkezetek építési idejére vonatkoznak, a Csíki-medence legkorábbi fennmaradt fedélszerkezeteit sikerült azonosítani. Az eredményt a csíki kutatás lezárása előtt egy hónappal tudtuk meg, ezért még a kutatás legvégső szakaszában (2020. április végén) megpróbáltunk további mintákat venni a szentmihályi tetőszerkeze-

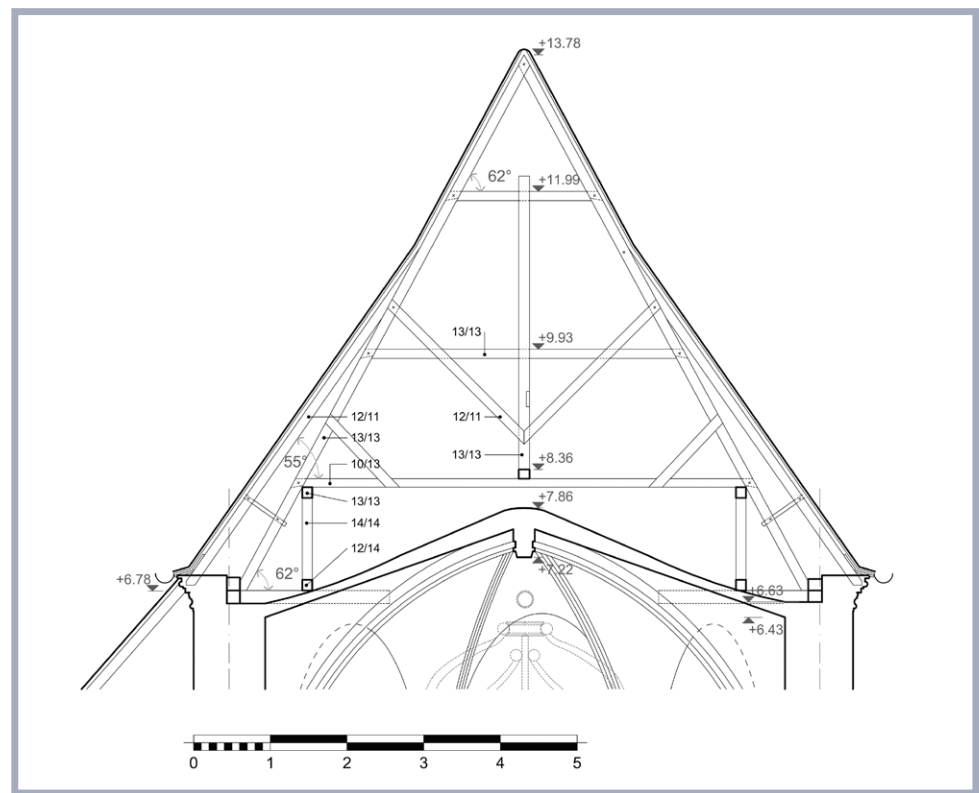

tekből a biztos alapon nyugvó keltezéshez. Sajnos a templomfelújítás akkor már a szentély-tetőszerkezet megerősítése utáni szakaszában volt, ezért a szentély-tetőszerkezetet már nem volt lehetőségünk eredeti állapotában vizsgálni. Az alsó szerkezetet – a fiókgerendákat és az emelt kötőgerendát alátámasztó hosszrácsokat – teljesen kicserélték, ezzel a mintavételre alkalmas elemek száma is nagyban lecsökkent. Ekkor további 11 mintát vettünk a hajó feletti tetőszerkezet elemeiből, és 9 mintát a szentély-tetőszerkezet eredeti elemeiből (17–27. és 28–36. minta).

Az új helyszíni megfigyelések, valamint az új minták dendrokronológiai elemzése rámutatott, hogy a minták nem egy időszakból származnak, hanem két építési periódushoz tartoznak mind a hajó-, mind a szentély-tetőszerkezet esetében: a biztosan

keltezett minták fele az 1490-es évek első éveiből származik, míg a minták másik része az 1730-as évek első éveiben, minden bizonnyal egységesen 1732/1733 telén kivágott lucfenyőből való. Nehézséget okozott ezen kívül az is, hogy míg a szentély-tetőszerkezetből származó mintákat egy kivétellel mind sikerült, a hajó feletti faszerkezetből származók közül mindössze négyet lehetett biztosan keltezni. Miközben tehát nagy eredménynek könyvelhettük el, hogy a Rómer Flóris Terv éppen futó kutatási programjának köszönhetően sikerült 15. század végi lucfenyő elemeket keltezni, be kellett látnunk, hogy a rendelkezésre álló dendrokronológiai adatok alapján még nem lehet tisztázni a tetőszerkezetek építéstörténetét. A tetőszerkezetek típusa, az ácskötések jellege és az ácsjelek alapján, továbbá természetesen a dendrokronológiai keltezés ismeretében kijelenthető, hogy a szentmihályi tetőszerkezetek az 1490-es évek első éveiből származnak, azonban az addig vizsgált minták és a szerkezeten megfigyelt jelenségek alapján nem lehet meghatározni, hogy az 1730-as évek elején mekkora mértékű átépítés történt. Úgy ítéltük tehát, hogy további célzott helyszíni szemrevételezésre és mintavételre van szükség az addig nem, vagy bizonytalanul keltezett minták biztos keltezése érdekében.

2021 tavaszán, amikor újabb helyszíni szemlét és további mintavételt végeztünk, ismét későn érkeztünk, ugyanis akkorra már a hajó-tetőszerkezet esetében is oly mértékű beavatkozásra került sor a templomfelújítás során, hogy bizonyos lényeges kérdésekre hiába ke-

7. Csíkszentmihályi, plébániatemplom.

A szentély-tetőszerkezet | Tóth Boglárka felvétele, 2020

8. Csíkszentmihályi, plébániatemplom.

A szentély-tetőszerkezet keresztmetszete | Bogos Ernő felmérése, 2017

» 9. Csíkszentmihályi, plébániatemplom.

A szentély-tetőszerkezet eredeti, alsó hosszrácsa | Botár István felvétele, 2016

restük a választ. Így nem volt már mód arra, hogy az ácsjelek tanúságai alapján tisztázzuk az alsó kötőgerendák utólagos beépítésének kérdését, mert sok cserélt elemet, gerendavéget találtunk. Az addigi eredmények egyébként az utólagos beépítést támasztották alá, ugyanis mindkét alsó kötőgerendából vett minta 18. század eleji fából való, ezt azonban fontos lett volna helyszíni megfigyeléssel is tanúsítani.

2021-ben további tíz elemből vettünk furatmintát a hajó-tetőszerkezetben (37–46. minta), valamint mintát vettünk három hajó-födémgerendából (47–49. minta), illetve további hét lucfenyőelemből a szentély-tetőszerkezetben (50–56. minta). A szentély feletti tetőszerkezet esetén három tölgyfaszeg végét is lefűrészeltük évgyűrű-elemzéshez (57–59. minta). Összesen tehát 23 további mintát vettünk, így mindösszesen 47 minta áll rendelkezésünkre az építéstörténet tisztázásához, amelyek közül 24 minta a hajó-tetőszerkezetből, 3 minta a hajó-födémgerendákból, 17 minta a szentély-tetőszerkezet elemeiből és 3 minta ugyaninnen, faszegekből származik.

A faminták évgyűrű-szerkezetének keresztmetszeti jellemzői alapján megállapíthattuk, hogy 44 minta lucfenyőből (*Picea abies* KARST.) való, és a vizsgált három faszeg valóban tölgyfából (*Quercus* sp.) származik.

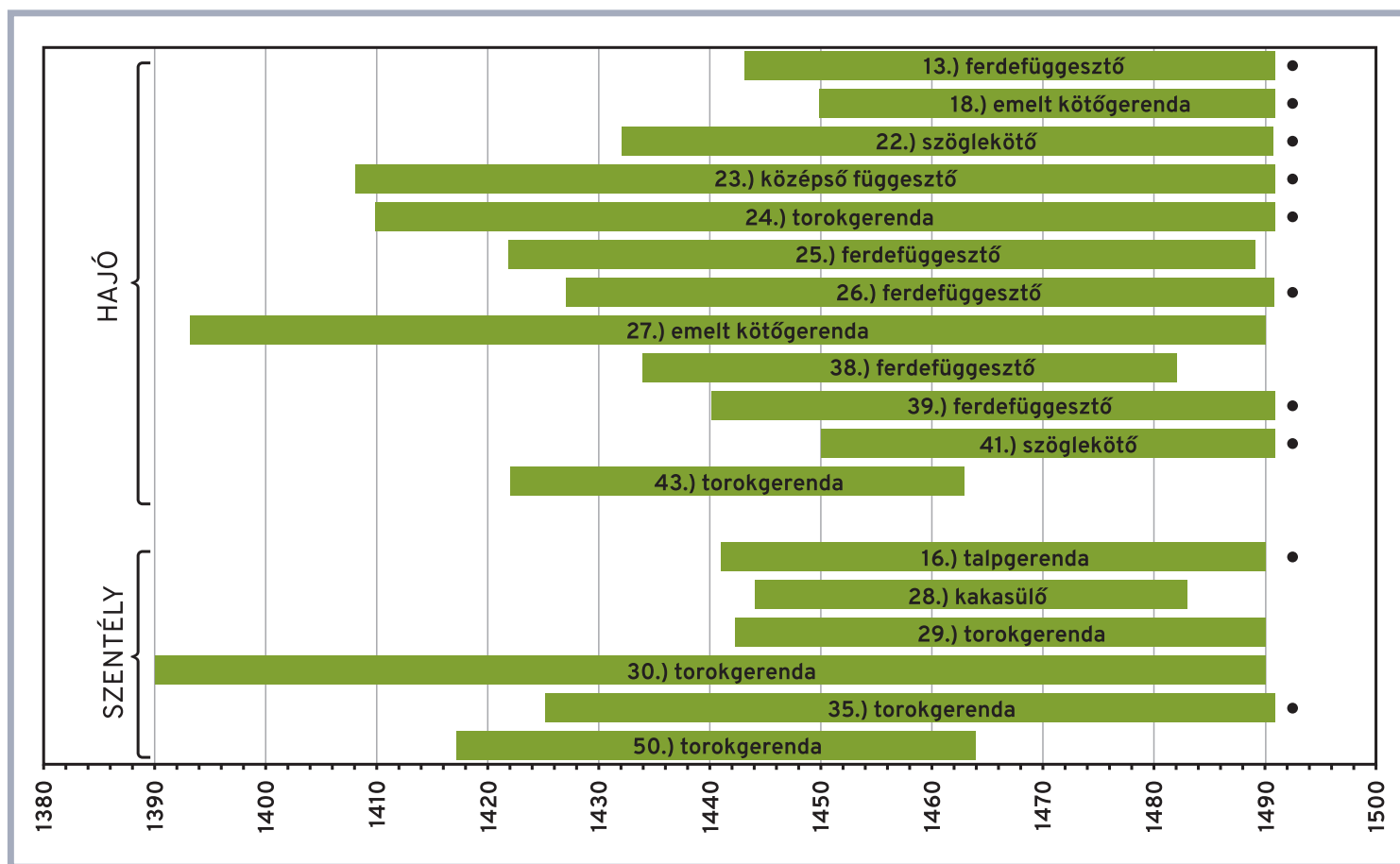
A dendrokronológiai elemzés szerint a lucfenyőminták három korszakból valók. A 15. század végéről összesen 18 minta származik, de közülük csak 6 minta évgyűrű-adatsora egyezett oly mértékben egymással, hogy egyesíteni lehetett az adatsorokat (13., 16., 26., 29., 30. és 35. minta). Az egyesítés során kapott 102 éves adatsort (0198006s) a középkori csíki lucfenyő-kronológia (CsikPA1) 1390 és 1491 közé keltezte (összehasonlítási értékek: $t=7.14$, $G=71.3/99.9\%$).⁸ Ezt a keltezést jóval alacsonyabb összehasonlítási értékekkel, de az erdélyi jegenyefenyő-kronológia (TransAA2) is megerősítette ($t=4.54$, $G=63.4/99.0\%$). A többi 15. század végi minta keltezését vagy az említett csíki lucfenyő-kronológiával, vagy egy kolozsvári lucfenyő-faminta adatsorával (02800040), vagy a csíkszentgyörgyi és csíkkarcfalvi tetőszerkezet elemeinek egyesített adatsoraival (0281000s és 0102005s), vagy az egyesített szentmihályi adatsorral való egyezés alapján lehetett egyesével megállapítani. A kéreg alatti utolsó évgyűrűvel rendelkező minták közül egy 1490/1491 telén, kettő 1491 nyarán, valamint hét 1491/1492 telén kivágott lucfenyőből származik (az alábbi táblázatokban mintánként lehet követni a keltezési eredményt). A hajó-tetőszerkezet 12 vizsgált eleme, és a szentély-tetőszerkezet 6 vizsgált eleme tehát a 15. század végén, feltehetően egységesen 1491–1492-ben kivágott lucfenyőből származik (10. kép). A vizsgált lucfenyőminták közül további 14 minta mutatott egymással kellő egyezést – annak ellenére, hogy igen rövidek az adatsorok. A 14 minta egyesítésével egy 41 éves átlagadatsort sikerült összeállítani (0198009s). Ezt az adatsort az erdélyi lucfenyő-kronológia (TransPA1) 1692 és 1732 közé keltezi (összehasonlítási értékek: $t=5.62$, $G=72.5/99.0\%$; a keltezést egy gyergyószentmiklósi és egy csíkszeredai lucfenyő átlagadatsor is megerősíti, még hozzá magasabb összehasonlí-

tási értékek mellett).⁹ Ez alapján megállapíthatjuk, hogy mind a tíz minta, amely kéreg alatti utolsó évgyűrűvel rendelkezik, 1732/1733 telén kivágott lucfenyőből származik. A hajó feletti tetőszerkezet vizsgált elemei közül tehát négy, míg a szentély-tetőszerkezet vizsgált elemei közül tíz elem a 18. század első felében, minden bizonnyal egységesen 1732/1733 telén kivágott fából származik.

Végül további három lucfenyőminta – a három földemgerendából származó minta – évgyűrű-adatsora mutatott egymással egyezést. A három évgyűrűsor egyesített, 61 éves adatsora (0198010s) az erdélyi lucfenyő-kronológia alapján 1758 és 1818 közé keltezhető (összehasonlítási értékek: $t=3.66$, $G=72.0/99.9\%$), ami azt jelenti, hogy a három földemgerenda 1817 nyarán, 1817/1818 telén, valamint 1818 nyarán kivágott lucfenyőből származik.

A szentély-tetőszerkezet faszegeiből vett három kis tölgyfaszelet évgyűrű-adatsorait a csíki-gyergyói, 16–18. századi tölgyfakronológia (CsikGyQ1) alapján sikerült datálni. Két minta 1650–1716 és 1646–1684 közé keltezhető (57–58. minta) – ezek esetében a keltezés meghatározásánál számolni kell a hiányzó szíjácsévgyűrűkkel. Az 59. minta évre pontosan datálható: a tölgyfát, amelyből a faszeget faragták, 1731/1732 telén vágták ki.

10. Csíkszentmihály, plébániatemplom. A hajó- és a szentély-tetőszerkezetből származó

15. század végi minták egymáshoz viszonyított ideje – fekete pötty: WK

A hajó feletti tetőszerkezetből vett minták (állásszámozás nyugatról)		Fafaj	Évgyűrű	WK, TP, bél	Szinkron- helyzet	Keltezés
13.	4. állás, É ferdefüggesztő (12×14 cm)	Picea	49	WK	1443–1491	1491/1492 tele
14.	10. állás, középső függesztő (13×13 cm)	Picea	81	WK	?	?
15.	10. állás, É szarufa (13×15 cm)	Picea	102	-	?	?
17.	8. állás, D szarufa (13×13 cm), jel: II	Picea	36	WK	?	?
18.	11. állás, emelt kötőgerenda (13×16 cm), jel: I	Picea	42	WK, TP	1450–1491	1491 nyara
19.	11. állás, É ferdefüggesztő (13×15 cm), jel: X	Picea	97	-	?	?
20.	11. állás, alsó kötőgerenda (14×17 cm), jel: -	Picea	34	-	1698–1731	1731 után
21.	9. állás, alsó kötőgerenda (14×17 cm), jel: -	Picea	35	WK	1698–1732	1732/1733 tele
22.	2. állás, É szögletkötő (13×14 cm), jel: -	Picea	60	WK, bél	1422–1491	1491/1492 tele
23.	8. állás, középső függesztő (11×13 cm), jel: II (Ny), háromszög (É)	Picea	84	WK	1408–1491	1491/1492 tele
24.	8. állás, torokgerenda (11×13 cm), jel: II	Picea	82	WK, TP	1410–1491	1491 nyara
25.	7. állás, D ferdefüggesztő (11×13 cm), jel: IIII	Picea	68	-	1423–1489	1489 után
26.	6. állás, D ferdefüggesztő (12×13 cm), jel: II	Picea	65	WK	1427–1491	1491/1492 tele
27.	6. állás, emelt kötőgerenda (12×14 cm), jel: III	Picea	98	-	1393–1490	1490 után
37.	12. állás, alsó kötőgerenda (19×21 cm)	Picea	44	WK	?	?
38.	8. állás, D ferdefüggesztő (13×15 cm), jel: II	Picea	49	-	1434–1482	1482 után
39.	9. állás, É ferdefüggesztő (11×14 cm), jel: -	Picea	52	WK	1440–1491	1491/1492 tele
40.	10. állás, D szarufa (14×15 cm), jel: -	Picea	45	-	?	?
41.	10. állás, D szögletkötő (13×14 cm), jel: -	Picea	42	WK	1450–1491	1491/1492 tele
42.	4. állás, emelt kötőgerenda (12×14 cm), jel: -	Picea	34	-	1695–1728	1728 után
43.	6. állás, torokgerenda (12×13 cm), jel: III	Picea	42	-	1422–1463	1463 után
44.	6. állás, D szarufa (12×12 cm), jel: III	Picea	40	WK	?	?
45.	2. állás, D szarufa (13×14 cm), jel: VI	Picea	39	WK	1694–1732	1732/1733 tele
46.	3. állás, D szarufa (11×12 cm), jel: V	Picea	29	WK	-	-

A hajó feletti födémgerendákból vett minták		Fafaj	Évgyűrű	WK, TP, bél	Szinkron-helyzet	Keltezés
47.	Ny-ról a 11. födémgerenda (18×28 cm)	<i>Picea</i>	50	WK	1768–1817	1817/1818 tele
48.	födémgerenda a 8. és 9. állás között (16×16 cm)	<i>Picea</i>	61	WK, TP	1758–1818	1818 nyara
49.	födémgerenda a 10. és 11. állás között (15×16 cm)	<i>Picea</i>	39	WK, TP	1779–1817	1817 nyara

A szentély feletti tetőszerkezetből vett minták (állásszámozás nyugatról)		Fafaj	Évgyűrű (szijács)	WK, TP, bél	Szinkron-helyzet	Keltezés
16.	középső talpgerenda (12×15 cm)	<i>Picea</i>	50	WK	1441–1490	1490/1491 tele
28.	6. állás, kakasülő (15×15 cm), jel: I	<i>Picea</i>	40		1444–1483	1483 után
29.	5. állás, torokgerenda (12×14 cm), jel: V	<i>Picea</i>	49	-	1442–1490	1490 után
30.	8. állás, torokgerenda (12×14 cm), jel: X	<i>Picea</i>	101	-	1390–1490	1490 után
31.	5. állás, középső oszlop (15×15 cm), jel: -	<i>Picea</i>	36	WK	1697–1732	1732/1733 tele
32.	4. állás, emelt kötőgerenda (12×12 cm), jel: -	<i>Picea</i>	40	-	1692–1731	1731 után
33.	5. állás, emelt kötőgerenda (11×13 cm), jel: -	<i>Picea</i>	31	WK, bél	1702–1732	1732/1733 tele
34.	3. állás, É ferdefüggesztő (10×13 cm), jel: -	<i>Picea</i>	34	WK	1699–1732	1732/1733 tele
35.	3. állás, torokgerenda (13×13 cm), jel: V	<i>Picea</i>	67	WK, bél	1425–1491	1491/1492 tele
36.	1. állás, középső függesztő (13×14 cm), jel: -	<i>Picea</i>	41	WK	1692–1732	1732/1733 tele
50.	1. állás, torokgerenda (13×13 cm)	<i>Picea</i>	48	-	1417–1464	1464 után
51.	1. állás, ferdefüggesztő (12×12 cm)	<i>Picea</i>	33	WK	1700–1732	1732/1733 tele
52.	2. állás, torokgerenda, mellékállás (11×12 cm), jel: -	<i>Picea</i>	34	WK	1699–1732	1732/1733 tele
53.	2. állás, É ferdefüggesztő, mellékállás (12×13 cm), jel: -	<i>Picea</i>	36	WK	?	?
54.	3. állás, középső függesztő (10×14 cm), jel: -	<i>Picea</i>	37	WK	1696–1732	1732/1733 tele
55.	3. állás, É szarufa (13×14 cm)	<i>Picea</i>	38	WK	1695–1732	1732/1733 tele
56.	6. állás, D szarufa (13×14 cm)	<i>Picea</i>	36	-	1696–1731	1731 után
57.	tölgyfaszeg (2. állás, D ferdefüggesztő, felső)	<i>Quercus</i>	67 (-)	-	1650–1716	1729 körül/után
58.	tölgyfaszeg (2. állás, D ferdefüggesztő, alsó)	<i>Quercus</i>	39 (-)	-	1646–1684	1697 körül/után
59.	tölgyfaszeg (5. állás, D ferdefüggesztő, felső)	<i>Quercus</i>	34 (12)	WK	1698–1731	1731/1732 tele

(A tanulmány táblázataiban használt rövidítések, elemzési szempontok: *Picea* = lucfenyő (*Picea abies* KARST.). *Quercus* sp. = tölgyfa. *Évgyűrű*: a mintán mért összes évgyűrű száma. *Szijács*: szijácsévgyűrűk száma. *WK* = Waldkante: a minta megőrizte a kéreg alatti utolsó évgyűrűt – ebben az esetben fél éves pontoságú keltezés adható. *TP* = tavaszi pászta: a kéreg alatti utolsó évgyűrűben csak korai, vagyis tavaszi pászta figyelhető meg – a minta nyáron kivágott fából származik. *Bél* = a mintán mérhető volt a fa legidősebb évgyűrűje. *Szinkronhelyzet* = a mintán mért legöregebb és legfiatalabb évgyűrű naptári évét jelenti. *Keltezés* = a fa kivágásának ideje. Tölgyfaminták esetén, ha a minta nem őrizte meg a teljes szijácsot, a keltezés meghatározásánál az erdélyi szijácsátlaggal, 15 ± 2 évgyűrűvel számolunk.)

A táblázatokban keltezés nélkül szereplő minták adatsorai sem a kronológiákkal, sem más adatsorral nem mutattak kellő egyezést, így egyelőre nem keltezhetők.

A hajó és a szentély feletti tetőszerkezetek építéstörténete a dendrokronológiai vizsgálat alapján

A bemutatott dendrokronológiai keltezések és helyszíni megfigyelések alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a csíkszentmihályi templom-tetőszerkezetek építéstörténetét.

A hajó ma is álló, torokgerendás, középső függesztővel és ferdefüggesztőkkel erősített tetőszerkezete 1491–1492-ben kivágott lucfenyőkből, minden valószínűség szerint 1492-ben épült (12 keltezett elem származik ebből az időszakból). A szerkezetet 1732/1733 telén kivágott lucfenyők felhasználásával, valószínűleg 1733-ban javították. Ezt négy keltezett elem bizonyítja: két alsó kötőgerenda, továbbá egy emelt kötőgerenda és egy szarufa. A két keltezett alsó kötőgerenda alapján, valamint figyelembe véve, hogy középkori tetőszerkezeteknél nem fordul elő két kötőgerenda egymás felett, azt feltételezzük, hogy az alsó kötőgerendákat ekkor építették be a szerkezet megerősítése végett. Valószínűleg fiókgerendákon álltak a szarufák – hasonló módon, mint a szentély-tetőszerkezetben. A templom építéstörténetének szempontjából fontosabb kérdés, hogy miért emelt kötőgerendás tetőszerkezetet építettek a hajó felett. Lehetségesnek tűnik, hogy a 15. század végén a hajó beboltozását tervezték? Ennek ellene mond, hogy a fal-kutatások során nem találtak erre utaló nyomokat. Az is elgondolkodtató, hogy miért van alacsonyabban a hajó feletti fedélszerkezetben az emelt kötőgerenda, mint a szentély felettiben. Csak másolták volna a szintén 1492-ben épített szentély-tetőszerkezetet? Ezekre a kérdésekre egyelőre nem ismerjük a választ. A tetőszerkezet 1733-as javítása során – a kötő-

gerenda beépítését leszámítva – mindenesetre csak néhány elem cseréje történhetett.

Mai ismereteink szerint a hajó-tetőszerkezetben a 18. századtól napjainkig nem történt átalakítás vagy javítás. A vizsgálat során annyit állapíthattunk meg, hogy a hajó feletti födémgerendák 1817–1818-ban kivágott lucfenyőkből származnak – a mai síkmennyezet kialakítása tehát minden bizonnyal egy időben történt a déli mellékhajó építésével.

A szentély feletti lucfenyő tetőszerkezet – a hajószerkezettel megegyező felépítése, valamint hat elem dendrokronológiai keltezése alapján – minden bizonnyal szintén 1491–1492-ből származik. Az ebből az időből származó elemeken, elsősorban torokgerendákon olyan nyomokat figyelhettünk meg, amelyek az elemek átrakására utalnak. Ez, valamint a keltezett 18. század eleji szerkezeti elemek nagy aránya (tíz keltezett minta) alapján arra következtethetünk, hogy 1733-ban a fedélszerkezet nagyobb megerősítésére volt szükség, sok elemet kicseréltek, sőt, nagy valószínűséggel újraképzették a szerkezetet. A tölgyfaszegek datálása is arra utal, hogy a szerkezetet az 1730-as évek első éveiben építették össze. Feltételezésünk szerint tehát a ma álló tetőszerkezetet 1733-ban építették a korábbi mintájára, több elemének újbóli felhasználásával. A fiókgerendák és az emelt kötőgerendák alatti hosszrács korát már nem lehet meghatározni dendrokronológiai módszerrel, de a bögözi református templom szentélye feletti, 1504-ben vagy az után egy-két évvel épített tetőszerkezet

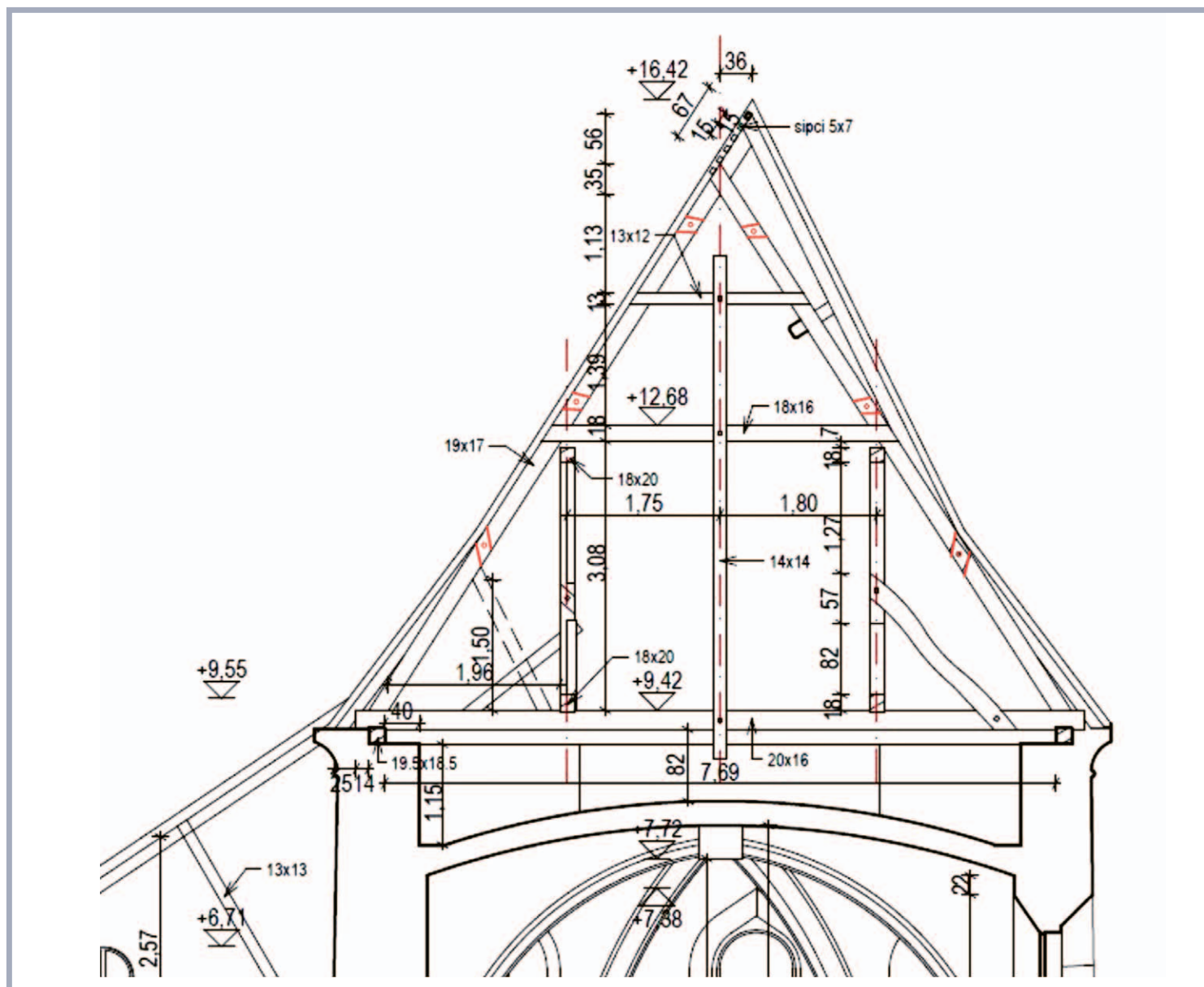
hasonló megoldása alapján minden bizonnyal eredetileg is része volt a szerkezetnek.

A csíkszentmihályi templom-tetőszerkezetek dendrokronológiai vizsgálatával a templom eddig ismeretlen, a 15. század vége óta fennmaradt, középkori eredetű részét sikerült azonosítani. A kutatás jelentősége túlmutat maguknak a faszervezeteknek a keltezésén, hiszen a tetőszerkezetek kora egyben megadja a templom késő gótikus átépítésének *terminus ante quem*-jét is, pontosabban az új, a korábbinál nagyobb, késő gótikus szentély és a magasított hajó befedésének idejét. A késő gótikus templomot 1492-ben, vagy az után egy-két évvel látták el tetővel.¹⁰ A Rómer Flóris Terv 2019–2020. évi kutatásának köszönhetően ma már azt is tudjuk, hogy a Csíki-mendencében fennmaradt középkori templom-tetőszerkezetek között a szentmihályi a legkorábbi. A tetőszerkezet keltezése azt is alátámasztja, hogy a 17. századi tatár betörések során nem égett le a templom.

A CSÍKKARCFALVI PLÉBÁNIATEMPLOM SZENTÉLYE FELETTI TETŐSZERKEZET

A Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt, középkori eredetű csíkkarcfalvi római katolikus plébániatemplom 1796 és 1798 között nagyobb átépítésen esett át. Ekkor nyerte el mai formáját (11. kép). Középkori építési fázisai – a régészeti ásatások és falkutatások által – ma már jól rekonstruálhatók, azon-

ban csak hozzávetőlegesen keltezhetők. A késő gótikus stílusú, sokszögzáródású szentély építését a művészettörténeti kutatás a 15. század végére keltezi. Ismert, hogy a szentély nyugati irányban eredetileg egy boltszakasszal hosszabb volt. Utóbbit a hajó megnagyobbítása érdekében a 18. század végi átalakítások során bontották le.¹¹

« 11. A csíkkarcfalvi plébániatemplom madártávlatból | Bartalis Zsombor felvétele, 2019
12. Csíkkarcfalva, plébániatemplom. A szentély feletti tetőszerkezet keresztmetszeti felmérése (Albert Sándor). Pirossal a szarufákon megfigyelhető, üres lapolási fészkek (a helyük tájékoztató jellegű)

A templom hajóját és szentélyét két, egymástól független tetőszerkezet fedi. A két padlástér között nagy méretű, félköríves nyílással áttört, téglából épített oromfal áll. Mindkét tetőszerkezet fenyőfából épült, felépítésük is igen hasonló: kötő- és torokgerendás, szögletkötőkkel és középső függesztővel megerősített szarufaállásokból felépített szerkezetek, amelyekben a torokgerendákat két hosszrács támasztja alá. A szentély feletti tetőszerkezetben számos másodlagos felhasználású elem fordul elő, amire 2011-ben a harangtorony és a templom körüli várfal dendrokronológiai vizsgálata során figyeltünk fel.¹² A szarufákon és a torokgerendákon ismétlődő elrendezésben előforduló, üres lapolási fészkek arra utalnak, hogy ezek az elemek egy korábbi tetőszerkezetből, nagy valószínűséggel a szentély egykori tetőszerkezetéből származnak. Ennek vizsgálatára 2011-ben mintákat vettünk a fedélszerkezet nyolc eleméből, de éveken át nem sikerült keltezni a lucfenyőmintákat. Néhány minta keltezése 2016-ban vált lehetségessé: megállapíthattuk, hogy a tetőszerkezet vizsgált építéskori elemei közül kettő 1795/1796 telén kivágott fából való. Ez alátámasztja, hogy a mai szentély feletti, illetve feltehetően a hajó feletti tetőszerkezet is az 1796 és 1798 közötti templomátépítés során épült. A szentély feletti, másodlagosan felhasznált tetőszerkezeti elemek keltezését 2019–2020-ban a csíki középkori tetőszerkezetek dendrokronológiai kutatási programja segítette elő. Újabb mintavétellel (további öt mintával) biztos alapokra sikerült helyezni az elemek középkori keltezését.

13. Csíkkarcfalva, plébánia-templom. Üres lapolási fészkek a szentély-tetőszerkezet északi szarufáin és a torokgerendákon | Tóth Boglárka felvétele, 2011

A szentély feletti tető torokgerendás, szögletkötőkkel és középső függesztővel megerősített szarufaállásokból felépített szerkezet, amelynek hosszanti merevítését két hosszrács biztosítja (12. kép). Anyaga fenyőfa, dőlésszöge 57° -os. A szarufaállások szélessége nyolc méter, magassága hét méter körüli. A faszervezet számos eleme másodlagos helyzetű, újrahasznált elem. Nyugatról számolva a 3., 4., 5., 6. és 7. állásban az északi és déli szarufákon – a mai szögletkötő csatlakozásánál – egy ferde, felette pedig két vízszintes, félfecskefarkas lapolási fészkek jelenik meg következetesen.¹³ Az alsó, vízszintes fészkek kicsivel a mai torokgerenda felett, a felső pedig jóval a mai kakasülő felett helyezkedik el. Valószínű, hogy ezek az elemek eredetileg is szarufák voltak, és a fészkek arra utalnak, hogy egykor szintén szögletkötőt, torokgerendát és kakasülőt kötöttek hozzájuk. Szokatlan, hogy a két szarufának nem a két vége kapcsolódik egymáshoz, hanem a déli szarufa az északi vége alá fut be, és egy „vendégszarufát” kötöttek az északi szarufa végéhez hegyesebb szögben. A két újrahasznált szarufa ilyen formában való kötése által a tető dőlésszöge 57° -os lett. Üres lapolási, illetve csapolási fészkek figyelhető meg több torokgerendán, oszlopon, az oszlopok alatti és feletti, a hosszanti talp- és fejgerendákon, illetve az 1. és 6. állásban a középső függesztőn is (13. kép). Mindebből arra következtethetünk, hogy a szarufák és az említett elemek a szentély korábbi tetőszerkezetéből származhatnak. A kötőgerendákon nincsenek használaton kívüli ácskötési fészkek. Sem a másodlagos felhasználású elemeken, sem a kötőgerendákon nem találtunk állásjeleket.

A dendrokronológiai elemzés

A szentély-tetőszerkezet 2011-ben és 2020-ban végzett dendrokronológiai vizsgálata során arra kerestük a választ, hogy mely időszakból származnak a másodlagos helyzetű elemek, egykorúak-e, vagyis valóban egy szerkezethez tartoztak-e, illetve mikor történt a mai szerkezet építése. A két mintavétel során összesen 13 elemből vettünk furatmintát: 2 kötőgerendából, 2 sárgerendából, 2 középső függesztőből, 1 hosszanti talpgerendából, 3 szarufából, 2 szögletkötőből és egy oszlopból.¹⁴ A minták keresztmetszeti jellemzői alapján megállapítottuk, hogy mind a 13 minta lucfenyőből (*Picea abies* KARST.) származik. A minták mind elegendő évgűrűt tartalmaznak, így mind alkalmas dendrokronológiai elemzésre. Kilenec minta megőrizte a kéreg alatti utolsó évgűrűt. Ez nyolc minta esetében teljes, vagyis korai és kései pásztát is tartalmaz, ami azt jelenti, hogy a minták télen kivágott fából származnak, míg a 36. mintánál az utolsó évgűrűben csak korai pászta figyelhető meg – ez az elem nyáron kivágott fából való. A minták évgűrűsorainak egymással való összehasonlítása szerint a minták két csoportot alkotnak. Egykorúnak bizonyult a 23. és a 24. minta, vagyis egy kötőgerendából, és a délkeleti sárgerendából származó minta. A két minta egyesített, 60 éves adatsorát 2016-ban erdélyi lucfenyő épület-adatsorokkal, mégpedig a marosvásárhelyi református templom hajója feletti tetőszerkezet, valamint a kolozsvári Farkas utcai templom tetőszerkezetének lucfenyő átlag-adatsorával lehetett keltezni.¹⁵ A datálás szerint mindkét minta utolsó évgűrűje 1795-re keltezhető, és mindkét elem 1795/1796 telén kivá-

gott fából származik. A 2019-ben összeállított, és az 1609–1963 közötti időszakot lefedő erdélyi lucfenyő-kronológia egyrészt megerősítette a két minta korábbi keltezését, másrészt – viszonylag alacsony értékekkel, de – keltezte a 19. minta adatsorát is.¹⁶ A 19. minta 36 éves évgyűrű-sora 1761 és 1796 közé datálható, ami alapján a kötőgerenda 1796/1797 telén kivágott fából való.

Az egykorú mintákból álló másik csoportba a 20–22., 25. és 34–36. mintákat lehet sorolni. A hét mintából egyesített 111 éves adatsort (01020005s) a csíkmenasági katolikus templom tetőszerkezeteiből származó minták egyesített adatsora, és a gyergyószentmiklósi katolikus templom tornyából származó, építéskori lucfenyő elem 1394 és 1504 közé keltezte.¹⁷ E szerint az évre pontosan keltezhető minták közül kettő 1503/1504 te-

lén, másik kettő 1504/1505 telén, illetve egy minta 1505 nyarán kivágott lucfenyőből való. A keltezést egy 2020 tavaszán vizsgált kolozsvári faelem is megerősítette.¹⁸ A Csíki-medence középkori faszerkezeteinek dendrokronológiai kutatási programja eredményeképpen szintén 2020 tavaszán összeállított, 1373 és 1533 közti időszakot lefedő csíki lucfenyő-kronológia segítségével még egy további mintát sikerült datálni: a 32. minta 76 éves adatsora 1428 és 1503 közé keltezhető. Ez az elem 1503 után kivágott fából származik. Jelenleg a 13 mintából kettőt, a 26. és a 33. mintát nem sikerült dendrokronológiai elemzéssel keltezni.

A mai szentély-tetőszerkezetben másodlagosan felhasznált faelemek tehát egykorúak, és ez alapján feltételezhető, hogy a szentély feletti korábbi fedélszerkezetből származnak.

A szentély feletti tetőszerkezetből vett minták (állásszámozás nyugatról)		Fafaj	Évgyűrű	WK, TP	Szinkron- helyzet	Keltezés
19.	1. állás, kötőgerenda	<i>Picea</i>	36	WK	1761–1796	1796/1797 tele
20.	1. állás, középső függesztő (üres lapolási fészkek)	<i>Picea</i>	73	WK	1431–1503	1503/1504 tele
21.	É sárgerenda a 3-4. állás között	<i>Picea</i>	40	-	1458–1497	1497 után
22.	É hosszanti talpgerenda (üres lapolási fészkek)	<i>Picea</i>	72	WK	1432–1503	1503/1504 tele
23.	7. állás, kötőgerenda	<i>Picea</i>	60	WK	1736–1795	1795/1796 tele
24.	a szentélyzáródás DK sárgerendája	<i>Picea</i>	51	WK	1745–1795	1795/1796 tele
25.	7. állás, É szarufa (üres lapolási fészkek)	<i>Picea</i>	69	WK	1436–1504	1504/1505 tele
26.	4. állás, D szarufa (üres lapolási fészkek)	<i>Picea</i>	40	-	?	?
32.	6. állás, D szarufa (üres lapolási fészkek)	<i>Picea</i>	76	-	1428–1503	1503 után
33.	6. állás, D szögletkötő	<i>Picea</i>	40	WK	?	?
34.	7. állás, D szögletkötő	<i>Picea</i>	51	-	1453–1503	1503 után
35.	7. állás, D oszlop (üres lapolási fészkek)	<i>Picea</i>	64	WK	1441–1504	1504/1505 tele
36.	6. állás, középső függesztő	<i>Picea</i>	112	WK, TP	1394–1505	1505 nyara

A dendrokronológiai vizsgálat rávilágított, hogy a csíkkarcalvi Nagyboldogasszony-plébániatemplom szentélye feletti tetőszerkezet mai formájában 1796 és 1798 között épült 1795/1796, illetve 1796/1797 telén kivágott lucfenyők, valamint minden valószínűség szerint a szentély feletti korábbi tetőszerkezet elemeinek felhasználásával. A korábbi fedélszerkezet 1504–1505-ben épülhetett 1503/1504, 1504/1505 telén és 1505 nyarán kivágott lucfenyőkből. Szerkezetét – a másodlagosan felhasznált elemeken megfigyelhető, következetesen megjelenő lapolási és csapolási fészkek alapján – rekonstruálni lehet, és nagy valószínűséggel állítható, hogy a 18. század végén épült szentélytető a 16. század eleji szerkezet mintájára készült. Az elemeket eredeti szerepüknek megfelelően építették be a ma is álló tetőszerkezetbe.

Kérdés, hogy miért volt szükség az egyik sor szarufavég levágására, ennek következtében a „vendégszarufák” beépítésére? A szarufák fent leírt formában való beépítése miatt a 18. századi tető dőlésszöge 57°-os lett, míg a középkori tető dőlésszöge 60° körüli lehetett.

A dendrokronológiai elemzés nem csak a szentély-tetőszerkezet építésének történetéhez járult fontos adatokkal, hanem a késő gótikus szentély építésének idejét is pontosítja. A tetőszerkezet minden bizonnyal a frissen megépített új, sokszög-

záródású szentélyre épült, amelynek építési idejét a kőfaragványok, elsősorban a boltozati bordák alapján eddig a 15. század második felére, végére keltezték.¹⁹ A dendrokronológiai vizsgálat szerint az új, sokszögzáródású szentélyt 1504–1505-ben fedték be.

A CSÍKKOZMÁSI PLÉBÁNIATEMPLOM TETŐSZERKEZETE

A csíkkozmási plébániatemplom az írott források szerint a 14. század elején már biztosan létezett. A mai épület a késő gótika, valamint a barokk kor jegyeit hordozza (14. kép). A templom hajója és szentélye felett egységes szerkezetű, torokgerendás, három-állószerű, ferdefüggesztőkkel megerősített szarufaállásokból felépített, 60°-os dőlésszögű nyeregtető áll. A fedélszerkezetet lucfenyőből építették (15. kép).

A fedélszerkezet 25 fő- és mellék-szarufaállásból (16. kép), valamint a szentélyzáródás feletti szerkezetből épül fel. A főállások között egy-egy mellékállás foglal helyet, a szerkezet két végét főszaruállás zárja (FMFMF). A szaruállás szélessége 9,25 méter, magassága mintegy 8 méter. A főállásban a kötőgerendával, torokgerendával és kakasülővel összefogott szarufapárt három oszlop erősíti: a két szélső oszlop a kötő- és torokgerenda között, a középső oszlop a kötőgerenda és a kakasülő

14. A csíkkozmási plébániatemplom madártávlatból | Batalis Zsombor felvétele, 2019
15. Csíkkozmás, plébániatemplom.
 A tetőszerkezet középső oszlopai kelet felől
 | Tóth Boglárka felvétele, 2020
» 16. Csíkkozmás, plébániatemplom. A templom-tetőszerkezet nyugatról számított 7. és 8. szarufaállása | A szerzők felmérése, 2020
»» 17. Csíkkozmás, plébániatemplom.
 A középső hosszrács felső szintjének részlete
 | Tóth Boglárka felvétele, 2020

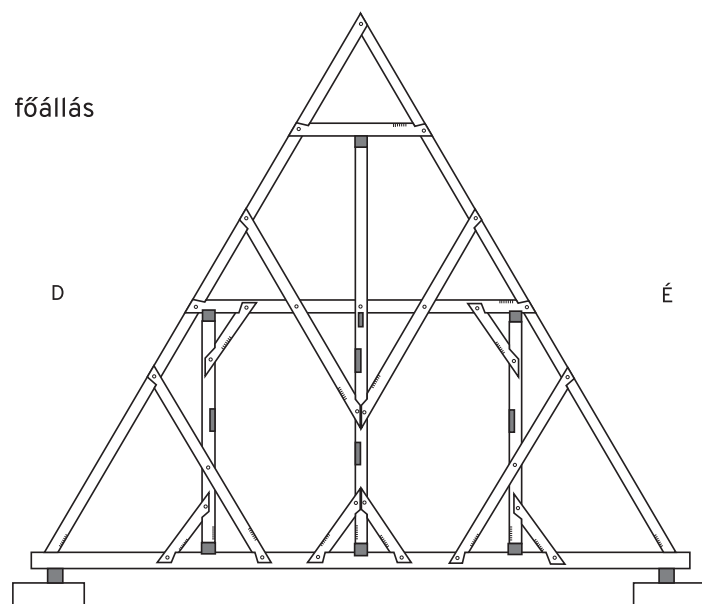
között áll. Hosszanti irányban az oszlopok alatt talpgerenda, felettük fejgerenda fut. Keresztirányban a szélső oszlopokhoz kívül egy alsó, belül egy felső könyökfa, valamint egy ferdetámasz csatlakozik, míg a középső oszlophoz két alsó könyökfa, illetve két ferdefüggesztő kapcsolódik. A kötőgerendás, torokgerendás mellékállásokat két szinten szögletkötők erősítik.

A tetőszerkezet hosszanti merevítését az oszlopok síkjában, három, talp- és fejgerenda között húzódó, igényesen kialakított hosszrács biztosítja (17. kép). Az északi és a középső rács kötési oldala a déli oldal, míg a déli rács elemeit északról kötötték. A két szélső rácsban az oszlopokhoz egy alsó könyökfa és egy ferdetámasz kap-

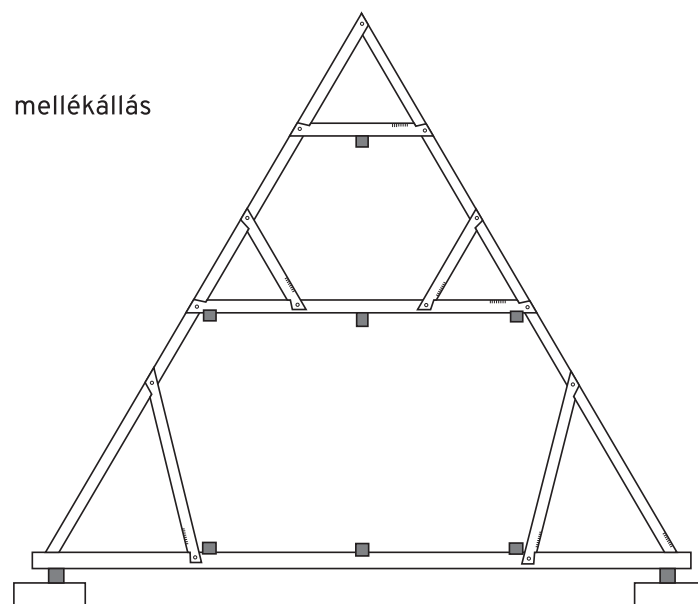
csolódik. (Az elemek irányát az alábbi vázlatos rajz mutatja [18. kép]). A középső hosszanti rácsban minden oszlophoz egy alsó könyökfa, egy – két szintet átfogó – ferdetámasz, továbbá a ferdetámaszt keresztező, ellentétes irányú, rövidebb ferdetámasz kapcsolódik. A középső rácsban a középső, torokgerendák alatt futó hosszanti gerenda nem folytonos, hanem oszlopok közti, kisebb szakaszokból áll, amelyek az oszlopokhoz csapolással kapcsolódnak. (Hasonló megoldással találkozunk a csíkszentgyörgyi, 1533-as tetőszerkezet kötőgerendák alatti, hosszanti talpgerendája esetében – lásd alább) Az elemek következetes sora igen szép

**Csíkkozmás, római katolikus templom,
templom-tetőszerkezet**

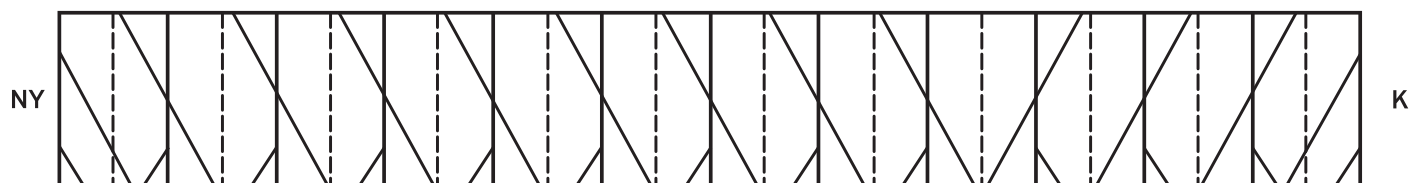
főállás

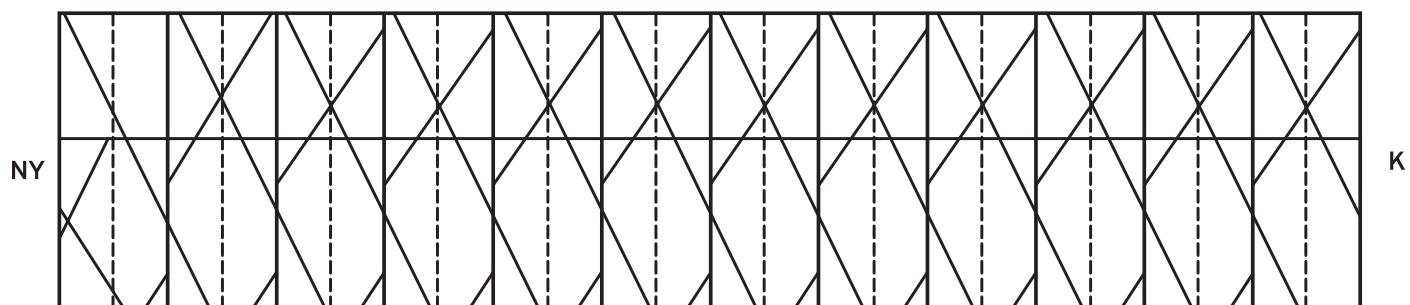
mellékállás

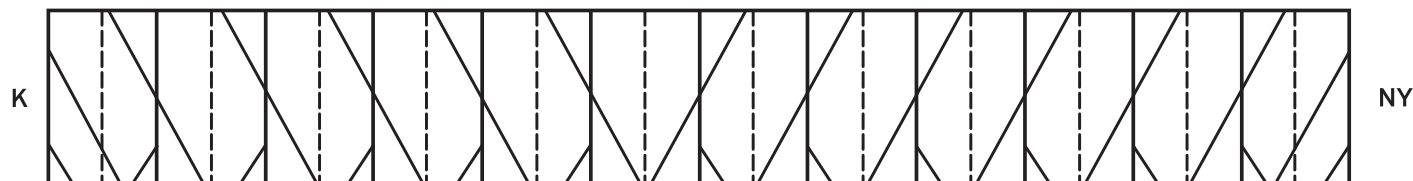
Északi hosszrács

Középső hosszrács

Déli hosszrács

0 5 m

A csíkkozmasi katolikus plébániatemplom tetőszerkezete

rajzolatot ad ki mind a három rács, különösen a középső rács esetében.

A szarufák a kötőgerendához, illetve a székoszlopok a talp- és a fejgerendához csapolással vannak kötve. Feles lapolással csatlakoznak az oszlopokhoz a kereszt- és a hosszanti irányú ferdetámaszok, valamint a torokgerendához a középső oszlop és a ferdefüggesztő. A torokgerendák, kakasülők, könyökfák, ferdetámaszok és ferdefüggesztők lapolt vége félfecskefarkas kialakítású. Jellemző, hogy a lapolt elem a szarufák esetében kifut a szarufa széléig (nyitott lapolás), viszont a kötő- és torokgerendánál, valamint az oszlopoknál nem (zárt lapolás). A talpgerendák beeresztéssel vannak ráfektetve a kötőgerendára, illetve a szélső fejgerendák beeresztéssel csatlakoznak a torokgerendához.

A tetőszerkezet keresztirányú elemein ácsjelrendszer követhető (19. kép). Nyugatról az 1. állástól a 13. állásig az állásszámoknak megfelelő számú vonal látható az elemeken. A 14. állástól újraindul a számozás, valamint a vonal mellé egy T alakú jel kerül – így a 14. állásban: TI, míg a 18. állásban: TIHIII. A jel a keresztirányú elemek keleti oldalán, értelemszerűen a kötési oldalon látható. A kötőgerendákat kivéve minden keresztirányú elemen megtalálható a vésett állásjel. A hosszrács elemeit nem jelölték.

A tetőszerkezet egységes kialakításúnak tűnik, azonban az a megfigyelés, hogy a kötőgerendákon nincsenek állásjelek,

a gerendák cseréjére utal. Nyugatról a 13. állásban a kötőgerendán kék színű, fejjel lefelé olvasható felirat figyelhető meg 1928-as évszámmal.

A dendrokronológiai elemzés

2016 áprilisában új cseréppel fedték a templom tetőzetét. A munkálatokkal egy időben furatmintákat vettünk a tetőszerkezet építési idejének megállapítása, valamint fafaj-meghatározás céljából összesen 19 elemből: 8 kötőgerendából, 5 szarufából, 3 oszlopból, 1 talpgerendából, 1 könyökfából, továbbá 1 hosszanti irányú ferdetámaszból.

A furatminták keresztmetszeti jellemzői alapján megállapítottuk, hogy mind a 19 minta lucfenyőből (*Picea abies* KARST.) származik. A minták legfiatalabb évgűrűjének vizsgálata nyomán kiderült, hogy valamennyi megőrizte a kéreg alatti utolsó évgűrűt. A legkülső évgűrű 18 minta esetében teljes, vagyis korai és kései pásztát is tartalmaz, ami azt jelenti, hogy a minták télen kivágott fából származnak. A 10. mintánál az utolsó évgűrűben csak korai pászta figyelhető meg, így ez az elem nyáron kivágott fából való.

Az évgűrűsoraikkal való összehasonlítás szerint a minták két egykorú csoportot alkotnak. Egykorúnak bizonyult az 1., 7., 11., 17., 18. és 19., vagyis hat kötőgerendából származó minta. Az évgűrűsorok egyesített, százket éves adatsorát (0189005s) a 2019-ben összeállított erdélyi lucfenyő-kronológia 1826 és 1927

közé keltezi.²⁰ Eszerint mind a hat minta 1927/1928 telén kivágott lucfenyőből származik.

A másik, egykorú mintákból álló csoportba a 3., 4., 6., 8–10., 12. és 14–16. mintákat lehet sorolni. A tíz mintából egyesített, kilencvenkét éves adatsort (0189006s) 2019-ben a csíkmenasági, valamint a csíkkarcfalvi katolikus templom tetőszerkezeteiből származó minták egyesített adatsorai segítségével lehetett kel-

tezni 1414 és 1505 közé.²¹ A dendrokronológiai keltezés szerint nyolc minta 1504/1505 telén, egy minta 1505 nyarán, illetve egy további minta 1505/1506 telén kivágott lucfenyőből származik. Három mintát – a 2., 5. és 13. mintát – nem sikerült keltezni dendrokronológiai elemzéssel. Sem a többi kozmási minta adatsorával, sem a lucfenyő-kronológiával vagy más lucfenyő-szerkezetek átlagadatsorával nem egyeznek a minták.

A templom tetőszerkezetéből vett minták (állásszámozás nyugatról)		Fafaj	Évgyűrű	WK, TP, bél	Szinkron- helyzet	Keltezés
1.	3. állás, kötőgerenda (18×22 cm)	<i>Picea</i>	46	WK	1882–1927	1927/1928 tele
2.	4. állás, kötőgerenda (19×24 cm)	<i>Picea</i>	39	WK	?	?
3.	D talpgerenda a 7-8. állás között (20×21cm)	<i>Picea</i>	65	WK, bél	1440–1504	1504/1505 tele
4.	7. állás, D szarufa (15×17 cm), jel: 7 vonal	<i>Picea</i>	69	WK	1436–1504	1504/1505 tele
5.	11. állás, kötőgerenda (19×24 cm)	<i>Picea</i>	71	WK	?	?
6.	11. állás, D oszlop (18×19 cm), jel: 11 vonal	<i>Picea</i>	49	WK	1456–1504	1504/1505 tele
7.	10. állás, kötőgerenda (19×23 cm)	<i>Picea</i>	52	WK	1876–1927	1927/1928 tele
8.	9. állás, É oszlop (18×19 cm), jel: 9 vonal	<i>Picea</i>	49	WK	1456–1504	1504/1505 tele
9.	É oszlopon átfutó hosszanti ferdetámasz az 5. állásnál (14×14 cm)	<i>Picea</i>	54	WK	1451–1504	1504/1505 tele
10.	10. állás, É szarufa (17×18 cm), jel: 10 vonal	<i>Picea</i>	83	WK, TP	1423–1505	1505 nyara
11.	13. állás, kötőgerenda (20×21 cm), felirat: Kiss János (?) 1928...	<i>Picea</i>	44	WK	1884–1927	1927/1928 tele
12.	19. állás, D szarufa (16×18 cm), jel: 6 vonal+T	<i>Picea</i>	91	WK	1414–1504	1504/1505 tele
13.	21. állás, D szarufa (17×18 cm), jel: 8 vonal+T	<i>Picea</i>	45	WK	?	?
14.	24. állás, D szarufa (16×17cm), jel: 11 vonal+T	<i>Picea</i>	57	WK	1448–1504	1504/1505 tele
15.	25. állás, D oszlop (18×19 cm), jel: 12 vonal+T	<i>Picea</i>	46	WK	1460–1505	1505/1506 tele
16.	23. állás, az É oszlop alsó, É könyökfája (18×18 cm), jel: 10 vonal+T	<i>Picea</i>	82	WK	1423–1504	1504/1505 tele
17.	23. állás, kötőgerenda (19×24 cm)	<i>Picea</i>	67	WK	1861–1927	1927/1928 tele
18.	21. állás, kötőgerenda (21×24 cm)	<i>Picea</i>	67	WK	1861–1927	1927/1928 tele
19.	19. állás, kötőgerenda (20×21 cm)	<i>Picea</i>	102	WK	1826–1927	1927/1928 tele

«18. Csíkkozmás, plébániatemplom.

A templom-tetőszerkezet három
hosszrácsának vázlatos rajza

| Tóth Boglárka felmérése

19. Csíkkozmás, plébániatemplom.

Állásjelek a 13. állásban

| Tóth Boglárka felvétele, 2020

A dendrokronológiai vizsgálat építéstörténeti következtetései

A csíkkozmasi katolikus templom feletti torokgerendás, három állószeles, ferde függesztőkkel erősített szarufaállásokból, valamint három hosszráccsal megépített lucfenyő tetőszerkezetet nagyobb részt 1504/1505 telén, illetve 1505 nyarán és 1505/1506 telén kivágott lucfenyőkből, feltételezhetően 1505–1506-ban építették.

A dendrokronológiai vizsgálat eredménye szerint a kötőgerendákat következetesen kicserélték, a beépített gerendák 1927/1928 telén kivágott lucfenyőkből származnak. Ez összhangban van az egyik kötőgerendán olvasható 1928-as évszámmal, amelyet tehát a tetőszerkezet-javítás, pontosabban a kötőgerendák cseréjének idején írtak fel (ismét egy jó példa a faanyag friss felhasználására). Vagyis a kötőgerendák cseréje az oka annak, hogy nincsenek rajtuk állásjelek. Fontos kiemelni, hogy az újonnan beépített kötőgerendákhoz az eredeti elemeket eredeti kötőmóddal kapcsolták. Megállapíthatjuk tehát, hogy a csíkkozmasi templom-tetőszerkezet – a kötőgerendák cseréjét leszámítva – az 1505–1506-ban megépített eredeti állapotában maradt meg.

A késő gótikus szentélyű csíkkozmasi templom esetében szintén levonható az a következtetés, hogy a tetőszerkezet építésének évre pontos meghatározása kijelöli a templom késő gótikus átépítésének idejét: a templomot 1505–1506-ban fedték be. Ehhez jól illeszkedik az, hogy a templom máig fennmaradt stallumai a 16. század első felében készültek.²² Egy levéltári adat alapján tovább szűkíthető az új szentély használatba vételének ideje: a templom lebontott középkori oltárán

1517-es évszám volt olvasható.²³ A csíkkozmasi templom hajóját és szentélyét egy tetőszerkezettel fedték le a késő gótikus átépítés során. Ez azt jelenti, hogy a hajó fala ugyanolyan magas lett, mint a szentélyé.

A CSÍKMENASÁGI PLÉBÁNIATEMPLOM TETŐSZERKEZETE

A régészeti ásatások és épületkutatások révén ma már ismert, hogy a csíkmenasági plébániatemplom gyökerei a 13–14. századig nyúlnak vissza (20. kép). A mai hajófal egy része ebből a korai időből maradt ránk.²⁴ A mainál kisebb kiterjedésű hajóhoz eredetileg egyenes záródású szentély csatlakozott. Később a kis méretű szentély helyére hosszabb, sokszögzáródású, támpilléres, kora gótikus szentélyt emeltek, aminek – a korábbihoz hasonlóan – csak az alapfalai maradtak meg a mai templomon belül. Az épület ma álló, késő gótikus stílusú, boltozott szentélyének építését a 16. század első felére keltezik. Ekkor a hajó terét is meghosszabbították keleti irányban.²⁵

20. A csíkmenasági plébániatemplom madártávlatból | Bartalis Zsombor felvétele, 2019

» 21. Csíkmenaság, plébániatemplom. Hosszmetszet észak felől – Benczédi Sándor felmérése a falkutatói eredményekkel, a piros vonal a két tetőszerkezet határát jelöli

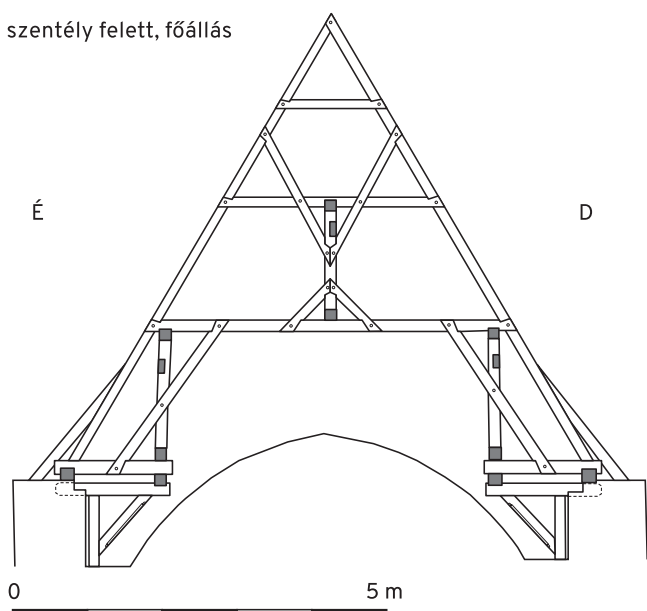
» 22. Csíkmenaság, plébániatemplom. A keleti tetőszerkezet boltozat feletti és hajó feletti részének főállása | Benczédi Sándor felmérése alapján készítette: Tóth Boglárka, 2019

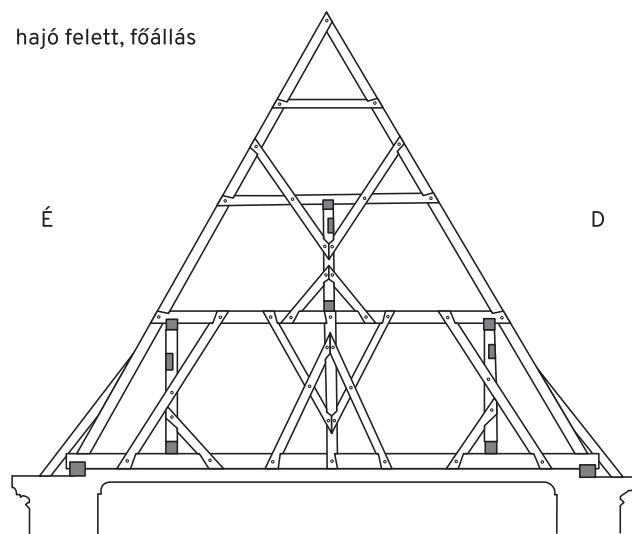

Csíkménaság, római katolikus templom, keleti tetőszerkezet

szentély felett, főállás

hajó felett, főállás

A templom azonos szélességű hajója és szentélye felett ma egyező dőlés-szögű (59–60°), kívülről egységes nyeregteret áll. A tetőt két fenyőfaszerkezet alkotja, amelyek határa nem a mai szentély és a hajó közti diadalív felett, hanem attól nyugatra, kb. három méterre húzódik (21. kép). A 2007. évi fal- és régészeti kutatások mutattak rá, hogy ez a határ a korábbi diadalívvvel esik egy vonalba, amelyre visszabontott falcsorbázat és falalapozás utal. A két tetőszerkezet esetében tehát nem beszélhetünk hajó és szentély feletti egységekről, ugyanis a keleti szerkezet átnyúlik a mai hajó fölé, így keleti és nyugati tetőszerkezeteknek nevezük a két faszerkezetet.

A keleti tetőszerkezet összesen tíz szarufaállásból és a szentélyzáródás feletti szerkezetből épül fel. A szentély feletti hét, keleti szarufaállás a párkány fölé magasodó boltozathoz igazodik, így kötőgerendák helyett fiókgerendákon áll a szarufapár. A fiókgerendákat alulról konzolos megoldású faszerkezet támasztja alá (22–24. kép). Az északi és a déli fal mentén három-három, a keleti záródásnál két konzol található. A konzolok könyökfáit élszedéssel díszítették, és a fiókgerendák végét is megfaragták. A mai hajó feletti, tehát a három nyugati állásban kötőgerendák kötik össze a szarufapárokat. A szerkezetben fő- és mellékállások váltják egymást, a hét keleti állásban FMFMFMF, a három nyugati állásban FMF sorrendben – így a mai diadalív vonalában két főállás van egymás mellett. A szaruállások szélessége 7,5 méter, magassága 6,5 méter körüli. A kötőgerendás szarufaállásokat két torokgerenda és kakasülő, valamint az alsó szinten három székoszlop, a második szinten egy (középső) oszlop erősíti. Az alsó szinten a szélső oszlopokhoz egy belső-alsó könyökfa és egy ferde-dúc kapcsolódik, míg a középső oszlophoz két alsó és két felső, egymást keresztező ferdetámasz csatlakozik. A második szinten lévő oszlopot két alsó könyökfa, valamint két ferdefüggesztő erősíti. A mellékállásban az alsó szint-

ten szögletkötők és ferdetámaszokkal megerősített középső oszlop, a felső szinten csak torokgerenda és kakasülő található. A boltozat feletti, fiókgerendás szarufaállások megegyeznek a három nyugati állás felépítésével, de – magától értetődően – az alsó szint középső oszlopa és a hozzá kapcsolódó elemek itt hiányoznak. A torokgerendával és a kakasülővel összefogott mellékállásokban itt csak alsó szögletkötők találhatók.

A keleti tetőszerkezet hosszanti merevítését az alsó szinten, a két szélső oszlop síkjában, a második szinten, a középső oszlop síkjában húzódó három, hosszanti rács biztosítja. A hosszrácsokat a talp- és fejgerenda között álló oszlopok, valamint az oszlopokhoz kötött alsó és felső könyökfák alkotják. A szélső rács könyökfáit kívülről kötötték, a középső, emeleti rács elemeit déli oldalról.

« 23. Csíkmenaság, plébánia-templom. A keleti tetőszerkezet boltozat feletti része | Botár István felvétele, 2019

« 24. Csíkmenaság, plébánia-templom. A fiókgerendák alatti, faragott végű konzol és élszedett könyökfa | Botár István felvétele, 2013

25. Csíkmenaság, plébániatemplom. A keleti tetőszerkezet hajó feletti három szarufaállása nyugat felől | Tóth Boglárka felvétele, 2019

26. Csíkmenaság, plébániatemplom. A nyugati tetőszerkezet fő- és mellékállása | A szerzők felmérése, 2019

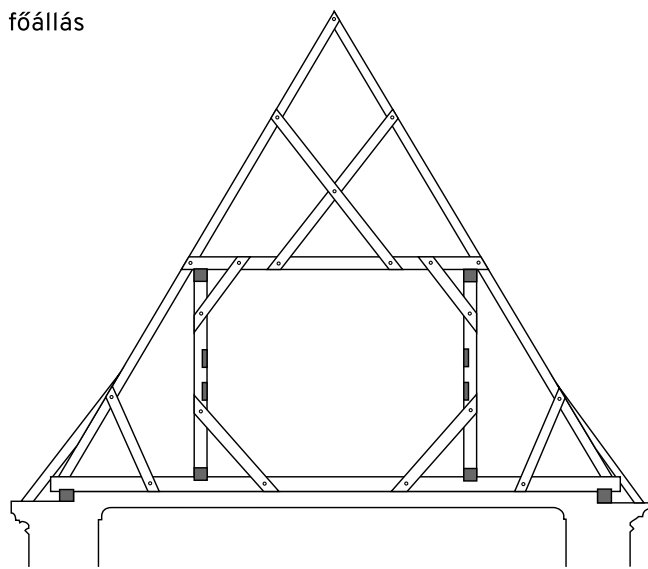
A szarufákat a kötő- és fiókgerendákhoz, valamint az oszlopokat a talp- és fejgerendákhoz csapolással kötötték. A többi elem félfejskefarkas, illetve feles lapolással van kötve. A lapolt elem vége minden esetben kifut a gerenda széléig, tehát nyitott lapolásról beszélhetünk – kivéve a középső oszlopot, ahol két lapolt elem találkozik két irányból. Érdekes, hogy a három nyugati szarufaállásban az alsó szinten lévő, középső oszlop nem talp- és fejgerenda között áll, hanem közvetlenül a kötő- és a torokgerendához kapcsolódik, még hozzá szintén

félfejskefarkas lapolással (25. kép). A hosszanti fejgerendák beeresztéssel csatlakoznak a torokgerendához, ahogy a kötőgerendákat is beeresztéssel ültették rá a sárgerendára. A keleti tetőszerkezet elemein nem találni ácsjeleket. A tetőszerkezet boltozat feletti részének modern megerősítése tudomásunk szerint 2010-ben történt.

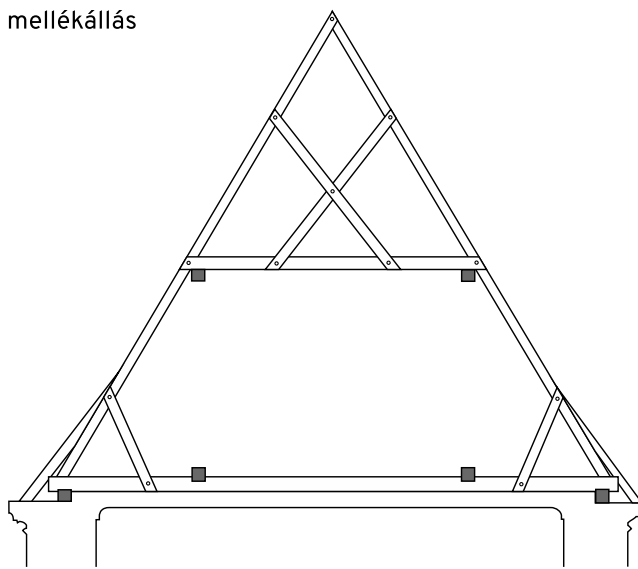
A nyugati tetőszerkezet kilenc, kötőgerendás szarufaállásból épül fel (26–27. kép). A szerkezetben fő- és mellékállás váltja egymást FMFMF sorrendben. A szaruállások szélessége 7,4

Csíkmenaság, római katolikus templom, nyugati tetőszerkezet

főállás

mellékállás

0 5 m

27. Csíkmenaság, plébániatemplom. Előtérben a nyugati, háttérben a keleti tetőszerkezet

| Tóth Boglárka felvétele, 2019

méter, magassága 6,3 méter körüli. A torokgerendás főállásokat az alsó szinten szögletkötők, két székoszlop, illetve belül hozzájuk csatlakozó alsó és felső könyökfák, a felső szinten pedig andráskereszt erősíti. Keletről az első főállás eltérő: az oszlopokhoz alsó-belső könyökfá helyett ferdetámasz kapcsolódik a kötőgerenda és a szarufa között. A torokgerendás mellékállásban, vagy más néven üres állásban szögletkötők, a felső szinten pedig andráskereszt található.

A fedélszerkezet hosszmerítését az oszlopok síkjában álló, két hosszanti rács biztosítja, amelyek talp- és fejgerendából, valamint az oszlopokhoz kötött könyökfákból és ferdetámaszokból állnak. Ez utóbbi elemek meghatározatlan sorrendben követik egymást.

A kötőgerendába a szarufákat, valamint a talp- és a fejgerendába az oszlopokat csapolással kötötték be. A többi elemet ez esetben is nyitott lapolással kötötték egymáshoz, de a lapolt elem vége itt nem félfecskefarkas, hanem egyenes. A talpgerendákat a kötőgerendára, valamint a kötőgerendákat a sárgerendára beeresztéssel fektették rá.

A nyugati tetőszerkezet több elemén megfigyelhető ácsjel vagy illesztési jel, ám az előbbieket megjelenése nem tükröz rendszert. Ez alapján – valamint a szerint, hogy több elemnél megfigyelhető olyan lapolási fészkek, amelynek ma nincs szerepe – azt feltételezzük, hogy a szerkezetet valamikor szétszedték és újraépítették.

A dendrokronológiai elemzés eredményei

A menasági tetőszerkezeteket első ízben 2007-ben, a templom régészeti kutatásával és helyreállításával egy időben vizsgáltuk. Ekkor tizenhárom mintát vettünk a hajó és a szentély feletti tetőszerkezetek elemeiből dendrokronológiai elemzésre. A mintákról akkor annyit tudtunk megállapítani, hogy mind lucfenyőből való, és nagy részük egykorú. 2013-ban további min-

tákat vettünk a szentély-tetőszerkezet alsó, fiókgerendás-konzolos szerkezetéből annak megállapítására, hogy egy periódusban épült-e a teljes szerkezet. Az évgűrűelemzés kimutatta, hogy a minták egyidősek, de abszolút keltezésre még mindig nem volt mód. Az erdélyi dendrokronológiai mintagyűjtésnek köszönhetően 2018-ban sikerült a minták egy csoportját abszolút keltezni a gyergyószentmiklósi katolikus templom tornyának egyik építéskori lucfenyő-elemével, illetve egy besztercei jegenyefenyő átlagadatsorral. A keltezés szerint a szentély-tetőszerkezet elemei az 1530-as évek első éveiben kivágott lucfenyőkből származnak. Az eredmények megerősítése érdekében 2019 nyarán újabb helyszíni vizsgálatra és további dendrokronológiai mintavételre került sor.

A nyugati tetőszerkezetnek összesen tizenhárom eleméből, a keleti tetőszerkezetnek pedig kilenc eleméből vettünk furatmintát. A mintákon mérhető évgűrűk számát tekintve mind a huszonegy minta elemzésre alkalmas. A furatminták keresztmetszeti felületének mikroszkópos vizsgálata alapján megállapíthattuk, hogy mindegyik minta lucfenyő (*Picea abies* KARST.). Tizenegy minta megőrizte a kéreg alatti legfiatalabb évgűrűt, ami fél éves pontosságú keltezésre ad lehetőséget. Egy kivételével az összes kéreg alatti évgűrű csak tavaszi pásztát tartalmaz. A szentély-tetőszerkezetből származó 9. minta kéreg alatti évgűrűje teljes, korai és kései pásztát is tartalmaz.

A minták évgűrűsorainak egymással való, több lépcsőben történt összehasonlítása alapján húsz mintáról sikerült megállapítani, hogy egykorú. Ahogyan azt a bevezetőben már említettük, az első abszolút keltezés a szentély-tetőszerkezet négy egykorú mintájából álló csoport keltezett adatokkal való összehasonlítása adta 2018-ban. A kilencvennégy éves adatsort a besztercei evangélikus templom jegenyefenyő tetőszerkezetéből származó minták átlagadatsora, vala-

mint egy gyergyószentmiklósi lucfenyő-adatsor 1439 és 1532 közé keltezte.²⁶ A későbbi mintavételekből származó minták évgűrűsorai közül több egyezett az egyesített csoport adatsorával. Sikertült nyolc egykorú mintából álló, egyesített adatsort létrehozni (0086007s), ami a jegenyefenyő-kronológiával való egyezésen kívül – a középkori csíki történeti faszerkezetek kutatásának köszönhetően – több helyi lucfenyő-adatsorral is egyezik. A százhatvan éves adatsor 1373 és 1532 közé keltezhető.²⁷ A keltezett átlagadatsor alapján

további tizenkét menasági mintát lehetett abszolút keltezni, így végül összesen húsz mintát sikerült datálni. Az évre pontos keltezések alapján megállapíthatjuk, hogy a 9. minta 1531/1532 telén, a 12. és a 13. minta 1532 nyarán, illetve a 2., 5., 27–30. és 32. minta 1533 nyarán kivágott lucfenyőből származik. A hajó-tetőszerkezet két elemét, a 6. és a 31. mintát nem tudjuk keltezni. Az egyes minták dendrokronológiai elemzésének eredményét az alábbi két táblázatban foglaltuk össze²⁸ (28. kép).

A csíkmenasági plébániatemplom hajója feletti tetőszerkezetből vett minták (állásszámozás nyugatról)		Fafaj	Évgűrű	WK, TP	Szinkronhelyzet	Kelkezés
2.	3. állás, kötőgerenda	<i>Picea</i>	41	WK, TP	1493–1533	1533 nyara
3.	É belső sárgerenda	<i>Picea</i>	160	-	1373–1532	1532 után
4.	6. állás, kötőgerenda	<i>Picea</i>	53	-	1476–1528	1528 után
5.	8. állás, kötőgerenda	<i>Picea</i>	49	WK, TP	1485–1533	1533 nyara
6.	K-Ny irányú, D talpgerenda K vége	<i>Picea</i>	100	-	?	?
7.	É hosszanti fejgerenda K vége	<i>Picea</i>	71	-	1446–1516	1516 után
8.	D hosszanti fejgerenda K vége	<i>Picea</i>	81	-	1441–1521	1521 után
27.	1. állás, D szarufa	<i>Picea</i>	56	WK, TP	1478–1533	1533 nyara
28.	1. állás, É oszlop	<i>Picea</i>	63	WK, TP	1471–1533	1533 nyara
29.	7. állás, É oszlop	<i>Picea</i>	82	WK, TP	1452–1533	1533 nyara
30.	9. állás, É oszlop	<i>Picea</i>	95	WK, TP	1439–1533	1533 nyara
31.	6. állás, D szarufa	<i>Picea</i>	91	WK, TP	?	?
32.	3. állás, D szarufa	<i>Picea</i>	70	WK, TP	1464–1533	1533 nyara

A csíkmenasági plébániatemplom szentélye feletti tetőszerkezetből vett minták (állásszámozás nyugatról)		Fafaj	Évgűrű	WK, TP	Szinkronhelyzet	Kelkezés
9.	2. szinten a középső hosszanti fejgerenda	<i>Picea</i>	60	WK	1472–1531	1531/1532 tele
10.	D hosszanti fejgerenda	<i>Picea</i>	90	-	1439–1528	1528 után
11.	2. szinten a középső hosszanti talpgerenda	<i>Picea</i>	39	-	1467–1505	1505 után
12.	nyugatról a 2. kötőgerenda	<i>Picea</i>	53	WK, TP	1480–1532	1532 nyara
13.	D hosszanti talpgerenda Ny vége	<i>Picea</i>	70	WK, TP	1463–1532	1532 nyara
14.	É belső sárgerenda	<i>Picea</i>	80	-	1446–1525	1525 után
22.	D, alsó fiókgerenda keletről a 3. és 4. állás között	<i>Picea</i>	72	-	1448–1519	1519 után
23.	É, alsó fiókgerenda, diadalívtól a 2. és 3. állás között	<i>Picea</i>	31	-	1469–1499	1499 után
24.	D hosszanti gerenda az alsó fiókgerendákon	<i>Picea</i>	67	-	1446–1512	1512 után

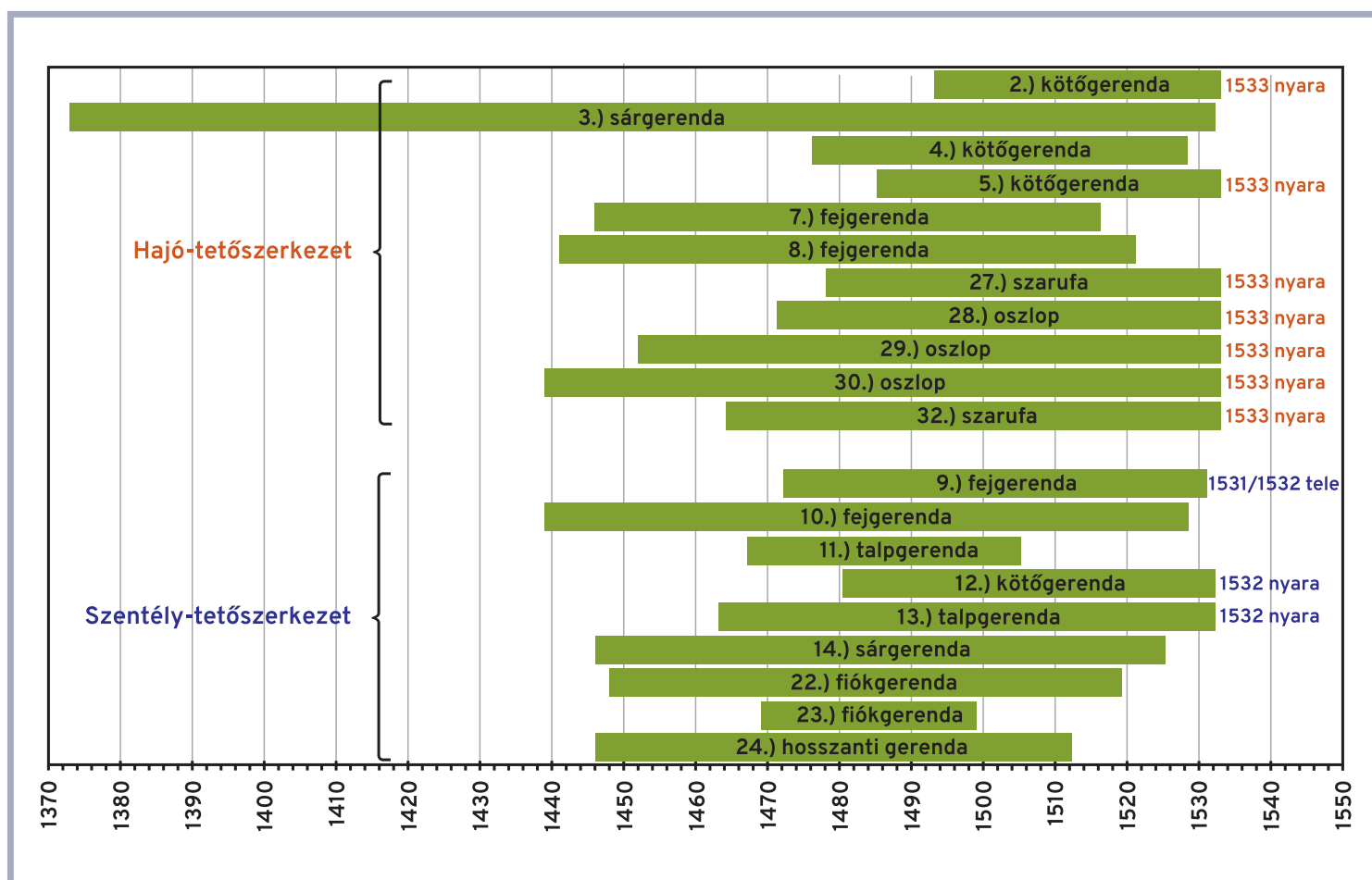
A dendrokronológiai vizsgálat építéstörténeti következtetései

A dendrokronológiai elemzés szerint a csíkmenasági római katolikus templom feletti két tetőszerkezet keltezett elemei egyidősek, és az évre pontos keltezések segítségével az is megállapítható, hogy a keleti tetőszerkezet 1531/1532 telén és 1532 nyarán kivágott lucfenyőkből, valószínűleg 1532-ben, míg a nyugati tetőszerkezet 1533 nyarán kivágott lucfenyőkből feltehetően 1533-ban épült. Az ácskötések, valamint az ácsjelek alapján valószínűnek tűnik, hogy nem ugyanaz a mester építette a két tetőszerkezetet.

A kutatás fontos adattal szolgál a templom középkori építéstörténetéhez. A tetőszerkezetek dendrokronológiai kormeg-

határozása a templom késő gótikus átépítésének, vagyis a ma álló szentély építésének, valamint a hajó meghosszabbításának idejét is megadja. A szentélyt 1532-ben vagy azután, de – a frissen kivágott fák használatának szokását tekintve – mindenképpen egy-két éven belül befedték.

A szentély feletti tetőszerkezet falkorona fölé magasodó boltozat „befogadására” épült, azonban az alsó, konzolos rács elemeinek – a fiókgerendák és könyökfák – élszedett díszítése alapján azt feltételezzük, hogy egy ideig még nyitott, tehát alulról látható volt a tetőszerkezet. Entz Géza művészettörténész a szentély „kettősen hornyolt bordákból kialakított” hálóboltozatának az építését a 16. század első harmadára tette.²⁹ Az 1543-ban készített szárnyasoltár felállítása minden bizony-

nyal a késő gótikus szentélybelső kialakításának utolsó eseménye lehetett, a szentély boltozatát tehát valamikor 1532 és 1543 között építették.

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért nem építettek egységes tetőszerkezetet a teljes templomtest fölé, miért volt szükség két, egymástól független faszervezet építésére. Erre – többek között – a 2007–2009. évi falkutatások során a hajóban napvilágra került építészeti elemek és díszítések alapján kereshetjük a választ. Már korábban ismert volt a hajó déli falát áttörő kora gótikus ablak, amelynek csak karéjos díszű, felső záródása maradt meg (29. kép). A falkutatások nyomán az ablak felett – ahhoz igazodva – egy gerendafészeksor került elő, amely a mai párkánymagasság alatt úgy másfél méterrel helyezkedik el.³⁰ A gerendafészkek alatt egy 45 centiméter ma-

gas sávban egyszínű, fekete festésű, körívekből szerkesztett, csüngő liliomos fríz részletei kerültek elő a déli, a nyugati és az északi falon. A fríz korát Kiss Lóránd a 15. századra keltezi, és a templom kora gótikus periódusához köti.³¹ Vagyis a feltárt részletek – az ablak, a síkfödém és a hozzá tartozó fríz – a hajó kora gótikus periódusából származnak, és meghatározzák a hosszház falának egykori magasságát. Ehhez a magassághoz tartozik a templom nyugati, kő oromfalán látható második periódus, azaz a vakolt felületű eredeti oromfal első ráépítése³² (30. kép). Figyelembe véve, hogy a kora gótikus hajó falában a késő gótikus átépítés során nem nyitottak új, magasabb ablakokat, arra következtetünk, hogy a 16. század első felében megmaradt a hosszház korábbi, a kora gótikus átépítés során nyert magassága.

A hajó újonnan épült, keleti bővítésének falát azonban ugyanolyan magasra építették, mint az új szentély falát, az új épület-rész fölé emelt tető szerkezetét pedig úgy alakították ki, hogy a szentélyt falpárkány fölé magasodó boltozat fedje le, míg a hajó bővített tere fölé síkmennyezetet építettek. Az új hajórész déli falában előkerült késő gótikus ablak felső záródása magasabban van, mint a kora gótikus hajó mennyezetének vonala. Mindebből arra következtetünk, hogy a bővített hajó felett eredetileg is a mai földem szintjén építették meg a síkmennyezetet. Úgy tűnik tehát, hogy a templom késő gótikus átépítése során csak a hajó keleti bővítése és a nagyobb szentély építése

« 28. A csíkmenasági tetőszerkezetekből származó, keltezett minták egymáshoz viszonyított időrendje az évre pontos keltezés esetében a fa kivágási évével

«« 29. Csíkmenaság, plébániatemplom. A hajó délkeleti fala a 2007–2009. évi felújítás után | Botár István felvétele, 2019

30. Csíkmenaság, plébániatemplom. A nyugati kő oromfal – az eltérő falazás két alacsonyabb tető vonalát rajzolja ki | Botár István felvétele, 2019

valósult meg. Az eredeti hajót nem alakították át, egyedül a régi tetőszerkezete helyett építettek újat. Eszerint a késő gótikus átépítés során, 1532–1533-ban két független tetőszerkezetet építettek a templom lefedésére, hiszen az épületnek két, különböző magasságú része lett.

A templom tömege mai szemmel nézve szokatlan képet mutathatott a késő gótikus átépítést követően. A hajó egy alacsonyabb nyugati és egy magasabb keleti részből állt. Ez utóbbi azonos magasságú volt a szentéllyel, falát a szentélyéhez hasonló kialakítású, késő gótikus ablakkal törték át a déli oldalon. A hajó síkmennyezete minden bizonnyal nem egy szinten foglalt helyet, hanem a diadalívtól keletre megtörve, másfél méterrel magasabban folytatódott.

Helyszíni megfigyeléseink arra utalnak, hogy amikor a nyugati hajórész falát a keleti épületrész párkánymagasságáig emelték, a tetőszerkezetet – áthelyezése során – elemeire bonthatták. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az ácsjelek nem rendszerben jelennek meg az elemeken, és ezért találunk olyan elemeket, amelyeken használaton kívüli lapolás fészkek vannak. Nincsenek biztos adataink arra vonatkozóan, hogy mikor magasították a nyugati hajórészt a mai – egyben a keleti – épületrész párkánymagasságáig, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a falmagastítás után a korábbi tetőszerkezetet építették vissza.

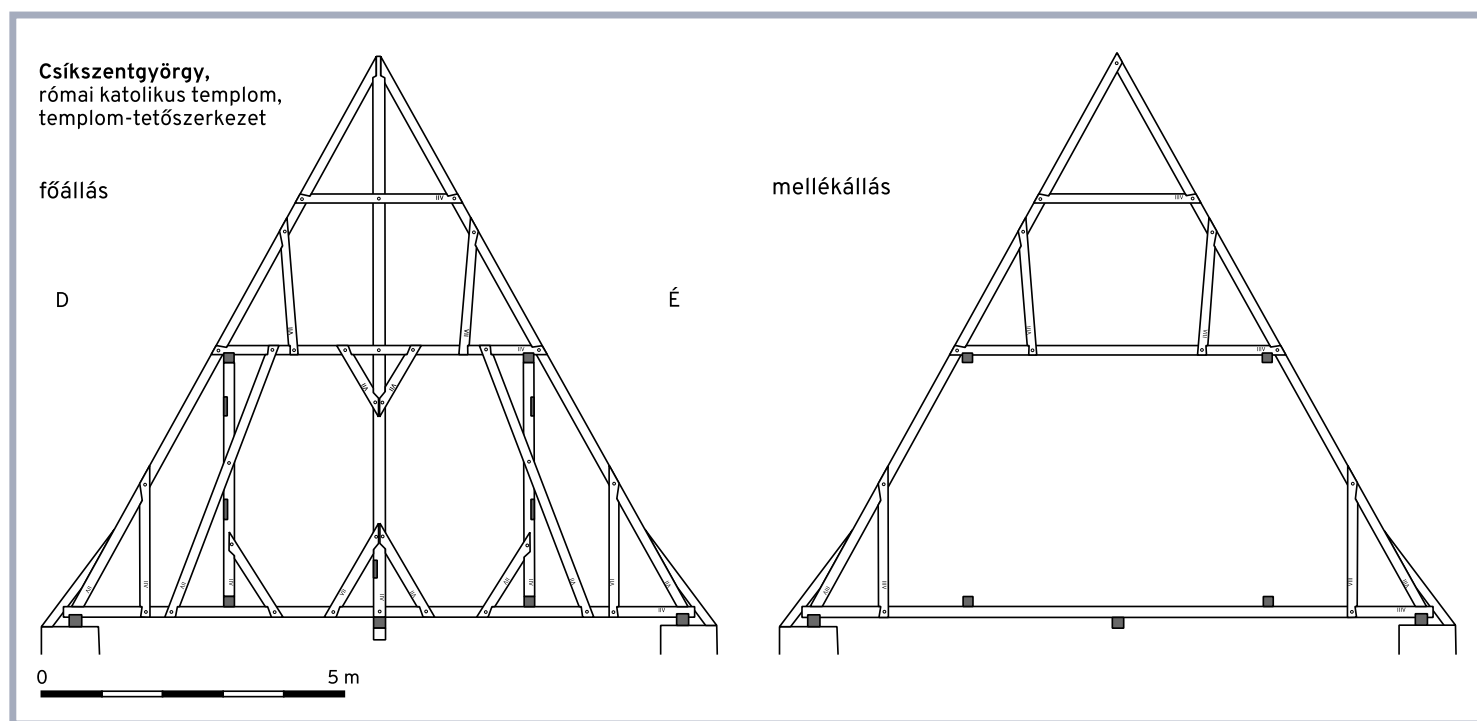
A CSÍKSZENTGYÖRGYI PLÉBÁNIAATEMPLOM TETŐSZERKEZETE

A csíkszentgyörgyi római katolikus plébániatemplom története írott adatok alapján a 14. század elejére vezethető vissza (31. kép). A templom ma álló szentélye a késő gótikus stílus jegyeit hordozza: a sokszögzáródású, támpilléres és kőbordákkal boltozott szentély falát három csúcsíves ablak töri át, amelyeknek – Csíkban ritka kivételként – mérműves záródása is megmaradt. A templom nyugati végében álló harangtorony minden bizonnyal a középkorban épült.³³

A templom azonos szélességű hajója és szentélye felett egységes szerkezetű, torokgerendás, két-állószerű és középső függesztővel ellátott szarufaállásokból felépített, lucfenyőből készült, 61°-os dőlésszögű nyeregtető áll (32–33. kép).

A szerkezet huszonöt szarufaállásból (kilenc fő- és tizenhat mellékállásból), illetve a szentélyzáródás feletti részből áll. Nyugatról az első, továbbá minden harmadik állás főállás; a főállások között tehát két mellékállás helyezkedik el (FMMF...). A szarufaállások szélessége 10,4 méter, magassága 9,3 méter körüli. A főállásban a kötőgerendával, torokgerendával és kakasülővel összefogott szarufapárt két szinten két-két szögletkötő, a kötő- és a torokgerenda között két oszlop, valamint hozzájuk kapcsolódó ferdedúc és belső-alsó könyökfa, továbbá középső függesztő erősíti. Szokatlan, hogy a szögletkötők az al-

só szinten függőlegesek, és a felső szinten is csak enyhén dőlnek. A középső függesztő a kötőgerendák alatt hosszanti irányban húzódó talpgerenda alól indul (!), és a szarufapár felső csatlakozásáig felnyúlik. A kötőgerendához és a torokgerendához feles lapolással, valamint két-két könyökfával csatlakozik. A szarufavégek fenn a függesztőhöz futnak, arra „támaszkodnak”. A tető kötőgerendás mellékállásait torokgerenda és kakasülő, valamint két szinten szögletkötők erősítik.

A tetőszerkezet hosszanti merevítését a két oszlopsor alatt és felett húzódó talp-, illetve fejgerendák, valamint ezeket az elemeket összekötő könyökfák biztosítják. Az oszlopokhoz két felső és egy alsó könyökfa csatlakozik, alul a déli hosszrácsban nyugatra, az északiban

keletre induló, alsó könyökfa helyezkedik el. (A tetőszerkezet első és utolsó állásai értelemszerűen csak befelé induló könyökfák vannak.) Szintén a tető hosszanti merevítését szolgálja középen, a kötőgerendák alatt futó talpgerenda, amely több szakaszból áll, és a középső függesztőhöz csapolással, illetve két könyökfával kapcsolódik (34. kép).

Csapolással kötötték a kötőgerendát a szarufákhoz, a székoszlopokat a talp- és a fejgerendához, továbbá a középső, hosszanti talpgerendák szakaszait a függesztőhöz. Feles lapolással kötötték a középső függesztőt a kakasülőhöz, a torok- és a kötőgerendához. A tetőszerkezet további elemeit – szögletkötőket, könyökfákat és ferdedúcokat – félfecskefarkas lapolással kötötték. Jellemző, hogy a lapolt elem kifut a kapcsolt elem széléig, tehát – akárcsak Menaságon – nyitott lapolást alkalmaztak. Szintén félfecskefarkas a székoszlop és a ferdedúc közti feles lapolás. Az ácskötéseket tölgyfaszegekkel erősítették. A kötőgerendákat beeresztéssel fektették rá a sárgerendára, akárcsak a torokgerendákat a hosszanti fejgerendákra, azonban ez utób-

« 31. A csíkszentgyörgyi plébániatemplom madártávlatból | Bartalis Zsombor felvétele, 2019

32. Csíkszentgyörgy, plébániatemplom. A tetőszerkezet nyugatról számított 7. és 8. szarufaállása | A szerzők felmérése, 2020

33. Csíkszentgyörgy, plébániatemplom. A templom-tetőszerkezet kelet felől

| Tóth Boglárka felvétele, 2020

bi esetben a beeresztés vagy más néven a rovás olyan formájú, ami megátolja a fejgerenda keresztirányú elmozdulását.³⁴

A tetőszerkezet elemein ácsjelrendszer figyelhető meg (35–36. kép). Minden elem jelölt. Nyugatról indulva vésett római számmal jelölték a keresztirányú elemeket, az állásszámnak megfelelően I-től XXV-ig (37. kép). A jel a keresztirányú elem keleti oldalán látható. A sárgerenda felső oldalára is bevészték az állásszámokat a szarufák mellé, ami ritkán fordul elő más tetőszerkezeteknél. Míg az északi hosszrács elemeinek északi oldalán (az oszlopokon és a hozzájuk kapcsolódó könyökfákon) a keresztirányú elemeknek megfelelő jelek figyelhetők meg, a középső és a déli hosszrács jelölése más rendszerű. Ez utóbbi két esetben – szintén nyugatról kelet felé haladva – kizárólag a főállásokat számozták meg egytől kilencig, megfelelő számú vésett vonallal. A két hosszrács elemeit a sorszám mellé vésett betűvel különböztették meg egymástól: a középső rács elemeire V betű, a déli elemekre T betű került. A jelek mindkét esetben az elemek déli oldalán találhatók.

A fedélszerkezet déli oldalán, a templom utólagos, déli mellékhajójától nyugatra több szarufához csatlakozik vízcsendesítő, amelyekről feltételezzük, hogy építéskoriak lehetnek. Faszeggel erősítették őket hozzá a szarufához, illetve valamennyit a kötőgerenda végére ültették rá.

A tetőszerkezet egységes kialakításának tűnik, nem látni nagyobb beavatkozás, javítás nyomát. Néhány szögletkötőn megfigyelhető funkció nélküli egyenes, lapolási fészkek, viszont az elemek – az ácsjelek alapján – a helyükön vannak. Több elemen látható ceruzás felirat 1968-as évszámmal.

A dendrokronológiai vizsgálat eredménye

A csíkszentgyörgyi tetőszerkezet dendrokronológiai vizsgálatát – a mintavételt és a minták elemzését – A Csíki-medence középkori faszervezeteinek dend-

rokronológiai vizsgálata, felmérése és dokumentálása című kutatási program keretében, 2020 tavaszán végeztük el.

A tetőszerkezet építési idejének megállapítása, valamint a fafaj-meghatározás céljából összesen tizennégy elemből vettünk furatmintát: három szögletkötőből, két oszlopból, két kötőgerendából, három szarufából, egy talpgerendából, két könyökfából és egy ferdedúcból.

A furatminták keresztmetszeti jellemzői alapján megállapítottuk, hogy valamennyi minta lucfenyőből (*Picea abies* KARST.) származik. A minták viszonylag sok évgyűrűt tartalmaznak: a legkisebb mért évgyűrűszám ötvenhárom, de a minták nagy részén több mint hetven évgyűrűt lehetett mérni. Az 1., 2., 6. és 9. minta esetében – a mért évgyűrűkön kívül – bél felé még tizenöt-húsz évgyűrűt lehetett azonosítani, de lévén, hogy ezeket csak bizonytalanul lehetne mérni, nem mértük le a bél felőli évgyűrűket.

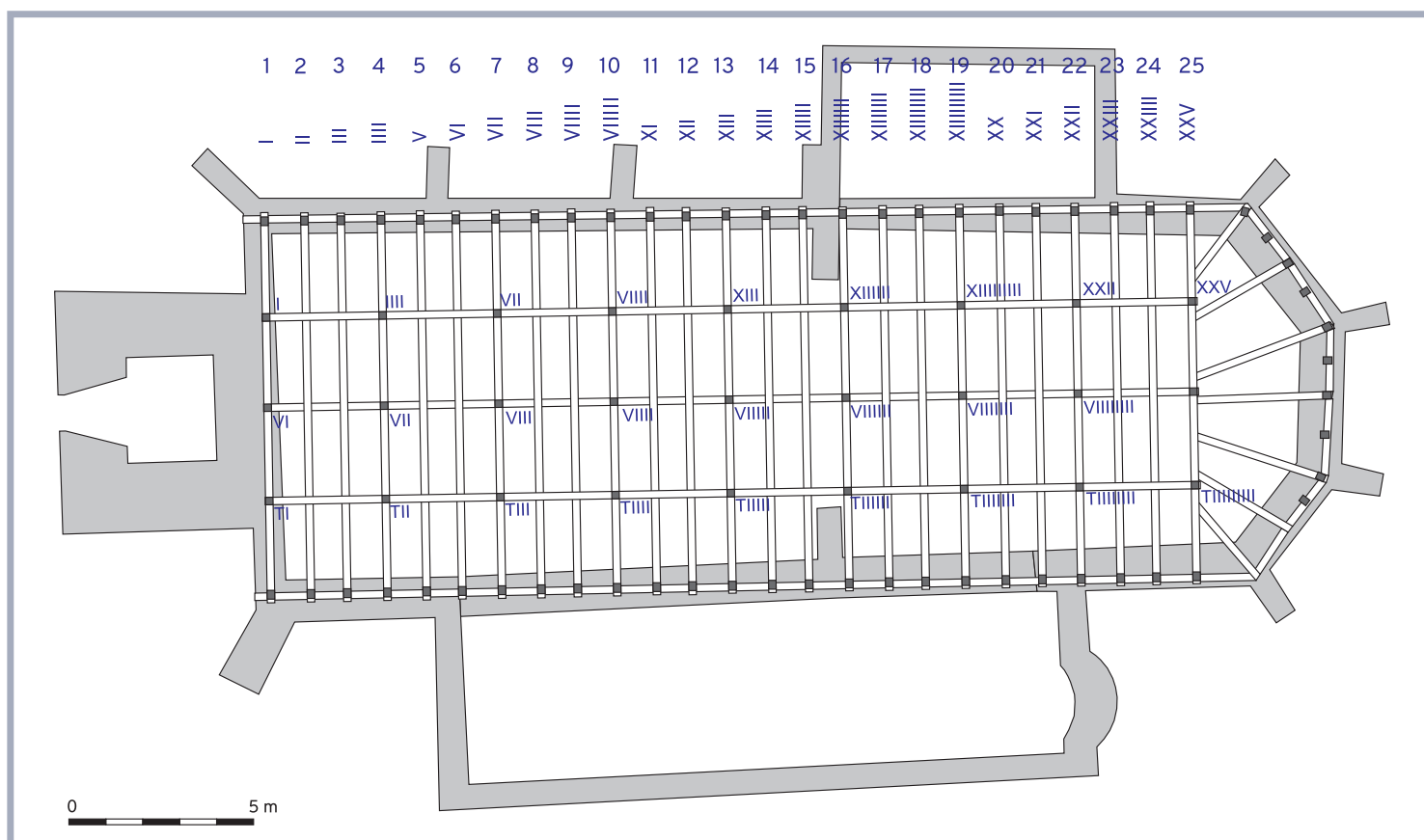

« 34. Csíkszentgyörgy, plébánia-
templom. A kötőgerendák alatti,
középső talpgerenda és a függesztő
kötése | Tóth Boglárka felvétele, 2020

« 35. Csíkszentgyörgy,
plébániatemplom. Állásjelek az északi
hosszrács elemein és a keresztirányú
elemeken | Tóth Boglárka felvétele, 2020

36. Csíkszentgyörgy, plébániatemplom.
Ácsjelek a déli hosszrács elemein
| Tóth Boglárka felvétele, 2020

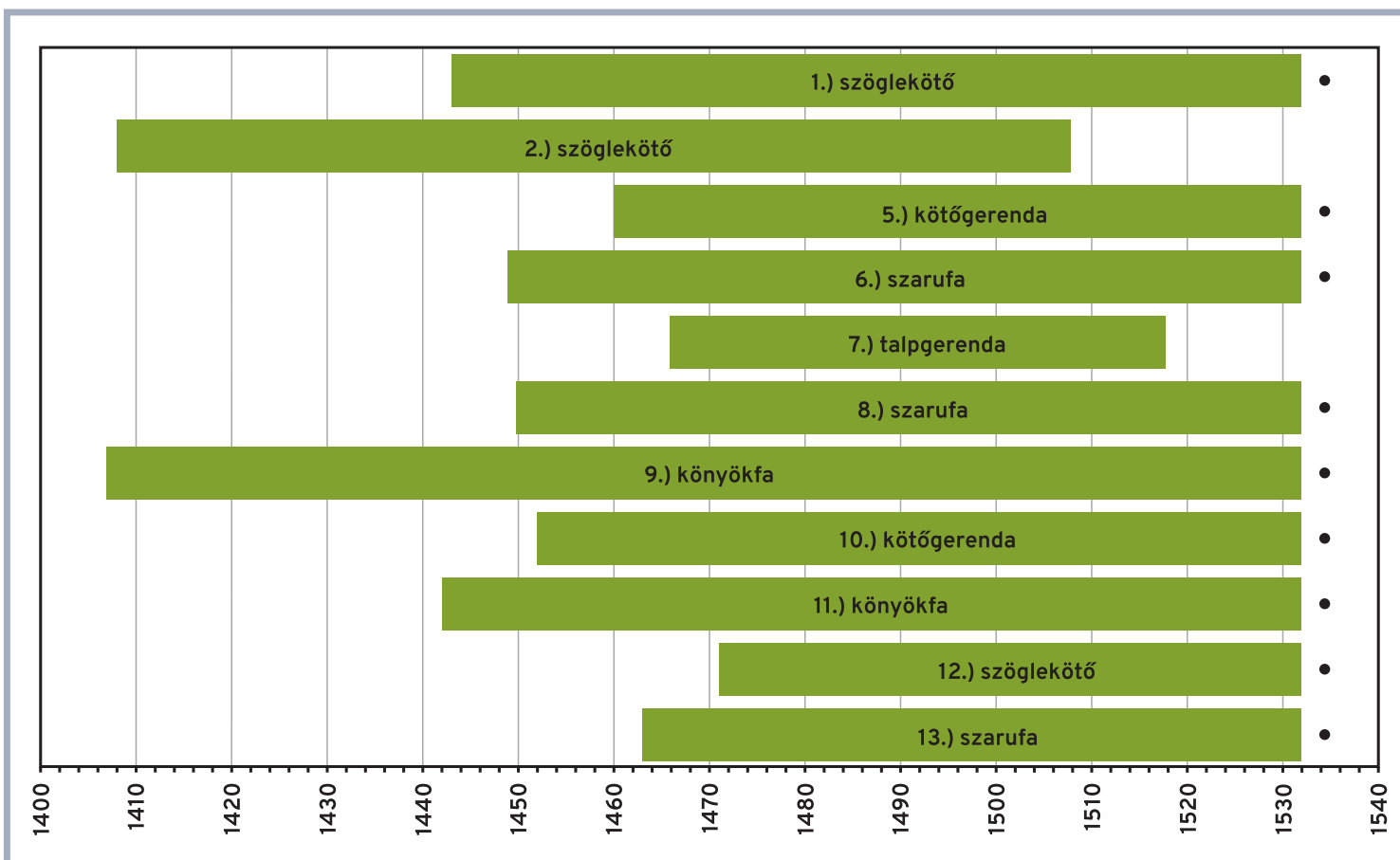
37. Csíkszentgyörgy, plébániatemplom.
A tetőszerkezet ácsjelrendszere
| Máthé Zoltán felmérése alapján
készítette: Tóth Boglárka

Mindez azt jelenti, hogy a tetőszerkezethez legalább hatvan-
hetven éves, de nagyrészt száz évnél idősebb fákat használtak.
A tizennégy minta közül tizenegy tartalmazza a kéreg alatti
utolsó évgyűrűt, így a tizenegy minta esetében évre pon-
tos keltezésre nyílik lehetőség. A kéreg alatti utolsó évgyűrű
mind a tizenegy esetben kései pásztát is tartalmaz, ami azt je-
lenti, hogy a fákat téli időszakban vágták ki.
A minták évgyűrűsorainak összehasonlítása szerint tizenegy
minta egykorú.³⁵ Azok egyesített, 126 éves adatsora (0281000s)

viszonylag alacsony értékekkel egyezik az erdélyi jegenye-
fenyő-kronológiával, viszont magas értékekkel egyezik a
csíkmenasági katolikus templom szintén lucfenyő tetőszer-
kezetéből származó minták egyesített adatsorával, ugyanazt
az abszolút keltezést adva.³⁶ A 126 éves csíkszentgyörgyi adat-
sor 1407 és 1532 közé datálható. Eszerint mindegyik keltezhe-
tő, kéreg alatti utolsó évgyűrűvel rendelkező minta 1532/1533
telén kivágott lucfenyőből származik (38. kép). A 3., 4. és 14.
minta évgyűrűsorát egyelőre nem sikerült keltezni.

A csíkszentgyörgyi római katolikus templom tetőszervezeteiből vett minták (állásszámozás nyugatról)		Fafaj	Évgyűrű	WK, TP, bél	Szinkron-helyzet	Keltezés
1.	12. állás, É szögletkötő (14×16 cm), jel: XII	Picea	90	WK	1443–1532	1532/1533 tele
2.	9. állás, É szögletkötő (16×18 cm), jel: VIII	Picea	101	-	1408–1508	1508 után
3.	7. állás, É oszlop (17×20 cm), jel: VII	Picea	75	-	?	?
4.	7. állás, D oszlop (17×21 cm), jel: VII	Picea	72	WK?	?	?
5.	11. állás, kötőgerenda (20×20 cm), jel: XI	Picea	73	WK, bél	1460–1532	1532/1533 tele
6.	11. állás, É szarufa (14×18 cm), jel: XI	Picea	84	WK	1449–1532	1532/1533 tele
7.	D talpgerenda (16×16 cm), jel a 22. állásnál: TIIIIIIII	Picea	53	-	1466–1518	1518 után
8.	8. állás, É szarufa (17×17 cm), jel: VIII	Picea	83	WK	1450–1532	1532/1533 tele
9.	16. állás, középső függesztő alsó D könyökfája (12×17 cm), jel: XIIIIIIII	Picea	126	WK	1407–1532	1532/1533 tele
10.	19. állás, kötőgerenda (17×20 cm), jel: XIIIIIIII	Picea	81	WK	1452–1532	1532/1533 tele
11.	19. állás, középső függesztő alsó D könyökfája (16×16 cm), jel: XIIIIIIII	Picea	91	WK	1442–1532	1532/1533 tele
12.	23. állás, D szögletkötő (15×16 cm), jel: XXIII	Picea	62	WK	1471–1532	1532/1533 tele
13.	17. állás, D szarufa (15×16 cm), jel: XIIIIIIII	Picea	70	WK	1463–1532	1532/1533 tele
14.	10. állás, D ferdedúc (14×15 cm), jel: VIIIIII	Picea	90	WK	?	?

38. A keltezett csíkszentgyörgyi minták egymáshoz viszonyított időrendje – • = a minta tartalmazza a kéreg alatti utolsó évgyűrűt

A dendrokronológiai vizsgálat eredménye alapján kijelenthetjük, hogy a csíkszentgyörgyi római katolikus plébánia-templom tetőszervezete hetven-száz éves, 1532/1533 telén kivágott lucfenyőkből, minden bizonnyal 1533-ban vagy 1533 után egy-két évvel épült.

A tetőszervezet faanyaga viszonylag magas dendrokronológiai összehasonlítási értékekkel egyezik a csíkmenasági

római katolikus templom szintén 1532–1533-ban épült tetőszervezeteinek lucfenyő-anyagával, ami a két szerkezet-hez felhasznált faanyag származási helyének közelségére utalhat.

Helyszíni megfigyeléseink szerint és a vizsgált minták alapján a tetőszervezet egy építési periódusban épült; nem történt nagyobb beavatkozás, módosítás vagy javítás. A tetőszerve-

zet tehát építéskori állapotában maradt ránk. A több elemre ceruzával felírt 1968-as évszám a tető újrafedésének dokumentuma lehet.

Az eddig tárgyalt templomokhoz hasonlóan a csíkszentgyörgyi tetőszerkezet építési ideje is pontosítja a mai, késő gótikus szentély építésének, illetve a korábbi hajó átépítésének – feltételezhetően nagyobbításának és magasításának – idejét. 1533-ban vagy az után legfeljebb egy-két évvel befedték az átépített templomot. Ez alapján helyesíteni kell a szentélyboltozat építésének eddigi művészettörténeti kormeghatározását, amit a 15. század második felére valószínűsítettek.³⁷

A CSÍKI KÖZÉPKORI TETŐSZERKEZETEK KUTATÁSÁNAK JELENTŐSÉGE

A 2019–2020. évi erdélyi dendrokronológiai kutatási program segítségével egy eddig ismeretlen középkori emlékcsoportot azonosíthattunk a Csíki-medencében. Megállapíthattuk, hogy négy csíki plébániatemplom felett (legalább részben) ma is a középkorban épített tetőszerkezet áll, illetve azonosíthattuk a csíkkarcfalvi templom középkori tetőszerkezetének másodlagosan felhasznált elemeit a ma álló, 18. század végi fedélszerkezetben. Közülük a legkorábbi emlék a csíkszentmihályi templom hajója feletti tetőszerkezet, amelyet 1491–1492-ben építettek, és 1733-ban – feltételezésünk szerint a kötőgerendák beépítésével – megerősítettek. Ugyanitt a szentély feletti, boltozathoz igazodó tető, amelynek alapfelépítése a hajó-tetővel egyező, 1733-ban épült a szintén 1491–1492-ben épített korábbi tetőszerkezet több elemének felhasználásával, annak mintájára. A csíkkarcfalvi másodlagos helyzetű tetőszerkezeti elemek 1504–1505-ben épített korábbi szentély-tetőszerkezetet bizonyítanak, amelynek felépítése valószínűleg megegyezett a ma álló, 18. század végi tetőszerkezettel. Mára fennmaradt a csíkkozmási templom 1505–1506-ban, a csíkmenasági templom 1532-ben és 1533-ban, illetve a csíkszentgyörgyi templom 1533-ban épített tetőszerkezete. A szentgyörgyi tetőszerkezetben néhány kisebb elem cseréjén vagy hiányán kívül minden tetőszerkezeti elem eredeti. A kozmási tetőszerkezetben 1928-ban – a korábbi állapothoz hűen – kicserélték az összes kötőgerendát. Menaságon a nyugati fedélszerkezetet – eredeti felépítésének megfelelően – a hajó falmagasításakor minden valószínűség szerint újrarakták. A keleti tetőszerkezet szentély feletti szakaszát a templom helyreállítása során, 2010-ben – az eredeti állapot megőrzésével és új elemek beépítésével – megerősítették.

A tetők dőlésszöge mindegyik esetben 60° körüli, ami a korszakban általános. A szentmihályi, a karcfalvi és a menasági templomban két különálló tetőszerkezettel fedték le a hajót és szentélyt, míg a kozmási és a szentgyörgyi templom felett egy fedélszerkezet áll. A szentgyörgyi fedélszerkezet szélessége 10,4 méter, a kozmási 9,3 méter, a karcfalvi mai tető szélessége 8 méter körüli, míg a menasági és a szentmihályi tetőszerkezetek szélessége 7,3–7,5 méter, illetve 7,8 méter.

A tetőszerkezetek azonos típushoz tartoznak, de összességében mindegyik egyéninek mondható. Valamennyi torokgerendás, középső függesztővel megerősített és/vagy két-állószerű szaruállásokból épül fel (a karcfalvi esetében is ez a típus rekonstruálható). A szentmihályi szerkezetekben a szintén torokgerendás szaruállásokat középső függesztő és ferdefüggesztőpár erősíti. Utóbbi megjelenik a kozmási és a menasági szerkezetben is. A menasági nyugati szerkezet fő- és mellékállásaiban megjelenő andráskereszt azonban nem fordul elő más kortárs csíki szerkezetben. A menasági és a szentmihályi templom feletti tetőszerkezetek abban is megegyeznek, hogy – falpárkány fölé magasodó boltozathoz igazodva – emelt kötőgerenda fogja össze a szarufapárt (ebben a tekintetben továbbra is kérdés, hogy miért emelt kötőgerenda fogja össze a szentmihályi hajó feletti állásokban a szarufapárokat). A menasági keleti szerkezet szarufaállásai a többtől eltérően háromszintesek, és két torokgerenda merevíti a szarufapárt. A szentgyörgyi és a kozmási tetőszerkezet igényesen megépített hosszrácsokkal rendelkezik. Ha az ácskötéseket vesszük számba, két fajta lapolással találkozunk: a karcfalvi, a kozmási és a szentgyörgyi tetőszerkezetnél, valamint a menasági keleti tetőnél az elemeket félfecskefarkas lapolással kötötték, míg a szentmihályi tetőszerkezetekben és a menasági nyugati tetőben egyenes lapolás a jellemző. Ácsjelrendszert a kozmási és a szentgyörgyi tetőszerkezetek elemein lehetett felfedezni.

A négy évtizednyi intervallumból szemünk elé kerülő tetőszerkezetek különböző technikai megoldásai arról árulkodnak, hogy a térségben több, egymástól független ács csoport tevékenykedett. Menaságon a két tetőszerkezet építése között feltehetően csak egy év különbség volt, mégis felmerül – az ácskötések, ácsjelek használata és alapvetően a szerkezeti megoldások miatt –, hogy más építőcsapat dolgozott a fedélszerkezetek építésénél. A térség középkori építészete kapcsán gyakran felvetődik, hogy milyen műhelyekhez köthető a helyi emlékek építése. Középkori adataink alapján a 16. század első felében Brassóban csíki ácsok is dolgoztak,³⁸ így igen valószínű, hogy a csíki templomok tetőszerkezeteit is helyi mesterek készítették.

Eddigi erdélyi kutatásaink fényében meglepő, hogy a csíki középkori tetőszerkezetek lucfenyőből épültek. Ahogy már a bevezetőben olvashattuk, Erdély belső régióiban a középkor folyamán tölgyfát, míg a havasokhoz közeli Nagyszebenben a 14–16. században, továbbá Besztercén a 16. században jegenyefenyőt, illetve a 14. század végén Szászsebesen egyes fenyőt használtak a templom-tetőszerkezetek építéséhez. Eddigi kutatásaink tehát azt mutatják, hogy a korabeli ácsok az építkezés közelében található erdők fáit használták fel. Csupán a települések közelében található erdők kiirtását követően került sor a távolabbi, magasabban fekvő fenyőerdők faanyagának szállítására, tutajozására. E kérdés csíki vonatkozásában fontos az az új ismeret, hogy a Csíki-medencében egészen a 18. századig valószínűleg minden falu határában voltak tölgyfa-erdők.³⁹ Erre a korabeli helynevek és írott források mellett ép-

pen a templomok falazatában és a tornyokban vizsgált faelemek hívták fel a figyelmet. Így például az 1450–1460-as évek fordulóján emelt csíkszentimrei templomtorony építéséhez tölgyfa és lucfenyő gerendákat használtak.⁴⁰ Tölgyfagerendákból építették a földemekeket a 18. század első felében többek között a csíkszentkirályi, a csíkszentmihályi és a csíkszentmihályi templomtoronyban,⁴¹ míg ugyanekkor a templomok fölé továbbra is lucfenyőből épültek a tetőszerkezetek (csíkrákosi, csíkszentléleki, csíkszeredai plébániatemplom).⁴² A Csíki-medencében tehát tölgyfa és lucfenyő is rendelkezésre állt az építkezésekhez (jegenyefenyő-elemeket eddig nem azonosítottunk, vagyis a medencében nem volt számottevő jegenyefenyő-állomány). Megállapíthatjuk, hogy az eddig ismert 15–19. századi csíki templom-tetőszerkezetek mindegyike kizárólag lucfenyőből épült. Ez az átlagosan 650 méter tengerszint feletti magasságon elterülő Csíki-medencében nem lenne meglepő, de annak ismeretében, hogy a falvakhoz közelebb tölgyfaerdők is rendelkezésre álltak, elgondolkodtató. A tetőszerkezeteket építő ácsok ezek szerint a könnyebben kivágható, szállítható és megmunkálható fenyőfa mellett döntöttek a tölgyfa helyett. Nyilván az is befolyásolta a döntést, hogy hét-tíz méter hosszú, egyenes gerendákra volt szükség a tetőszerkezetek építéséhez. Jelen ismereteink szerint a középkori csíki lucfenyő-tetőszerkezetek a faanyag tekintetében önálló emlékcsoportot alkotnak Erdélyben, de nagy az esélye, hogy a hasonló környezeti adottságokkal rendelkező régiókban (például a Gyergyói-medencében) is alapvetően lucfenyőt használtak a templomok fedélszerkezeteinek építéséhez.

A középkori csíki tetőszerkezetek dendrokronológiai vizsgálatával nem csak maguknak a faszerkezeteknek az építési idejét sikerült meghatározni, hanem a késő gótikus átépítés egy sarkalatos mozzanatának, az épület befedésének idejét is. Csíkszentmihályon az átépített és magasított templomot 1492-re, a csíkkarcfalvi templomban az új szentélyt 1505-re, Csíkközmáson az átépített templomot 1506-ra, Csíkmenaságon a bővített keleti épületrészt 1532-ben, míg a korábbi hajót 1533-ban, illetve Csíkszentgyörgyön az átépített templomot szintén 1533-ban fedték be. Ezek az évszámok a boltozatépítések idejét is pontosítják, de a karcfalvi szentségház vagy a szentmihályi Szent Mihály-szobor pontosabb keltezéséhez is adattal szolgálnak.

Végül az erdélyi dendrokronológiai kutatások szemszögéből érdemes a kutatás fontos eredményeit összegezni. Sokadszorra tapasztaljuk, hogy egy terület (vagy különböző területen fekvő, de azonos korszakból származó emlékcsoport) műemlékeinek átfogó, együttes vizsgálata lényegesen eredményesebb, mint egy-egy faszerkezet önálló kutatása. Ez a dendrokronológia módszerének természetéből fakad: az egykorú minták, átlagadatsorok egymás keltezését erősítik. A csíki középkori tetőszerkezetek esetében különösen nagy szükség volt az együttes kutatásra az erdélyi 15–16. századi lucfenyő-adatbázis megalapozása végett. A kutatás eredményeként 2020 tavaszán összeállítottunk egy 161 éves lucfenyő-kro-

nológiát a csíkkarcfalvi, a csíkmenasági, a csíkszentgyörgyi és a csíkközmási templom-tetőszerkezetekből, valamint a csíkszentimrei harangtorony faelemeiből vett minták adatai alapján. A kronológia 41 minta adatsorát tartalmazza, és az 1373–1533 közötti időszakot fedi le. A kronológia abszolút keltezését az általunk 2016–2017-ben összeállított erdélyi jegenyefenyő-kronológia és a szlovákiai jegenyefenyő-kronológia is alátámasztja.⁴³ Biztató, hogy eddigi tapasztalataink szerint a csíki kronológia magas értékekkel egyezik különböző erdélyi területekről származó, egykorú lucfenyő mintákkal (egy Kolozsvárról származó földemgerendával, amely a Hintz-házból került elő, a gyergyószentmihályi harangtorony egyik építéskori földemgerendájával, a nagygalambfalvi református templom középkori stallumának deszkáival, illetve egy berethalmi stallum egyik deszkájával).⁴⁴ A kronológia összeállítása tehát nemcsak helyi jelentőséggel bír, hanem erdélyi szinten fontos előrelépés a dendrokronológiai adatbázis bővítésében.

Bízunk benne, hogy a tanulmány kellőképpen bizonyítja: műemlékek kutatásánál a tetőszerkezet alapos vizsgálata, felmérése és dendrokronológiai keltezése az építéstörténet rekonstruálásához alapvető adatokkal szolgálhat. A csíkmenasági templom esete különösen jó példa arra, ahogy a tetőszerkezet hűen tükrözi a templom építéstörténetét – nemcsak alaprajzi szinten, hanem a templom tömegét tekintve is. Gondolunk itt a hajó eredeti kiterjedését megőrző nyugati tetőszerkezetre, a boltozathoz igazodó tetőre, továbbá a hajó két szakaszának eltérő magasságára.

Munkánk végén hangsúlyoznunk kell azt a számunkra is meglepő felismerést, hogy a Csíki-medence középkori plébániatemplomainak harmadában megmaradtak a késő gótikus tetőszerkezetek (négy középkori templomot teljesen elbontottak az újkorban: Csíkszentdomokoson, Csíksomlyón, Csíkszentimrén és Csíkszentmártonban). Ez az örökség fokozott figyelmet és védelmet érdemel (Sepsiszéken például csak egyetlen középkori tetőszerkezet maradt meg Sepsibodokon), mert még a legjobb szándékú felújítások során is megesis, hogy a több száz éves fedélszerkezet nem kap kellő figyelmet. A csíki középkori tetőszerkezetek „felfedezése” egyben arra is figyelmeztet, hogy hasonló korú, értékű tetőszerkezetek még sok-sok erdélyi műemléktemplom felett lappanghatnak, és ezek gyűjtése, felmérése, védelme halaszthatatlan feladata a műemléki kutatásnak. Mint a fenti esetekben láthatuk, a tetőszerkezeteknek igen pontos, olykor semmi mással nem pótolható forrásértéke van az adott templomok építéstörténetének megismerésében, ugyanakkor az időrendi kérdéseken túl a dendrokronológiai kutatás műhelykapcsolatokra, technológiai ismeretek terjedésére, erdőhasználatra, környezettörténetre vonatkozó hiteles adatokkal is szolgálhat.

1. | Addigi kutatásaink alapján megállapíthattuk, hogy Erdélyben a dendrokronológiai vizsgálattal azonosított középkori templom-tetőszerkezetek legnagyobb része tölgyfából épült. Mindössze három templomból ismertünk olyan fenyőfa tetőszerkezeteket – valamennyi hegyvidékhez közel fekvő, szász városban található. A nagyszabedű plébániatemplom máig fennmaradt, 14–16. századi tetőszerkezeit, néhány lucfenyő-elemet leszámítva, alapvetően jegenyefenyőből építették. Ehhez lásd: TÓTH Boglárka–BOTÁR István–Denis WALGRAFFE:

A nagyszabedű evangélikus plébániatemplom középkori tetőszerkezei. Dendrokronológia, építéstörténet, tipológia. *Transsylvania Nostra*, 2. 2018. 2. sz. 2–33. A besztercei plébániatemplom 1560–1561-ben épült tetőszerkezete a dendrokronológiai minták alapján kizárólag jegenyefenyőből való. Lásd: BOTÁR István–GRYNAEUS András–TÓTH Boglárka: Hidden dates. Dendrochronological research on medieval churches in Transylvania.

Caiete ARA, 6. 2015. 233–242. A szászsebesi plébániatemplom hajója feletti fenyőfa-tetőszerkezet anyaga vegyes, és a kötőgerendaszarufa eredeti lapolt kapcsolata miatt minden valószínűség szerint a 14. századból származik. A dendrokronológiai vizsgálat során egyelőre csak a jegenyefenyő-elemek egy részét sikerült keltezni, amelyek valóban 14. század végéi építkezésre utalnak.

2. | A kutatás a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ kezdeményezésére és támogatásával valósult meg.

3. | Online: <https://dendrolab.ro/hu/page/Kutatasaink-18>. (Letöltés ideje: 2021. november 21.)

4. | A 355 éves, 1609–1963 közötti időszakot lefedő kronológia (TransPA1) 35 erdélyi objektum átlag-évgyűrűsorából áll. Kettő vagy kettőnél több átlag adatát tartalmazó időszak: 1628–1940. A kronológia és az erdélyi jegenyefenyő-kronológia (TransAA2, 1210–1904) egyezésének értékei: $t=11.17$, $G=70.7/99.9\%$ (a kronológia összeállítása és az összehasonlítás is Catras-programmal történt).

5. | A Rómer Flóris Terv 2019–2020. évi erdélyi dendrokronológiai kutatása magában foglalta a csíkszentimrei plébániatemplom harangtornyának vizsgálatát is, de jelen beszámolóban erre nem térünk ki. A szentimrei eredményeket külön tanulmányban mutattuk be: BOTÁR István–TÓTH Boglárka: A csíkszentimrei plébániatemplom harangtornyának „felfedezése”. *Patina*, 1. 2020. 46–51. A Rómer Flóris Terv kutatási dokumentációja nem tartalmazta az itt szereplő csíkszentmihályi tetőszerkezetek vizsgálatát, ugyanígy a dokumentáció lezárásakor még nem sikerült biztos alapon nyugvó keltezéseket kapni. 2021-ben további helyszíni megfigyelésekre és mintavételre volt szükség az itt olvasható keltezésekhez, építéstörténeti következtetésekhez.

6. | A minták fafaj-meghatározását és dendrokronológiai elemzését a csíkszeredai dendrokronológiai laborban (Anno Domini Dendrolab) végeztük. Az évgyűrű-adatsoroknak és kronológiáknak a tanulmányban szereplő kódjai a labor által használt kódok. Az elemzéshez Catras és TSAP dendrokronológiai programokat használtunk.

7. | BOTÁR István: *Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-médenye középkori településtörténete*. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2019. 487–492.

8. | A tanulmányban szereplő dendrokronológiai összehasonlítás értékeit – a t -értéket (t)

és az együttléti értéket (G) – a Catras-program számítása adta.

9. | Összehasonlítás értékek a gyergyószentmiklósi átlaggal (0253001s): $t=6.13$, $G=69.2/95.0\%$, illetve a csíkszeredai adatsorral (0051000s): $t=7.95$, $G=75.0/99.0\%$.
10. | Ez az ismeret a szentélyboltozat építési idejéhez és a középkori főoltárból származó Szent Mihály-szobor keltezéséhez is irányadó. Előbbi minden bizonyítással közvetlenül a tető elkészülte után épült, az oltár kapcsán pedig szintén nem zárható ki a 15. század utolsó évtizedére történő datálása. Lásd: BOTÁR 2019 (*ld. 7. j.*). 487.

11. | *Uo.* 304–314.

12. | A várfal és a torony dendrokronológiai vizsgálatára a templom helyreállítását megelőző régészeti-építéstörténeti kutatás részeként került sor.

13. | 2011. évi megfigyelés. Az időközben elvégzett templomfelújítás során néhány elemet kicseréltek.

14. | A 19–26. minta a 2011. évi mintavételből származik. 2020-ban a 32–36. számú mintákat vettük.

15. | Összehasonlítás értékek a marosvásárhelyi átlaggal (0089008s): $t=6.71$, $G=71.3/99.0\%$, illetve a kolozsvári adatsorral (0126000s): $t=5.73$, $G=72.0/99.9\%$.
16. | A két minta átlagának és a lucfenyő-kronológiának az egyezési értékei: $t=8.63$, $G=77.1/99.9\%$. A 19. minta és a kronológia összehasonlítás értékei: $t=3.28$, $G=75.7/99.9\%$.

17. | Összehasonlítás értékek a csíkmenasági átlaggal (0086007s): $t=4.96$, $G=70.5/99.9\%$; a gyergyószentmiklósi lucfenyő-mintával (01250070): $t=4.33$, $G=67.4/99.0\%$. A karcfalvi adatsor jól egyezik továbbá a besztercei templom jegenyefenyő tetőszerkezetéből származó minták átlagadatsorával (0085004s): $t=4.29$, $G=65.8/99.0\%$.

18. | A kolozsvári Hintz-ház pin-céjében, másodlagos helyzetben előkerült, egykori földmgeren-

da adatsorával (02800040): $t=5.05$, $G=67.6/99.0\%$.

19. | BOTÁR 2019 (*ld. 7. j.*). 310–311.

20. | Összehasonlítás értékek: $t=4.36$, $G=70.8/99.9\%$.

21. | A csíkmenasági adatsorral (0086008s): $t=4.25$, $G=69.8/99.9\%$; valamint a csíkkarcfalvi adatsorral (0102003s): $t=4.10$, $G=72.9/99.9\%$.

22. | A két padsor, amely ma a déli portikusban található, valójában a középkori stallumok alsó része. Felső felüket eltávolították. Lásd: LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, I. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, [2002]. 15.

23. | „A cassált régi oltáron 1517-ik év szám volt, hihető ekkor csináltatott volt, más helyen pedig ez: Renovatum 1715.” – vö.: KÓSA Béla: *Biserica romano-catolică din Cozmeni – studiu istoric*. Kézirat. 2018.

24. | *Uo.* 348; BENCZÉDI Sándor: A csíkmenasági római katolikus templom középkori hajójának kutatása. In: *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Szerk. N. Kis Tímea. Budapest, ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, 2009. 56–61.

25. | BOTÁR 2019 (*ld. 7. j.*). 343–356.

26. | A csíkmenasági átlagadatsor (0086000s) és a besztercei jegenyefenyő-átlag (0085004s) egyezési értékei: $t=6.23$, $G=67.2/99.9\%$. A menasági adatsor és a gyergyószentmiklósi minta (01250070) összehasonlításának értékei: $t=4.41$, $G=73.3/99.9\%$. A gyergyószentmiklósi mintát korábban egy – Csíkszentdomokosról származó – táblakép jegenyefenyő évgyűrű-adatsor keltezte (0104000s), mely szerint a minta 1497/1498 telén kivágott fából való. Annak fényében, hogy a dendrokronológiai keltezés szépen egybeesik a toronyajtó kőkeretébe vésett 1498-as évszámmal, elfogadtuk a lucfenyőminta jegenyefenyő-adatsorral történt keltezését.

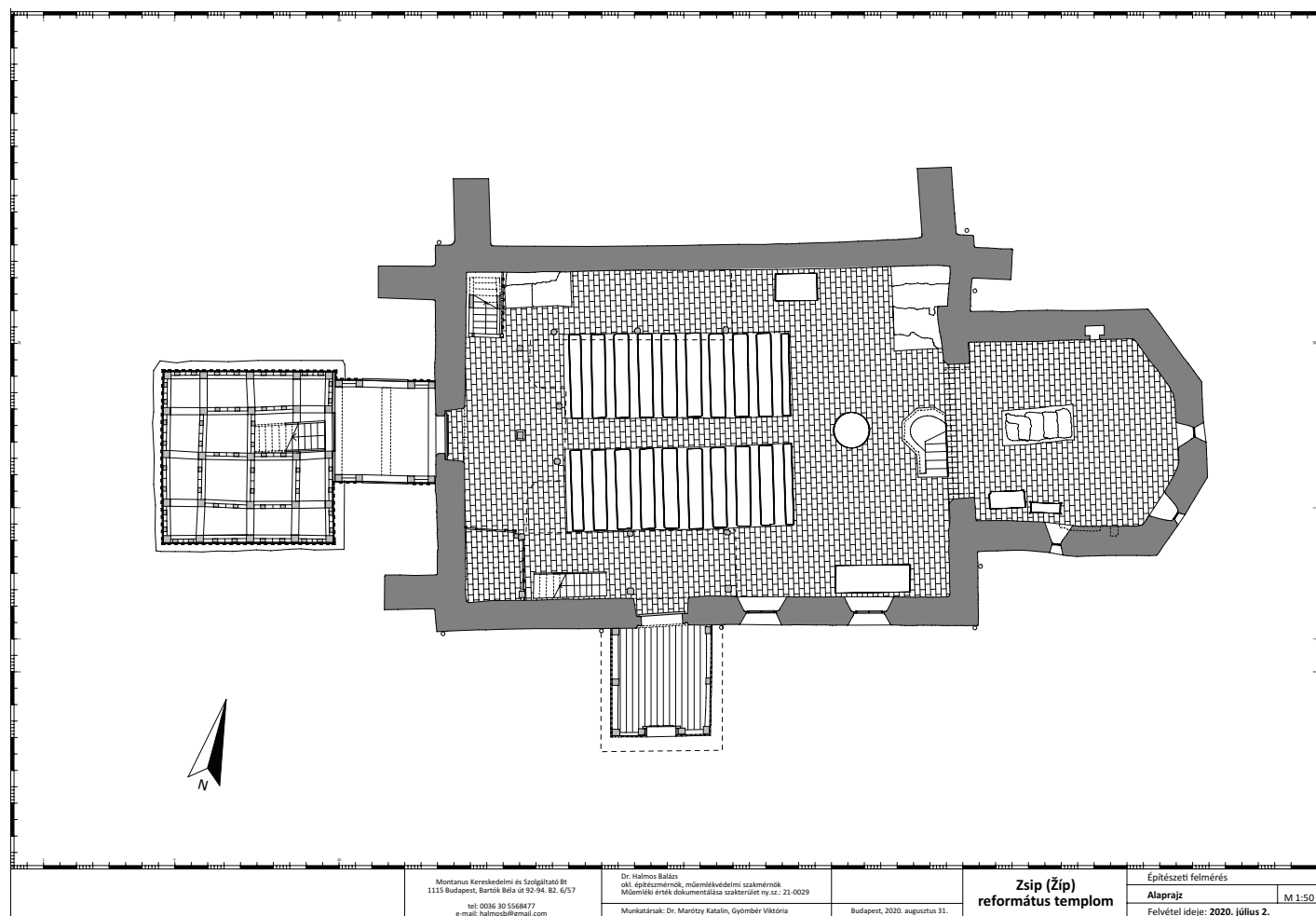
27. | Összehasonlítási értékek az erdélyi jegenyefenyő-kronológiával (TransAA2): $t=5.04$, $G=65.4/99.9\%$; a csíkkozmási római katolikus templom tetőszerkezetének lucfenyő-adatsorával (0189006s): $t=3.87$, $G=73.1/99.9\%$; a csíkszentgyörgyi római katolikus templom tetőszerkezetének lucfenyő-adatsorával (0281000s): $t=5.94$; $G=74.0/99.9\%$., továbbá a csíkkarcfalvi szentélytetőszerkezet másodlagosan felhasznált lucfenyő-elemeivel (0102005s): $t=4.96$, $G=70.5/99.9\%$; illetve egy lucfenyő földemgerendával, amely a kolozsvári Hintz-házból került elő (02800040): $t=6.94$, $G=72.1/99.9\%$.
28. | A táblázatban a minták sorszáma nem folytatódó, mert a mintavétel három időpontban történt, és nemcsak a tetőszerkezetekből, hanem a templom falába beépített elemekből is vettünk mintákat.
29. | ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Lekt. és előszó: MAROSI Ernő, szerk. LŐVEI Pál, NAGY Tiborné. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 199. 381. kép.
30. | A fészkek 20×20 centiméteres gerendákra utalnak. Két fészkekben gerendavég is megmaradt, de egyelőre nem volt lehetőségünk a mintegy 6 méter magasan lévő fák vizsgálatára.
31. | A kutató szóbeli közlése, amit ezúton is köszönünk.
32. | BENCZÉDI 2009 (*ld. 25. j.*). 57; BOTÁR 2019 (*ld. 7. j.*). 351–355.
33. | BOTÁR 2019 (*ld. 7. j.*). 428–434.
34. | Hasonló megoldás figyelhető meg a sepsibodoki református templom szentélye feletti, 1525-ben épített tölgyfa tetőszerkezetben.
35. | A 11. és 13. minta kiugróan magas értékekkel egyezik egymással ($t=10.31$, $G=78.3/99.9\%$), a két elem minden valószínűség szerint egy és ugyanazon fából való.
36. | Összehasonlítási értékek a jegenyefenyő-kronológiával (TransAA2): $t=3.71$; $G=60.4/95.0\%$; a csíkmenasági átlagadatsorral (0086007s): $t=5.94$; $G=74.0/99.9\%$. A keltezést alátámasztja még az apoldi evangélikus templom nyugati karzatának egykori mellvéd-deszkáiból származó lucfenyő-minták átlagadatsora ($t=4.18$, $G=64.1/95.0\%$).
37. | ENTZ 1996 (*ld. 29. j.*). 264. kép.
38. | Chyky Marton 1527–1540 között, Jacobus Chyk 1540-ben, Zablya Gergel 1540–1550 között (ez utóbbi talán a csíkrákosi feliratban saját magát is megörökítő Zabya Péter rokona lehetett). Lásd: BALOGH Ilona: *Magyar fátornyok*. Budapest, Pázmány Péter Tudomány-Egyetem, 1935. 26.
39. | BOTÁR 2019 (*ld. 7. j.*). 211–233.
40. | BOTÁR–TÓTH 2020 (*ld. 5. j.*).
41. | A csíksomlyói, a csíkszentkirályi és a csíkszentmiklósi templomtorony kutatásáról: BOTÁR 2019 (*ld. 7. j.*). 383, 499. A csíkszentmihályi templomtorony vizsgálatáról: TÓTH Boglárka–BOTÁR István: A csíkszentmihályi templomtorony és templom-tetőszerkezetek építési idejének meghatározása dendrokronológiai vizsgálata alapján. In: *Szent Mihály oltalma alatt. Emlékkönyv a felújított műemléktemplom ünnepélyes megáldására*. Szerk. Bogos Róbert. Csíkszentmihály, Csíkszentmihályi Római Katolikus Plébánia, 2021. 86–92.
42. | Online: <https://dendrolab.ro/hu/page/Kutatasaink-18>. (Letöltés ideje: 2021. november 21.)
43. | Összehasonlítási értékek az erdélyi jegenyefenyő-kronológiával (TransAA2): $t=4.37$, $G=66.6/99.9\%$; a szlovákiai jegenyefenyő-kronológiával (SzlovAB1): $t=4.10$, $G=66.9/99.9\%$. A szlovákiai kronológiával való összehasonlítást Tomáš Kyncl cseh dendrokronológusnak köszönhetjük.
44. | Összehasonlítási értékek a kolozsvári mintával (0280004?): $t=6.55$, $G=72.3/99.9\%$; a gyergyói mintával (01250070): $t=5.04$, $G=69.7/99.0\%$; a nagygalambfalvi lucfenyőmintákkal (0075009s): $t=7.62$, $G=69.4/99.9\%$; a berethalmi adatsorral (0159002a): $t=4.90$, $G=79.6/99.9\%$.

a Teleki László Alapítvány

archívumából

HALMOS BALÁZS-MARÓTYZ KATALIN

A zsipi református templom felmérése 2020-ban

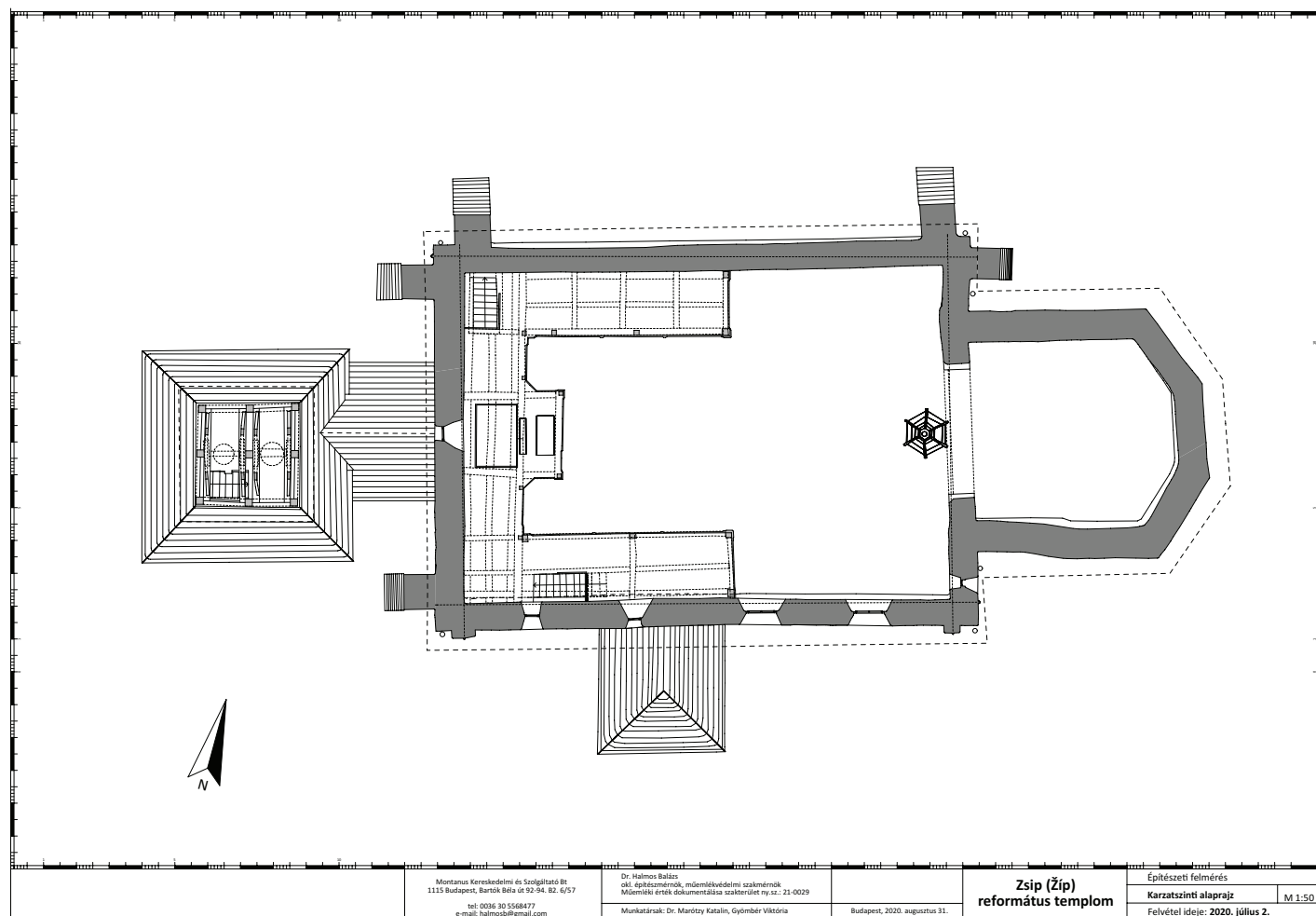

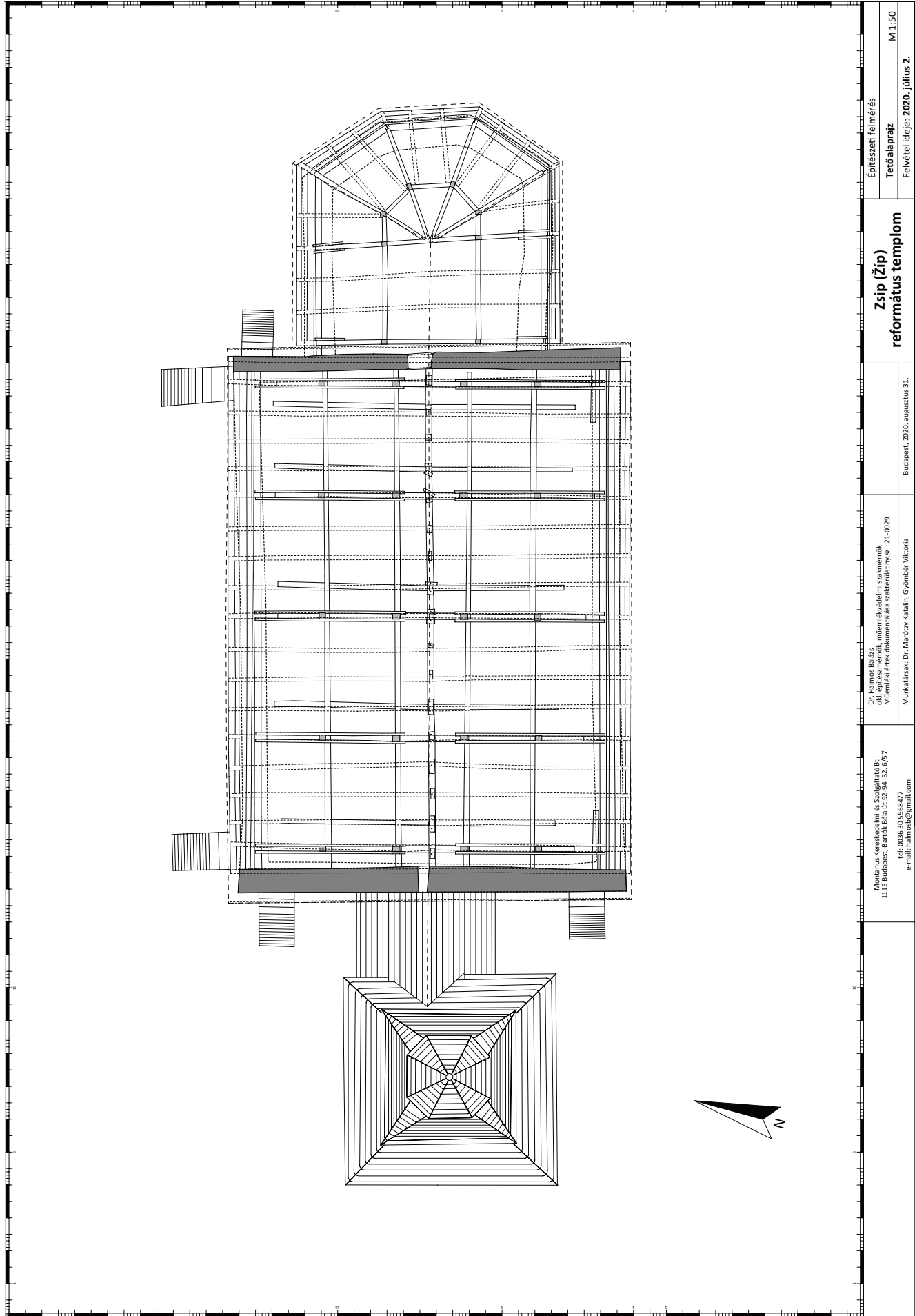
Zsip alig 250 fős lélekszámú, nagyrészt magyarok lakta kis község Gömörben, a Balog-patak völgyében, a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásában. A települést 1295-ben említik először, a 14–15. századi forrásokban *Ysyp*, *Ysep*, *Iseph* névváltozatban tűnik fel. Kezdetben Balog várához tartozott, lakói már a 16. századtól református vallásúak voltak. 1566-ban a törökök elpusztították a falut, és valószínűleg templomát is felgyújtották. Zsip később a Széchy, Koháry, Coburg és Fáy családok birtoka volt.

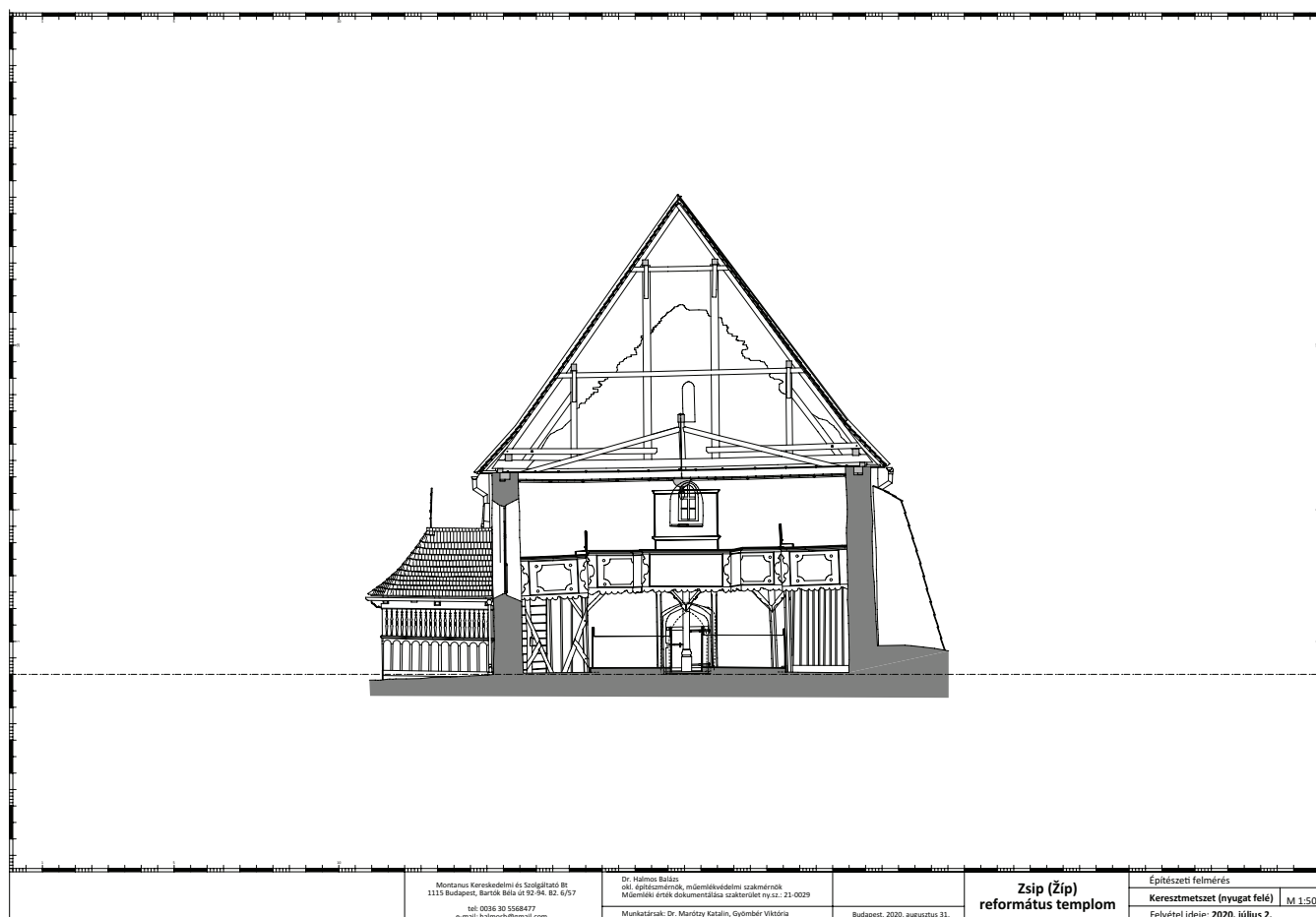
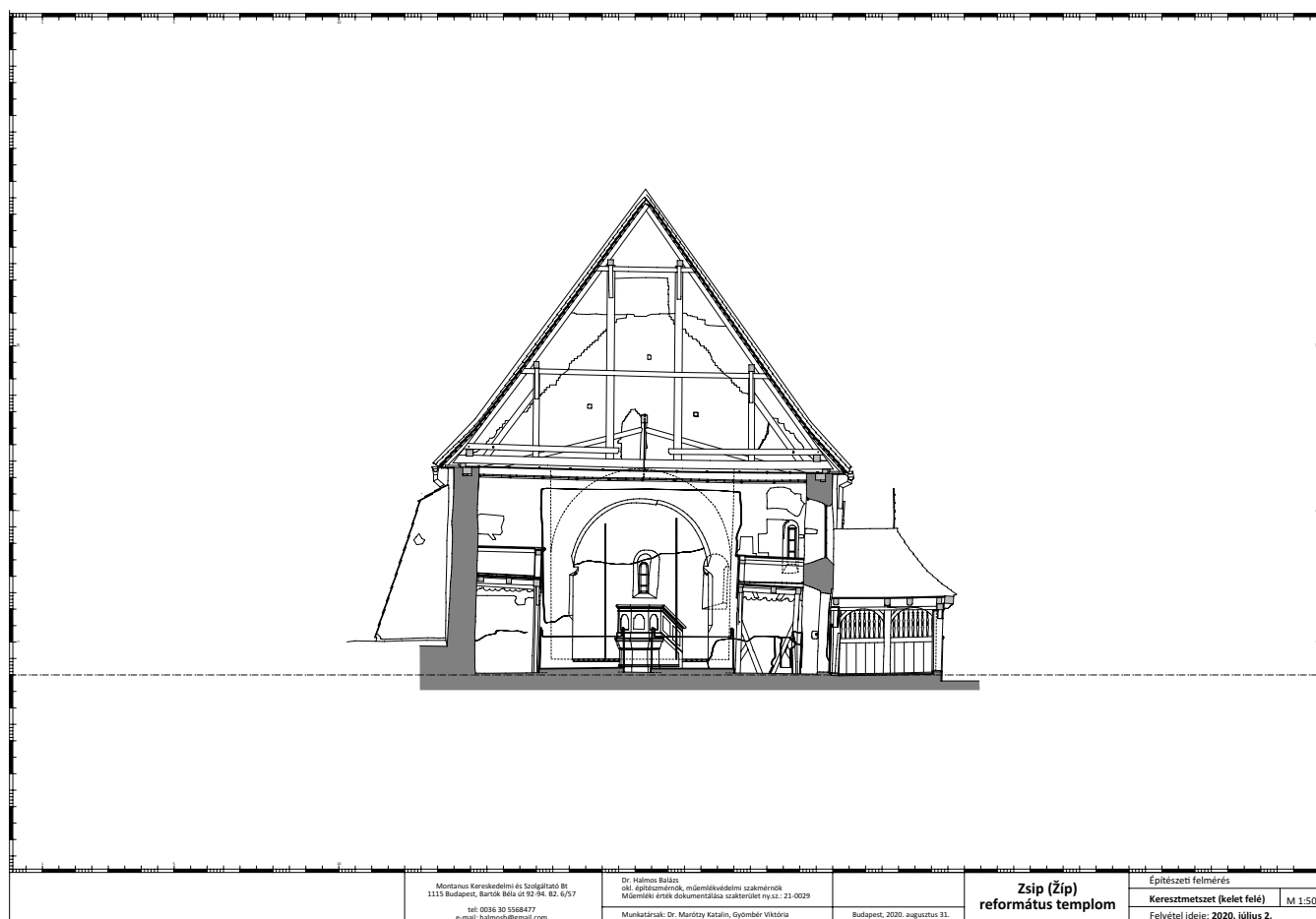
Templomát, mely a falutól északra emelkedő kis magaslaton áll, 1332-ben említik először. Poligonális záródású szentélyének formái 13. századi eredetre vallanak, falain 14. századi freskók töredékei kerültek elő. A szentélyhez eredetileg valószínűleg egy keskenyebb hajó csatlakozott, a ma is álló hajó csúcsíves ablakai és kapui alapján a 15. századból származhat. Sarkait – talán utólag – támpillérekkel erősítették meg. A templom ka-

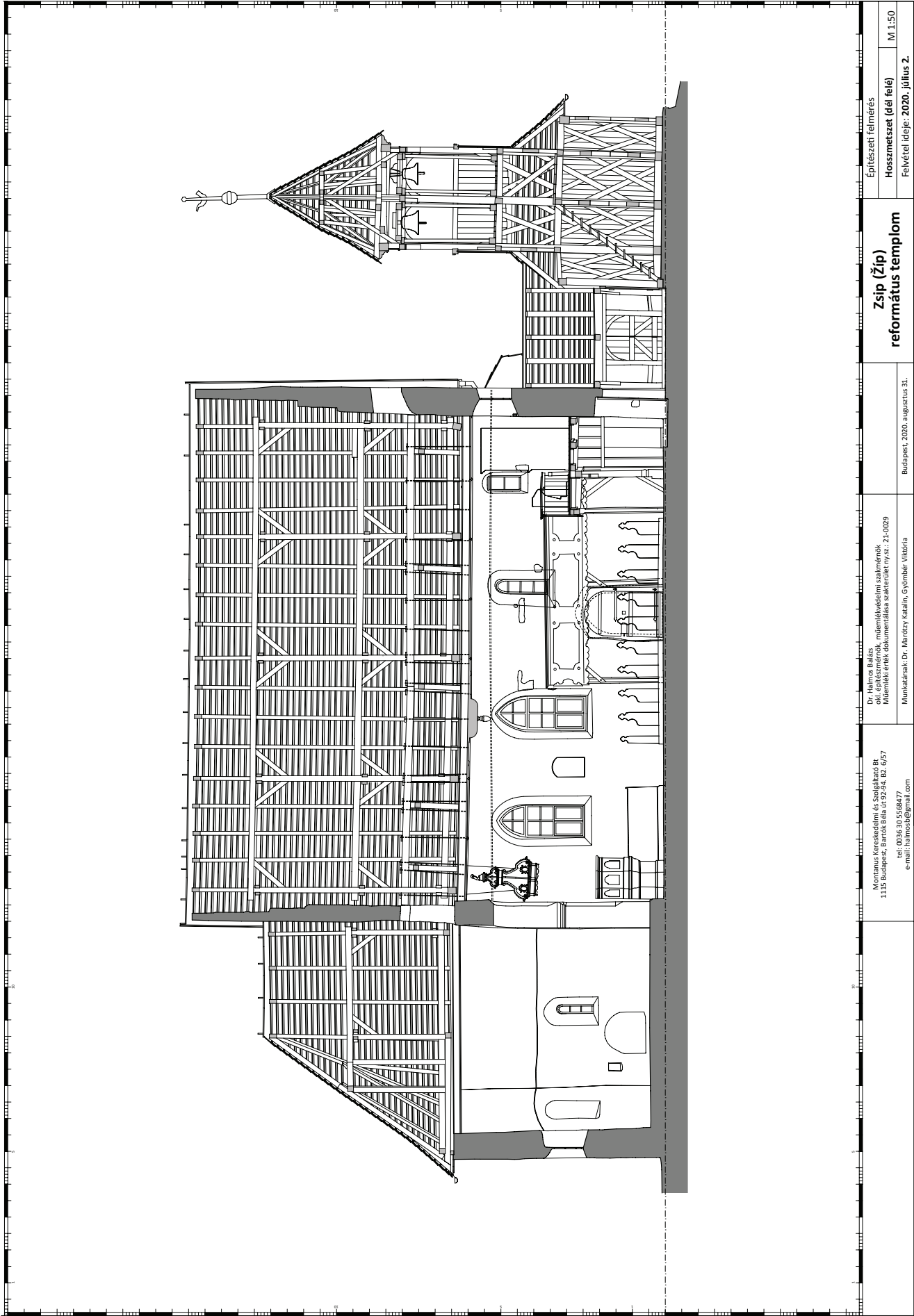
zettás mennyezete 1775-ben készült, és valószínűleg szintén a 18. század végén épült a templom nyugati homlokzata elé a farangláb. Karzatát 1820-ban bővítették és újrafestették. Az épületet az 1970-es években restaurálták, zsindefedését 2017-ben a Rómer Flóris Terv keretében újították fel.

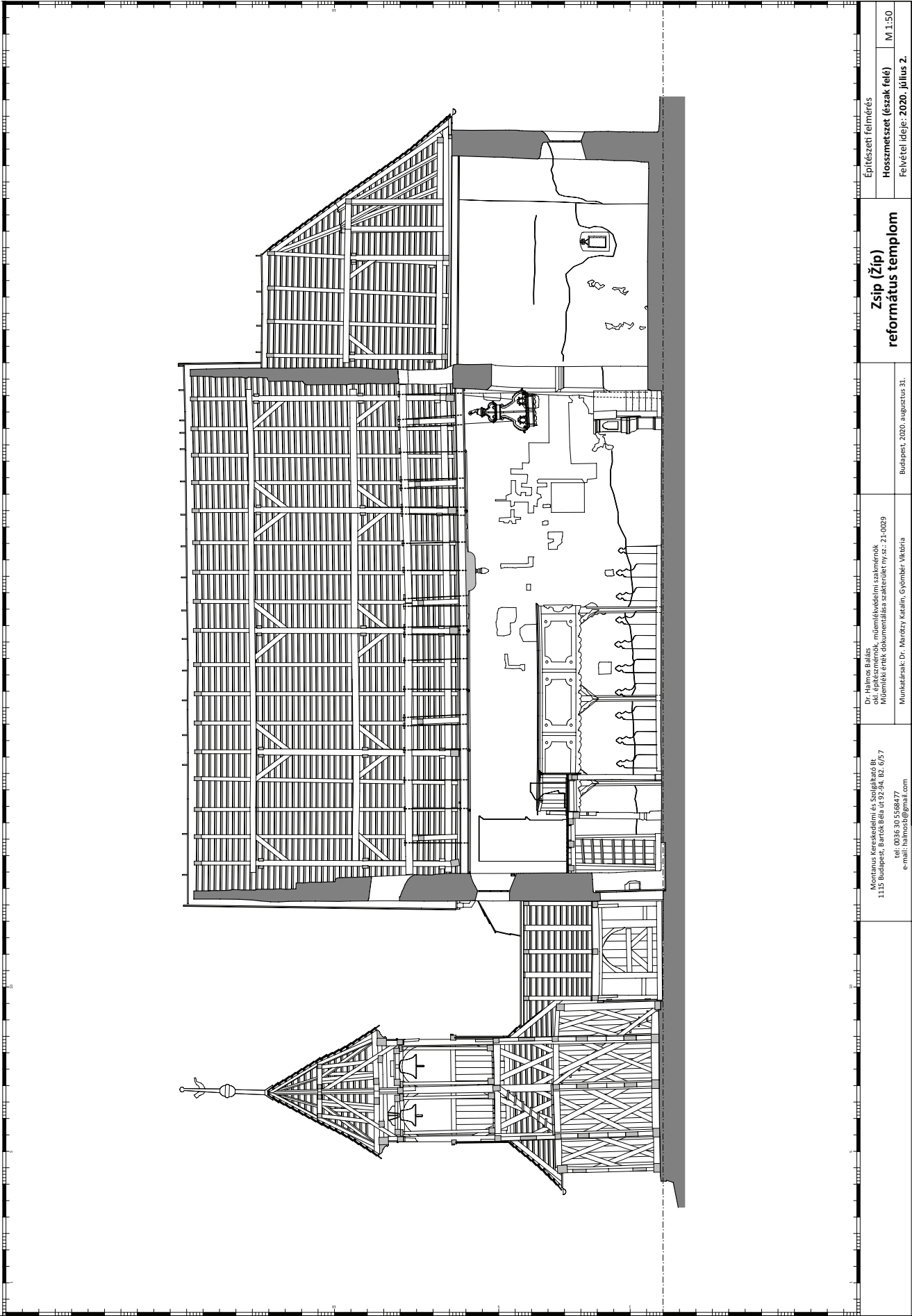
A templom felmérését a Teleki László Alapítvány megbízásából 2020 júliusában végeztük. A felmérés alapjául szolgáló pontfelhőt Leica BLK360 lézerszkennerral vettük fel, de egyes szerkezeti részletekről az értelmezés céljából hagyományos manuális felmérés is készült. A felmérési rajzokat a pontfelhőről készült síkmetszetek alapján CAD programban dolgoztuk fel 1:50 léptékben, a homlokzatok egyes részleteit fotogrammetria segítségével egészítettük ki. A rajzi feldolgozásban Gyömbér Viktória, a BME építészmérnök hallgatója működött közre. A felméréshez részletes fotódokumentáció is készült.

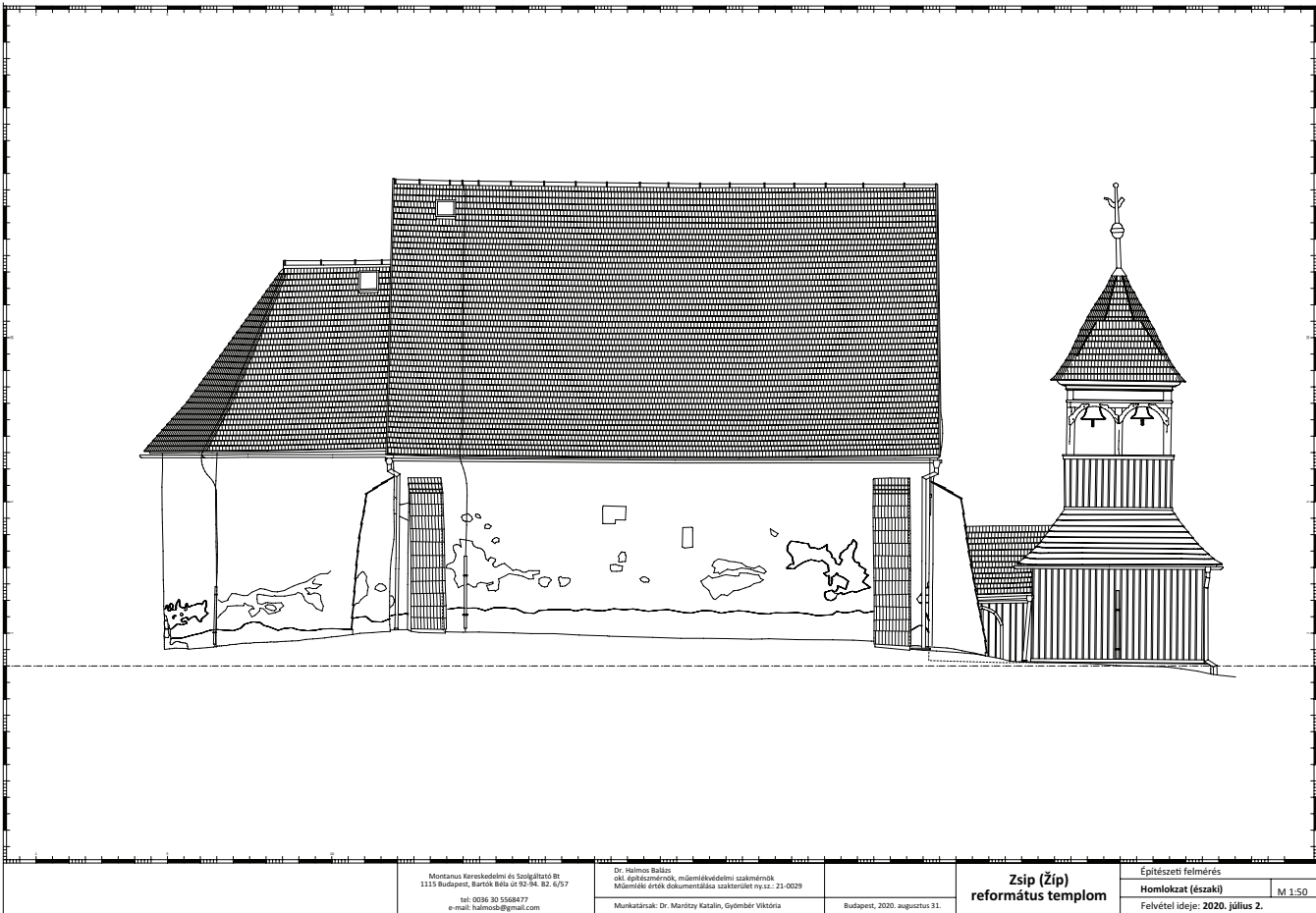
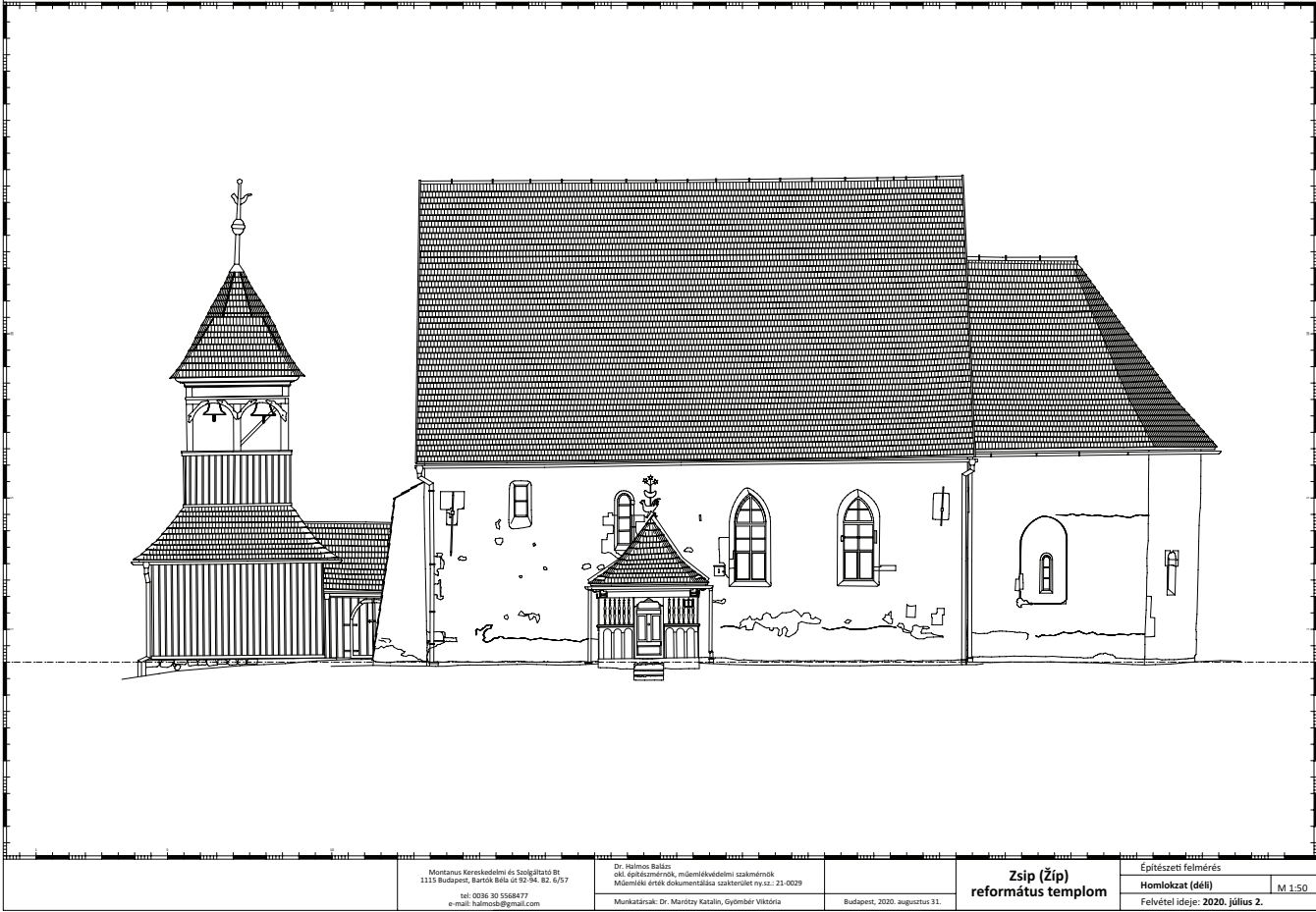

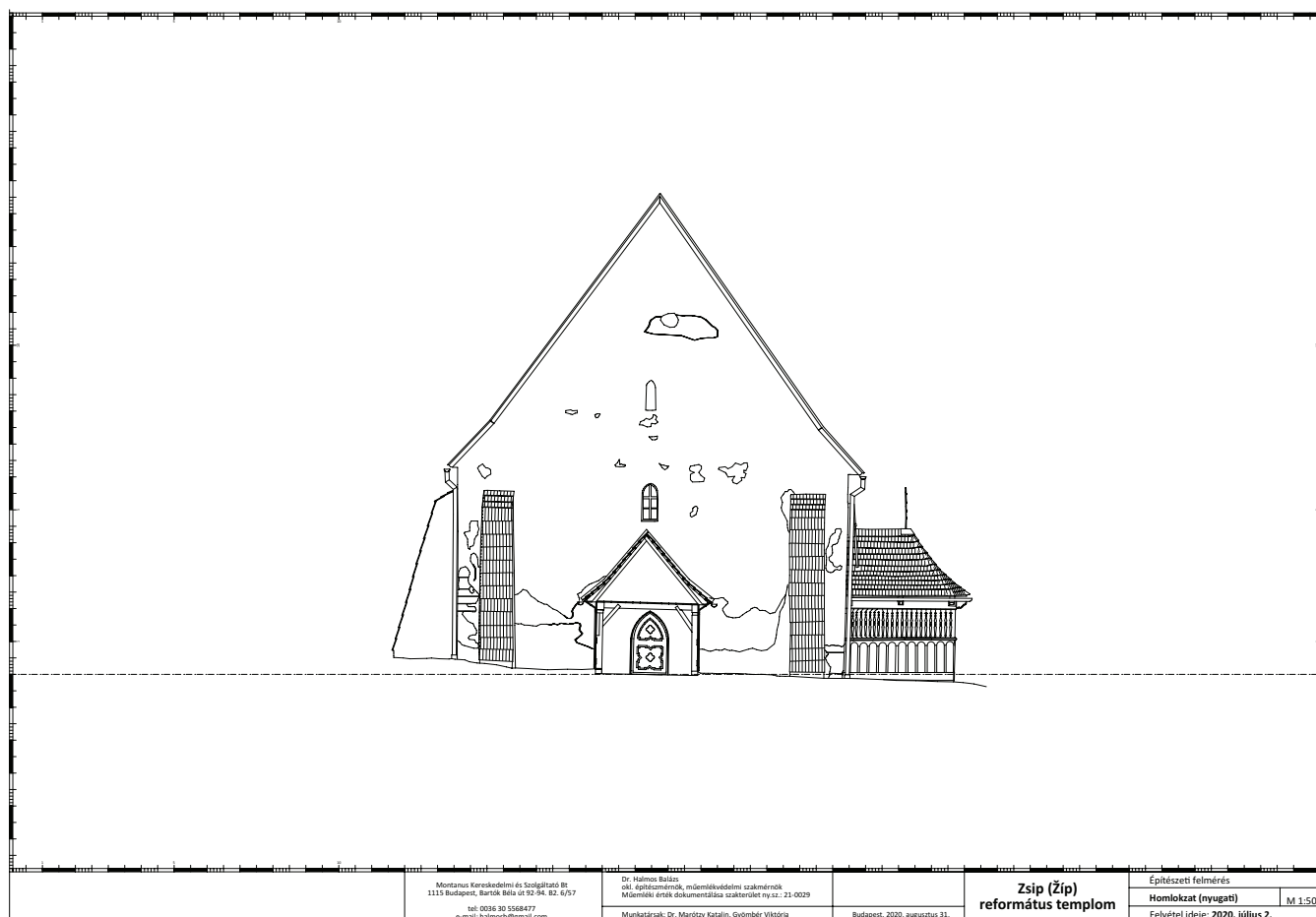
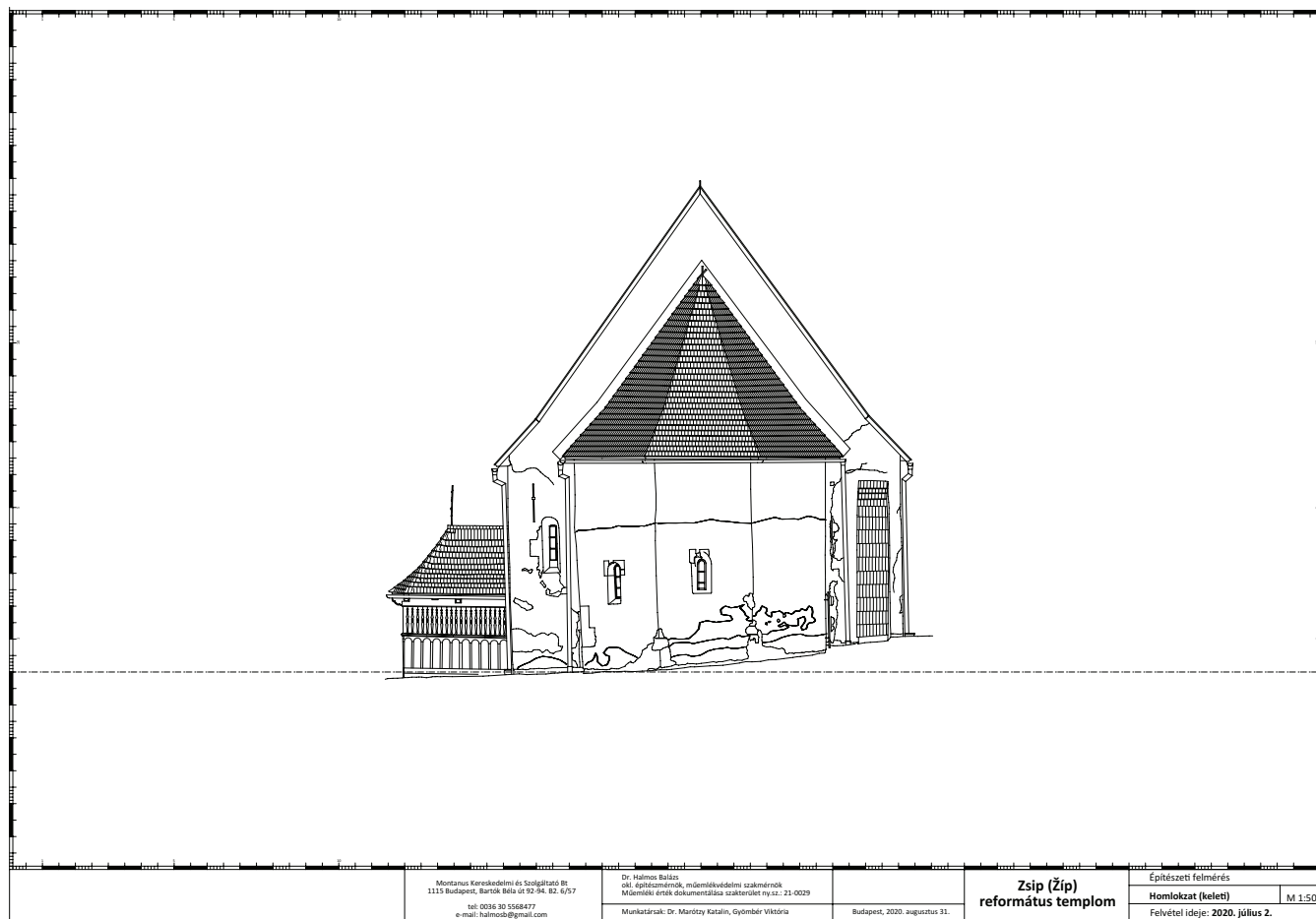

BUDAY PÉTER

A zsiپی református templom korábbi műemléki felújításáról

1904-ben a zsiپی református egyházközség kérésére Tóth Béla rimaszombati építész (Schulek Frigyes tanítványa) vizsgálta meg a templomot. Tóth az akkoriban csak lomtárként (?) használt, a hajótól fallal elválasztott szentélyben, a meglazult vakolat alatt freskókat talált. A leletről tájékoztatta a régiségek iránt érdeklődő pokorági lelkészt, aki folytatta a kutatást. Kiderült, hogy a festmények egykor a szentély egész területét díszítették. 1905 őszén, ugyancsak Tóth felhívására, Gróh István is megtekintette a feltárt képtöredékeket. Nem készített róluk másolatokat, javasolta azonban, hogy mészfestéssel védjék őket.

Csaknem fél évszázaddal később a templom állapota kezdett egyre aggasztóbbá válni. 1954 nyarán heves vihar rongálta meg a tetőt. A műemlék már a 20. század elején is komoly statikai problémákkal küzdött, a század közepére a tetőszerkezet egy része gyakorlatilag elpusztult, a homlokzati vakolatok felületének megközelítőleg nyolcvan százaléka hiányzott, az összes kőből faragott elem megsérült. 1969-ben a beszercebányai kerületi műemlékvédelmi intézet (Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody) kidolgozta a templom megmentésének és szakszerű felújításának tervezetét, melyet 1970–1978 között valósított meg. Az intézet részéről Dr. Balassa Géza felügyelte a munkálatokat, melyek vezetésére Albert Leixner (1932–1989) kapott megbízást. (Leixner legjelentősebb munkái közé tartozik a pozsonyi városházi kápolna rekonstrukciója, illetve a selmecbányai Szent Katalin-templom szentélyében feltárt monumentális, Utolsó ítéletet ábrázoló, késő gótikus falfestmény restaurálása.) A renováció eleinte a templom leginkább veszélyeztetett részére, a szentélyre összpontosult. Miután a hajó keleti falán is fres-

kókat találtak, és nyilvánvalóvá vált, milyen mértékben károsodott a hajót fedő mennyezet, valamint a karzat, a műemlékvédelmi intézet a templom komplex felújítása mellett döntött. Elbontották a régebbi, hiányos tetőszerkezetet, megerősítették az épület alapjait, stabilizálták és megemelték a szentély falát. Déli, újabb eredetű ablaknyílását befalazták, és helyén a szűk, középkori ablakok mintájára újat alakítottak ki. A tető elkészülését követően eltávolították a diadalívet kitöltő falat, minek köszönhetően a templombelső visszanyerte középkori térhatását. A felújítást megelőző falkutatás a homlokzatokra is kiterjedt, lényegesebb eredmény nélkül. Bent a középkori réteg mellett reneszánsz, illetve barokk festés nyomaira bukkantak. A diadalívet talán a 18. századból származó, festett oszlopok keretezték. Korábbi (reneszánsz?) réteghez tartozott az a fekete-fehér, sakktáblaszerű díszítés, amely a szentély ablakai körül mutatkozott. Leixner és munkatársa, Ján Pákan a középkori freskók restaurálását, valamint ezek fragmentumainak „összehangolását” helyezték előtérbe, különös figyelemmel az ornamentális részletekre. Ezek a motívumok teremtetek kapcsolatot az egymástól elszigetelten álló fragmentumok között. A templom fából készült berendezését az Iparművészeti Központ (Ústredie umeleckých remesiel) restaurálta. A példaértékűnek tartott felújítási munkálatok 1978-ra befejeződtek ugyan, az 1980-as évek elején azonban újra jelentkeztek a statikai problémák, melyek a diadalíven és a hajó délkeleti részében található falfestmények károsodásához vezettek.

2. A hosszház keleti homlokzatának részlete

| MÉM MDK, Fotótár, 027.022P

» 3. Diadalív, déli pillér, keleti fal: férfi szent

| MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 026.027P

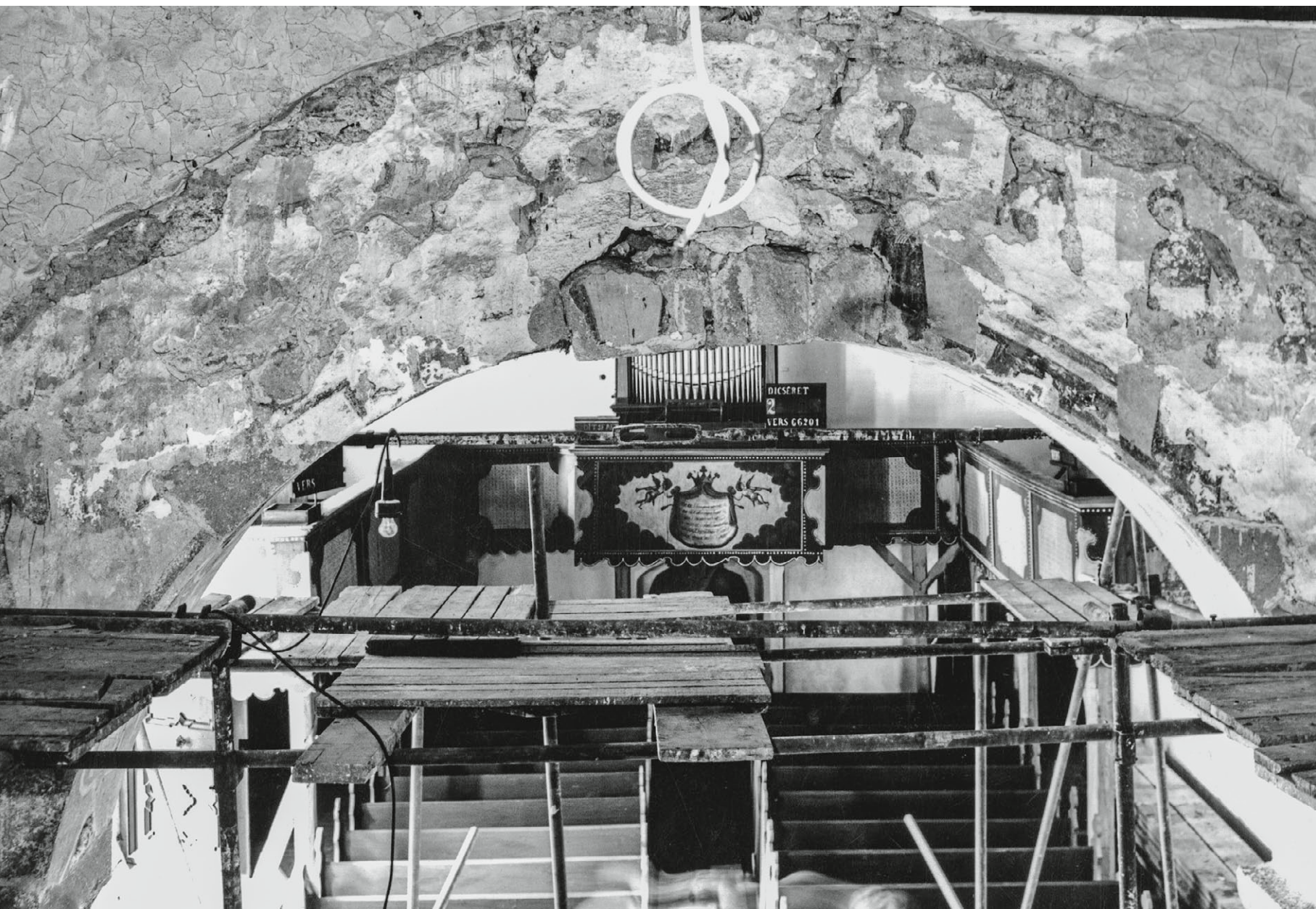

« 4. Diadalív, északi pillér, keleti fal:
férfi szent | MÉM MDK, Fotótár, Itsz.
026.027P

5. Szentély, déli fal: figurális töredék
| MÉM MDK, Fotótár, Itsz. 026.027P

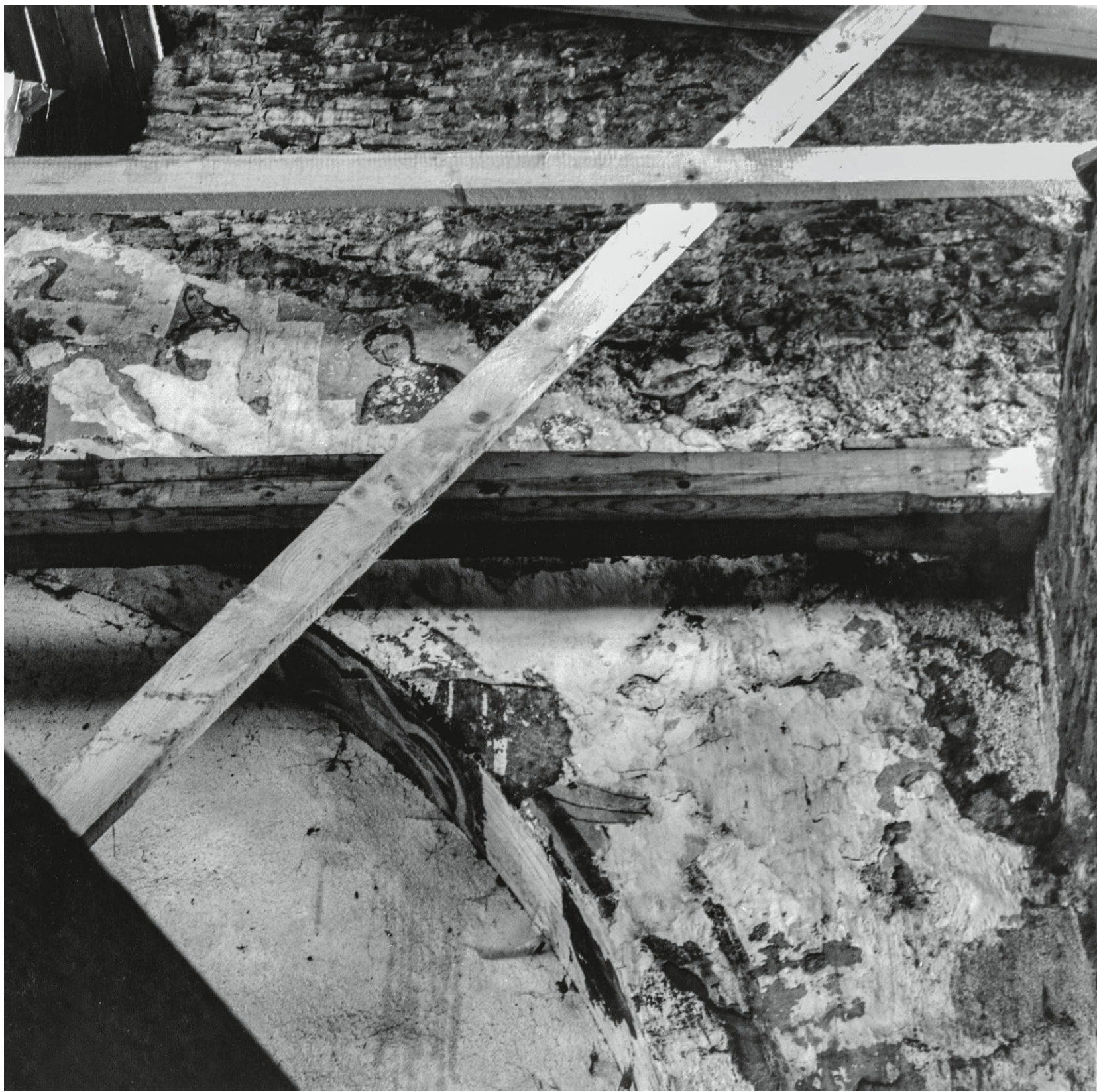
6. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal feltárás közben: okos és balga szüzek

| Pamatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

» **7. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal feltárás közben** | Pamatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

»» **8. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal feltárás közben: balga szüzek** | Pamatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

9. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal feltárás közben: balga szüzek

| Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

»10. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal feltárás közben: balga szüzek

| Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

»» 11. Diadalív, a keleti fal és a bélétfal a feltárás után

| Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

**12. Diadalív, a déli pillér falképei
feltárás közben**

| Pamiatkový úrad Slovenskej republiky,
Archív, rk. 50., inv. č. 375.

**» 13. Diadalív, a déli bélletfal a feltárás
után: próféták mellképei**

| Pamiatkový úrad Slovenskej republiky,
Archív, rk. 50., inv. č. 375.

14. Diadalív, déli pillér, keleti fal a feltárás után: férfi szent | Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

» 15. Diadalív, északi pillér, keleti fal feltárás közben | Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

16. Diadalív, a keleti fal és a bélétfal a restaurálást követően | Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375.

17. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal a restaurálás után: okos és balga szüzek | Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 376.

» 18. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal a restaurálás után: okos szüzek – első, második réteg | Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 376.

Zsip középkori falképei – Művészettörténeti helyzetkép

Aligha kérdéses, hogy az egykori Gömör-Kishont vármegye emlékei megkülönböztetett helyet foglalnak el a középkori Magyarország falfestészetének művészettörténeti kutatásában.¹ Nemcsak földrajzilag, hanem időben is többé-kevésbé koncentrált, I. Lajos és főleg Zsigmond korára datált anyagról van szó, soraiban a korabeli arisztokrácia megrendeléseivel (például Pelsőc, Csetnek, Kiéte).² A térség templomait járva itt-ott kifejezetten magas színvonalú, nem mellesleg olyan yira ép állapotban fennmaradt falfestészeti dekorációkba, összefüggő freskóciklusokba botlunk, ami – mármint az épség és a teljesség – a történelmi Magyarország egyéb régióiban korántsem általános. Ez a falképállomány – amelynek átfogó, részletes, magyar nyelvű művészettörténeti feldolgozása mind ez idáig nem készült el³ – az elmúlt években új emlékekkel bővült.⁴ A részint hosszabb ideje ismert, részint pedig a közelmúltban gyarapodó együttesek közé tartoznak Zsip református templomának a 20. század elején fellelt, majd több lépésben kibontott és restaurált töredékei. Épség és teljesség szempontjából nem tartoznak a gömöri emléktanyag élvonalába – bizonyára ezzel magyarázható, hogy alig publikálták őket.⁵ Ugyanakkor 2020-ban a Teleki László Alapítvány jóvoltából, Peter Koreň által elvégzett festő-restaurátori kutatások új információkkal szolgáltak a templom egykori falfestészeti dekorációját illetően.⁶ Ezek alapján úgy tűnik, az együttes némely sajátosságai integrálhatók abba az összképbe, amit a művészettörténet a gömöri falfestészetről az elmúlt évtizedek során felvázolt. Jelen írás célja a freskókkal kapcsolatos ismereteink, illetve lehetséges hipotéziseink összefoglalása egy majdani, részletes elemzés meg alapozásának reményében.

A budapesti és a pozsonyi műemléki gyűjteményekből három olyan archív forráscsoportot ismerünk, amely a zsiپی templom falképeit dokumentálja. Ezek segítségével képet kaphatunk arról, miként változott a freskók állapota a 20. század folyamán. Az első töredékek 1905-ben kerültek felszínre a templom szentélyében. Kizárólag írott forrás alapján ismerjük e korai feltárás eredményeit. Tóth Béla, az épület helyreállításával és állagmegóvásával megbízott rimaszombati építész két jelentéséről van szó. Az egyiket április 24-én írta Gróh Istvánnak,⁷ a másikat május 30-án Schulek Frigyesnek.⁸ (Utóbbira Schulek János talált rá apja hagyatékában, 1928 novemberében, s ekkor küldte el a Műemlékek Országos Bizottságának. A dokumentumból kiderül: Tóth azért fordult Schulek Frigyeshez, hogy felhívja a bizottság figyelmét a műemléki státusszal nem rendelkező épületre,⁹ továbbá anyagi támogatást szerezzen annak helyreállításához.)¹⁰ A jelentésekből kiderül, hogy a freskók az ekkoriban magtárként használt, befalazott szentély falainak málladozó vakolata alól bukkantak elő. Az építész a templombelső falain vörös színű, homokkal kevert vakolatréteget azonosított, amit a későbbiek során több ízben lemeszeltek. Szemléletes továbbá, hogy bő egy hónap alatt is mennyit változhatott a szentély állapota. A korábbi, Gróh-nak írt jelentésben ez áll: „eddig csupán egy gloriás páncélos vitéz látható az arcus triumfalis belső oldalán (talán Szt. György). E festmény kb. az ochtinaival egykorú és olyan művészi nivójú lehet, tehát inkább régisége mint művészi nivója teszi értékessé.”¹¹ A szóban forgó figura a déli diadalívpillér keleti falán napjainkban is megsejmlélhető, álló szenttel azonosítható. Szent Györgyként történő identifikációja elvetendő, ahogyan páncélzat sem jelenik meg az ábrázolt alak testén. Schuleknek címzett jelentésében Tóth még

mindig ennek a freskónak szentelte a legtöbb figyelmet, hozzátéve, hogy a szentélyben egy drapériát imitáló lábazati díszítőfestés nyomai tűnnek fel, felettük „bibliai illusztrációkkal”.¹² Mivel a példás önmérséklettel bíró Tóth Béla kellő szakértelem hiányában nem vállalkozott a szentély teljes feltárására, levelében Gróh István segítségét kérte mindehhez, a MOB pedig utasította is az Iparművészeti Főiskola tanárát, hogy még a templom átalakítása előtt vizsgálja meg és tárja fel a falképeket. 1905. október 6-án keltezett jelentésében¹³ Gróh már az északi diadalívpillér keleti falának figurájáról is beszámol. E freskóval kapcsolatban stíluskritikai megjegyzést tesz, ugyanis kiemeli a töredékes állapotban megmaradt arc meleg, helyi tónusait, illetve vöröses rajzvonalait. De más újdonságokról is számot ad e forrás: „A szentély déli falán ugyancsak kihántottuk egy férfi alak töredékeit. Koronája után ítélve valamelyik magyar szent király lehetett. Távolabb ettől, de még a déli falon napfényre került egy szent alak legalsó része: egy láb és a bő ruházat alja.”¹⁴ Sajnos ebben az esetben nincs sok esélyünk a pontosabb azonosításra. A láb és a bő ruházat minden bizonnyal a délkeleti és a déli ablak között ma is látható, barna-törtfehér drapériás töredéknek felel meg. Ha ettől távolabb, de még a szentély déli falán keressük a másik részletet, hamar kikötünk a diadalívpillér közvetlen szomszédságában megfestett két figuránál, akiknek az ábrázolása deréktól lefelé vészelt csak túl az évszázadok viszontagságait. Egyikük bő, alul sávós köpenyt, másikuk a Tóth Béla által Szent Györgyként aposztrofált alakéhoz hasonló ruhát visel, az oldalán pedig kard lóg. Hogy melyikük fején lehetett eredendően korona, vagy hogy a Gróh által leírt magyar szent királyt egyáltalán köztük kell-e keresnünk – ezek a kérdések valószínűleg homályban maradnak. Ennél azonban fontosabb, hogy a jelentés – írója érdeklődéséhez és szakmai felkészültségéhez híven¹⁵ – kiemelt figyelmet szentel a szentély ornamentális részleteinek: az alakok lába alatt vízszintesen futó, „patronozott rózsadíszítésű” szalagnak, valamint a sodrott kötél vonalára emlékeztető, függőleges szegélynek.¹⁶ Ilyen spirális keret ma a szentély délkeleti ablakának jobb oldalán, továbbá a déli szentélyfal és a diadalívpillér csatlakozásánál tűnik fel. Az pedig szintén rendkívül beszédes, hogy Gróh külön felhívta a figyelmet egy technikátörténeti sajátosságra, jelesen a lábazati dekoráció felső, vízszintes szegélyének sablonmintával készült rozettasorára.

A következő forráscsoport a második világháború idején keletkezett. Varga Lajos református lelkész 1943. augusztus 24-én levelet írt a MOB-nak, arra kérve Gerevich Tibort, hogy tegye meg a szükséges lépéseket a templom műemlékké nyilvánítása érdekében, emellett segítse az időközben szükségessé vált helyreállítás költségeinek előteremtését.¹⁷ A beadvány mellékletében tizenöt fekete-fehér fénykép is helyet kapott. Közülük három¹⁸ a lelkész meghatározása szerint „3 sekrestyében levő, állítólag Szent Lászlóról és más kettő freskókopiát dokumentál”¹⁹ (sic!). A sekrestye említése természetesen elírás, a Szent Lászlóként történő azonosítás pedig minden bizonnyal tévedés lehet, hiszen a három fotó az északi és a déli diadalív-

pillér keleti falának álló szentjei mellett a déli szentélyfal kardos, illetve bő köpenyes figuráját ábrázolja. Utóbbi ruházatát sablonminták tarkítják – ezek mára elpusztultak. Mindemellett Varga Lajos azt is megemlíti, hogy „Állítólag a templom hajójában is van nagy lovas freskó a vakolat és a meszelés alatt.”²⁰ A helyiek kérése csak részben talált megértő fülekre. A MOB 1943. október 14-én írt válaszában kifejtette, hogy a beküldött fényképek nem azt mutatják, mintha a templom a végromlás állapotában lenne. A meszelés alatt lappangó további falképek kibontását viszont indokoltan tartották, és be is tervezték az 1944. évi költségvetésbe.²¹ A háború és a történelem alakulása azonban más sorsot szánt a zsípi templomnak. Freskóinak feltárására megváltozott körülmények között, immár a csehszlovák műemlékvédelem fennhatósága alatt került sor. Az épület helyreállítása 1970–1978 között valósult meg. Ennek részeként 1975–1976-ban Albert Leixner és Ján Pakan feltárta a középkori kifestés számos addig ismeretlen részletét. Munkájuk, amelyről alapos fotódokumentáció²² készült, a diadalív bélletére, valamint a szentély és a hajó felé eső homlokfalára terjedt ki. A fényképek tanúsága szerint a béllet falfestményei maradtak fenn a legjobb állapotban, minek következtében a restaurátorok itt csupán minimális kiegészítéssel éltek. Másutt az értelmezhetőséget tartották leginkább szem előtt. Ennek megfelelően az egymástól távol eső fragmentumokat vonalkázó retus (*tratteggio*) alkalmazásával „összekötötték”, a helyenként szerény töredékekből pedig megkülönböztető kiegészítéssel teljes figurákat alkottak. A restaurálás értékelésére a diadalív keleti homlokfalának nőalakjai a legalkalmasabbak. A falfestmény a középtengelytől északra jóval épebben maradt meg, ám ahhoz, hogy az összkompozíció ikonográfiája egyértelművé váljon, az öt balga mellett az öt okos szüzet is minél teljesebb alakban kívánták bemutatni. Ennek következtében erősen retusált falfelületek keletkeztek. A vonalkázó kiegészítéssel felsőtesteket festettek néhány figura dereka és nyaka közé, vagy épp „befejeztek” olyan alakokat, amelyeknek jószerivel csak az arcuk maradt az utókorra (például jobbról az első okos szűz). Ez a módszer különösen problematikusnak tűnik a középpütt elhelyezkedő Krisztus-ábrázolás esetében. Noha autentikus részleteként – nyakát és jobb vállát leszámítva – kizárólag felemelt jobb kezének csuklóját ismerjük, a retusálás során ezt a gesztust automatikusan megkettőzték, *orans* tartást kölcsönözve a Megváltónak. Akármennyire is gyakori ikonográfiai típusról van szó, a retus ebben az esetben óhatatlanul a restaurátor szubjektív interpretációja, mivel Krisztus a középkori művészetben oly módon is kifejezheti az áldó gesztust, hogy csupán jobbát emeli fel. Hasonlóan járt balról az első okos szűz, akinek kis híján teljes felsőteste mellett a feje is kiegészítés eredménye. A restaurálás során háromnegyed-profilban jelenítették meg az alakot. Nem alaptalanul, hiszen társai is ilyen testhelyzetben tűnnek fel, leszámítva jobbról az első balga szüzet, akit frontálisan festettek meg. Épp ezért nagyobb eséllyel számolhatunk egy – a gömöri analógiákhoz hasonló – szimmetrikus kom-

pozícióval, amely az áldó Krisztus mellett a két szélső szüzet jeleníti meg szemből nézetből. Más természetű problémát vet fel balról a második balga szűz kiegészítése. A nőalaknak jobb szeme (kék szembogárral, laposan ívelt szemöldökkel), orra, illetve szája maradt ránk épségben, amely részletekhez a retusálás során – *tratteggio*, avagy bárminemű lényeges megkülönböztetés alkalmazása nélkül – hozzáfestették bal szemét, a fej és az arc nagyobb részét a vörösesbarna hajszerkezettel. Egyébiránt a számottevő részletek vonalkázással való kipótlása a templom egyéb freskói, így a diadalívpillérek keleti, illetőleg a szentély déli falán lévő figurák esetében is tetten érhető. Láthatjuk, hogy a középkori kifestés töredékeinek állapotát elsősorban az 1970-es évekbeli restaurálás határozza meg. A ma is látható összkép a 2020-as kutatás által vált teljessé, majd a következő év novemberében Mudrák Attila fotódokumentációt készített a falfestményekről. Erről az állapotról rögzítünk egyfajta pillanatfelvételt – a fényképezőgép lencséje helyett a művészettörténeti leírás, az ikonográfiai és a stíluskritikai vizsgálat eszközeivel.

A 2020-ban végzett festőrestaurátori kutatás két fő részből állt.²³ Egyfelől kutatóablakokat nyitottak a hosszházban az északi fal középkori falképeinek megismerése érdekében, másfelől mintákat vettek a vegyi vizsgálatokhoz a szondákban talált festésnyomokból. A laboratóriumban a hajó zöld színű festékét atamitként értékelték, a falak nagy részét borító, vörös-lila árnyalatú anyag elemzése pedig igazolta, hogy a hosszház kifestése a 15. századra datálható. Északi falának freskói homok és mész keverékéből álló vakolaton, *al fresco* technikával készültek. Amennyire a kutatóablakokon keresztül megállapítható, a napi varratok az egyes képmezők keretei mentén húzódnak. A falfestmények zömét a részben már száraz vakolatra vitték fel, ezért olvashatóságuk az évszázadok során jelentős mértékben romlott. Egyelőre egy vízszintes és egy függőleges keretet sikerült azonosítani – mindkettőt indadísszel látták el. Utóbbtól jobbra egy köpenyes figura töredéke fedezhető fel, míg a karzat felett nyitott szondákban további emberábrázolások láthatók. Kiemelendők egy 80 centiméter magas, kardot tartó szent körvonalai.

A diadalív hajó felé eső homlokfalára egy monumentális Angyali üdvözlés került. E képmező alsó, vízszintes szegélye alatt szabad szemmel is pontosan kivehető az azzal párhuzamosan futó napi varrat. A jelenetet alul kék, vörös és törtfehér elemekből álló tárcsás fríz, felül vörös és fehér, cikk-cakk alakú, tört szalagkeret, jobbról az előzővel azonos színösszeállítású, sakktáblamintás bordűr határolja, melynek fehér mezői gyémántmetszéses kidolgozásúak. Északi része sajnos teljes egészében elpusztult; eredetileg nyilván itt foglalta el a helyét Gábrriel arkangyal. Déli részének jobb szélén Mária áll tömört, barna hajjal, fehér kontúrú, telített, vörös dicsfényvel, nehézkes redővetésű, tagolatlan, fehér köpenyben. Fejével egy vonalban a gyermek Jézus felé közeledő, aprócska alakja is feltűnik, mögötte az Atyaistennel, pontosabban az egykori figura drapériájának, s talán kezének, illetve dicsfényének nyomaival. Vagyis

a *parvulus puer formatus* ábrázolásával van dolgunk, a gömöri falfestészetben korántsem szokatlan módon.²⁴

A fennmaradt együttes „aszimmetriája” lefelé haladva sem változik. Az Angyali üdvözlés északi és déli része alatt egy-egy álló téglány alakú, vékony, vörös vonal által keretelt képmező kapott helyet. Előbbi üres, utóbbiban viszont egy álló nőalak látható. Karcsú, nyúlánk alakja deréktól lefelé majd kétszer olyan magas, mint a felsőteste. Ruhájának alsó része szűk szoknya, melyet párhuzamosan húzott, függőleges, vörös vonalak modellálnak. Dereka körül egyszerű övet visel. Köpenyének felső gombsora S alakú vonalat képez. Bal kezét maga elé emeli, mutatóujját kinyújtja. Annak ellenére, hogy a nőalak ábrázolása válltól felfelé elpusztult, esetében egyértelműen az internacionális gótika jellegzetes, nyújtott arányú figuratípusával szembesülünk.

A nőalaktól jobbra egy az előzőnél sajátosabb kompozíciót találunk. Megközelítőleg négyzet alakú képmezőről van szó, melyet alul vékony, vízszintes, vörös vonal határol. A falfestmény három függőleges szakaszból áll. Közülük a középső sáv tagolatlan és jóval szélesebb, míg a két oldalsót két-két egymás alatt elhelyezkedő, keskeny, álló téglány alakú mező alkotja. Ez a szerkezet architektonikus hangsúllyal bír: a bal felső, keskeny képmezőt koronázó, háromszög alakú motívum toronyszerű hatást kelt, a jobb és a bal alsó pedig felül hármas árkádsorban záródik. Mind a négy oldalsó táblán egy-egy álló alak tűnik fel, kék háttér előtt. Értelmezhető részletet kizárólag a jobb alsó figura őrzött meg. E bő köpenyben, s minden bizonnyal barna szakállal ábrázolt férfi fejét vörös dicsfény övezi, a kezében pedig kardot tart, minek következtében nem zárható ki Szent Pálként történő azonosítása. A fölötté lévő figurának bal vállára omló, barna haját, valamint fejének körvonalaival, a bal alsónak egyedül kék köpenyét őrizi az utókor. A bal felsőből még ennyi sem maradt meg, amint a középképből sem látható több az alsó sarkokban – egy kisebb és egy nagyobb festésnyom formájában – előtűnő kék háttérnél. A freskó struktúrája, valamint a templomon belüli elhelyezkedése alapján igen valószínű, hogy az egykori déli mellékol-tár falképdíszeként megfestett, nyitott triptichon-imitációról van szó.²⁵ Alsó, vízszintes szegélye alatt nincs nyoma lábazati dekorációnak, ami tovább erősíti azt a feltételezést, miszerint e falfestmény az alatta elhelyezkedő oltármenzához készülhetett. Középső táblájának értelmezése már nem ennyire egyértelmű. Az sem zárható ki, hogy itt egy homogén, kék színű képmezőt festettek meg, ami valódi szobor háttéréül szolgálhatott. Hasonló megoldással találkozunk a baktalórántházi templom szentélyének záradékfalán, ahol a lépcsőzetes felépítésű, üres, festett „kőtáblák” az egykori retábulum háttéréként készültek.²⁶ Ám ennél valószínűbb, hogy Zsipek – többek közt a kassai dóm falra festett szárnyasoltárához, valamint a Szent Mihály-kápolna keleti falának 1487-es Passió-triptichonjához²⁷ hasonlóan – a nyitott triptichon középső tábláját is falfestmény díszítette, amelyből a kék háttér festésnyomait leszámítva semmi sem maradt meg.

A középkori kifestést a diadalív bélletfala őrizte meg a leg-
 épebb állapotban. Esetében igen gazdagon díszített együttes-
 ről beszélhetünk. A hajó felőli oldalon, az archivolt élszedett
 szegélyén vörös alapon megfestett, kör alakú keretbe foglalt
 rozettákat találunk. A precízen komponált, tagolt ornamentika
 a vállkörre is kiterjed: annak pálcátagjai egybefüggő, vörös szí-
 nezést kaptak, míg a rézsűre indadíszt, a homlokoldalra pedig
 újfent tárcsás rozettákat festettek. Fölötte, a diadalív északi és
 déli bélletében három-három próféta mellképe látható. Vala-
 mennyi rombusz alakú keretbe került, amelynek mind a négy
 oldala karéjosan kihasasodik, és amely keretek alsó, illetve fel-
 ső sarkaiknál kapcsolódnak egymáshoz. Kétoldalt az így kelet-
 kezett, szabálytalan mezőket vörös alapon fehér színű, rügye-
 ző indákkal népesítették be. Úgyszintén az ornamentális gaz-
 dagságot jelzi, hogy a keretek fehér szegélyeit az oldalsó sar-
 kóktól lefelé egy belső, vörös kontúrral egészítették ki. A kép-
 mezőkben fehér háttér előtt jelennek meg a szakálltalan, ifjú,
 valamint az ősz hajú és szakállú, idős próféták. (Kivételt képez
 ebből a szempontból a déli rész alulról számított harmadik, bar-
 na bajszú-szakállú figurája, míg a bélletzóna záradékában lé-
 vő hetedik alak elpusztult, csupán a freskót övező festett keret
 nyomai láthatók.) Az ifjak hosszú, barna haja a vállukra om-
 lik. Az északi szakasz prófétáit, valamint a déli bélletfalán a kö-
 zépsőt frontálisan, a másik kettőt háromnegyed-profilban ábrá-
 zolták. Mindannyian feliratszalogot tartanak a kezükben. A
 freskókat rajzos stílus jellemzi. Figuratípusaik markáns, vörös
 kontúrokra, mandula alakú szemekre, húsos ajkakra és orrok-
 ra, fény-árnyék nélküli, tagolatlan arcábrázolásokra, szuggesz-
 tív tekintetekre épülnek. Ruházatukra vastag, pasztózus vona-
 lak által modellált, puha redővetés jellemző.

Az északi diadalívpillér bélletfalán, a lábazat és a vállpárkány
 között, kék háttér előtt álló férfi szent került elő. Ruházata ah-
 hoz hasonló, mint amit a hajó felé néző fal nőalakja kapcsán
 már leírtunk; a derekánál övvel rögzített, sárgásbarna köpeny
 felül kétszer ívelt gombsorral és kör alakú díszítményekkel,
 alul mereven redőzött, szoknyaszerű kialakítással bír. Felemelt
 bal kezében az országalmát tartja, jobbájával a vállán átvett
 pálcát markolja. Valójában egy fej nélküli, leegyszerűsített jo-
 garról lehet szó. A hagyományos pálcaként megfestett hatal-
 mi jelkép pontos azonosításakor olyan freskók lehetnek a se-
 gítségünkre, mint például a kéméni református templom dé-
 li hajófalának Szent István-ábrázolása.²⁸ A zsípi alak dicsfénye
 és arcának ábrázolása erősen retusált, ennek ellenére a fej, az
 orr és a szemöldök körvonalai mellett a korona nyomai is ki-
 vehetők. Egész biztos, hogy egy magyar szent király ábrázo-
 lásával állunk szemben,²⁹ akit a korábbi irodalom, ha kérdője-
 lesen is, de Szent Lászlóként identifikált.³⁰ Egyik legközlebe-
 bi analógiáját a zsegrai templomban találjuk, ahol az általunk
 vizsgálttal azonos viseletben és hatalmi jelvényekkel megje-
 lenő Szent Lászlót ugyancsak a diadalív bélletében, Szent Ist-
 vánnal szemközt festették meg.³¹

Ezen a ponton némileg megtörjük a falképek leírásának ed-
 dig követett sorrendjét, hogy áttérhessünk a diadalívpillérek

keleti falain lévő figurákra. A szent királyok ikonográfiájától,
 freskóiknak a templomon belüli elhelyezésétől ugyanis nem
 volna idegen, hogy Lászlóhoz hasonlóan Istvánt és Imrét is
 a diadalív különböző falfelületein fessék meg. A *Sancti reges
 Hungariae* ikonográfiai típusának legutóbbi összefoglalásában
 Weisz Attila részletesen elemezte az Árpád-ház férfi szentje-
 nek a diadalíven való ábrázolását, a felsorolt kelet-felvidéki
 példák közt pedig – a korábbi irodalomban foglaltaknak meg-
 felelően – a zsípi falképeket is megemlítette.³² Mivel a gömöri
 együttes három alakja nem egészen azonos magasságban fog-
 lal helyet, felmerülhet a kérdés: vajon egész biztosan egy ösz-
 szefüggő kompozícióhoz készültek ezek a falképek? Az ész-
 aki pillér keleti falának szentje erősen retusált; a falfestmény
 eredeti részleteként csupán a homlok, az orr, a szemek és a
 szemöldökök maradtak meg. Emiatt az sem dönthető el egy-
 értelműen, hogy volt-e koronája e glóriás férfinak. Noha más
 szentek attribútumaként is elképzelhető (gondoljunk példá-
 ul Gábrriel arkangyal, IX. Lajos francia király vagy Toulouse-i
 Szent Lajos³³ ikonográfiájára), lilimos pálcája tökéletesen be-
 leillene Szent Imre ábrázolási hagyományába. Fontos párhü-
 zam ebből a szempontból a lónyai templom szentélyének fel-
 irat által 1413-ra datált kifestése, azon belül is a déli fal abla-
 kától jobbra, az apostolokkal egy sorban megjelenített Szent
 István és Szent Imre.³⁴ Mindketten a Zsípén látotthoz hason-
 ló viseletben tűnnek fel, köpenyük alatt harisnyaszerű, szűk
 nadrágban, bal kezükben az országalmával, a jobban a vállu-
 kon támasztott jogarral, ami Imrénél lilimos pálcá.

A déli pillér korábban Szent Györgyként azonosított alakjá-
 ról már sok szó esett. Bal kezében ő is egy gömb formájú tár-
 gyat, jobbájában pedig egy pálcát tart, emellett ruházata is azo-
 nos azzal, amit a Szent Lászlóként meghatározott figura vi-
 sel. Árpád-házi szentként történő meghatározása során főleg
 a gömb tűnik perdöntőnek, ami a kereszttel ellátva – és a jo-
 garral kiegészülve – egész biztosan az országalmaként, azaz
 a királyi hatalom reprezentánsaként jelenik meg, nemcsak a
 magyar szent királyok, hanem például a szepeshelyi prépost-
 sági templom 1317-es I. Károly koronázásán Szepesi Henrik
 prépost kezében is.³⁵ Ugyanakkor ebben az esetben is erősen
 kérdéses a korona megléte a zsípi szent fején. Mi több, a vö-
 rös dicsfény által övezett, csekély részlet mintha arra enged-
 ne következtetni, hogy az alak fedetlen fővel, oldalra fésült,
 vaskos, barna hajfürtökkel áll előttünk. Vagyis a hasonló vi-
 seletek, az attribútumok és a templomon belüli elhelyezkedés
 a *Sancti reges Hungariae* ikonográfia melletti, a figurák közti
 léptékbéli különbségek, az egyes falfelületeken elfoglalt, eltérő
 pozícióik, valamint a koronák feltételezett hiánya viszont
 ellene szóló érvként sorakoztatható fel. És bár összességében
 inkább a magyar szent királyokként történi identifikáció tű-
 nik valószínűbbnek, a freskók töredékessége miatt egyéb tám-
 pontunk aligha lesz már e kérdés eldöntéséhez.

A diadalív szentély felé eső homlokfalának okos és balga szü-
 zeit a történeti összefoglalás során már bemutattuk, ráadá-
 sul kiegészítéseik miatt sok egyebet stíluskritikai szempont-

ból sem állapíthatunk meg róluk. Két tényezőre azért mégis felhívnanánk a figyelmet. Elsőként balról a harmadik és a negyedik nőalak közötti részletre, amely a kezében lévő, felfelé tartott fáklya vagy lámpás alapján szintén egy okos szüzet ábrázol, azonban a freskó egy korábbi vakolatrétegen foglal helyet. A jelenleg látható együttest tehát – nem épp szokatlan módon – egy azonos ikonográfiájú falképre festették rá. E korai periódus egyedülként látható figurája markáns fekete körvonallal rendelkezik, azonban sem az arca, sem a haja, sem a kezei nem őriztek meg további, művészettörténeti szempontból értékelhető részletet. A másik említésre méltó jelenység nem más, minthogy az okos és a balga szüzek figuratípusai lényegében megegyeznek a próféták kapcsán leírtakkal. Balról a negyedik okos, valamint jobbról az első és a harmadik balga szűz viszonylagos épségben megmaradt arcábrázolása határozottan alátámasztja ezt a párhuzamot. A fejek vörös vagy barna kontúrral rendelkeznek. Arctípusuk legjellegzetesebb eleme a rendkívül hosszú, vékony, egyenesen metszett orr, kétoldalt markánsan kihasasodó, húsos orrcimpákkal. Mandulavágású szemeiket laposan ívelt szemöldökök kísérik, hosszú, barna hajuk sűrű, tömött szerkezetű. Arcukon nem jelennek meg csúcsfények. Ezen felül jobbról a második, a harmadik és az ötödik balga szűz fején a mai napig kivehető a párta nyomai.

A szentély oldalfalain két sávban láthatók a középkori freskók töredékei. Alul, a lábazati zónát a diadalívpillérek keleti falain vörös és törtfehér színű, sakktáblamintás kifestés borítja. A déli szentélyfalon ebben a magasságban terített hálomustra húzódik, ami az ülőfülke falaira is kiterjed. Sötétkék alapon sűrű színű motívumokból épül fel, melyek leginkább bástyafokos tornyokra hasonlítanak. Valójában hermelinprémes ornamensről van szó, a legközelebbi analógiáját pedig a ragályi templom szentélyének lábazatán találjuk.³⁶ Ez az emlék általánosabb tekintetben is hasonló díszítőstílusról tanúskodik a különféle indafonatokkal és a sakktáblamintás kerekkel. Zsipen a szentély déli-délkeleti falának csatlakozásától egészen az északi diadalívpillérig függönyimitáció díszíti a lábazatot. A sötétkék háttér előtt aláomló, törtfehér drapéria redővetését vastag, vörös vonalak modellálják, felületét pedig álló szíromlevelű, sablonmintával megfestett rozetták díszítik. Ezzel egyező motívumok vízszintes sora alkotja a lábazati zónát lezáró frízt.

A felső sávot alulról a rozettás bordűr, felülről indadíszes szegély határolja, ám ez a növényi ornamens napjainkban már csak nyomokban tűnik fel. Nem kevésbé töredékesek a figurális falfestmények, melyek ebbe a regiszterbe kerültek. Ikonográfiailag értelmezhető jelenet vagy ábrázolás sajnos egy sincs köztük. A déli diadalívpillér melletti fragmentum a már említett kardos és bő köpenyes figurát őrizte meg a barna háttér előtt. Utóbbi kapcsán még nem említettük, hogy a figura lába mellett egy hosszú bot részlete látszódik. A déli és a délkeleti ablak között két álló alak töredéke maradt fenn az előbbivel egyező, barna háttér, illetve az eget imitáló, kék sáv előtt. A

jobb oldalinak barna-fehér köpenye, illetve két lába, a bal oldalnak fehér köpenye, bal lábfeje és talán dicsfényes fejének részlete vehető ki. A harmadik töredék a keleti ablak két oldalán tűnik fel: attól balra egy láb, egy köpenytöredék és egy stilizált növény, míg jobbra egy álló alak köpenyének részlete látható, mellette széles, barna színű dézsával vagy üsttel. Ez a figura szintén fehér növényekkel tarkított réten áll. Hogy eredeti teljességében kit ábrázolhatott e falfestmény, azt ma már nemigen tudjuk megállapítani. Ellenben tény, hogy az üst a legtöbb esetben valamelyik női vértanú szent legendájának, tehát egy narratív képsornak a részeként tűnik fel középkori templomaink falain. Zsipen minden bizonnyal egy különálló jelenetről van szó, ami üst helyett inkább egy dézsa töredékét valószínűsítene – talán egy Szent Erzsébet beteget fürdet falkép részeként. A középkori freskódísz töredékeit az ablakok bélletében, továbbá azok keretein is megtaláljuk, többek közt spirális indafonatot, illetve tört szalag formájában.

Peter Koreň szerint a templomban négy periódusból maradtak ránk falképtöredékek.³⁷ Az alsó vakolatrétegen lévő okos szűz a jelenleg látható együttes legkorábbi részlete. A 14–15. század fordulóján³⁸ egy kiterjedtebb kifestésre került sor, amelynek egyes fragmentumai a diadalív nyugati, keleti falain és bélletfalain, továbbá a szentély oldalfalain találhatóak. A harmadik réteg a hosszház bővítéséhez köthető, és bizonyosan a 15. század folyamán készült el. Ennek némely részletét a legutóbbi festőrestaurátori kutatás tárta fel az északi hajófalon. A diadalív falra festett triptichonját pedig az 1500 körüli időszakra keltezi a dokumentáció.

Összefoglalásképpen a legrészletesebben tárgyalt második rétegre koncentrálunk. A Zsigmond kori együttes stílusa, illetve figuratípusai alapján egy periódusban, egyazon műhely alkotásaként készült. Számos gömöri emlékhöz hasonlóan rendkívül élénk díszítőkedv jellemzi e falképeket. Mindenütt indák, különféle geometrikus motívumok, szakaszonként eltérő keretek tűnnek fel, a szentély lábazatán pedig háromféle ornamens azonosítottunk. Valamennyi dísz közül a leggyakoribb a rozetta, amelynek két típusával találkozunk: az egyik a kör alakú keretbe foglalt, álló vagy örvénylő szíromlevelű rózsza a diadalív különböző pontjain, a másik a sablonmintával készült változat a szentélyben, amellyel a lábazati zónát lezáró fríz mellett a függönydísz is teleszórt a mester. Némileg hasonló sablondíszek kerültek elő Pelsőcön, a diadalív északi oldalán, az angyal által kifeszített, kulisszaszerű drapéria felületén;³⁹ míg a kör alakú keretbe foglalt forgórózsák „párdarabjait” egyebek mellett a gömörákosi diadalív hosszház felőli homlokfalán látjuk viszont.

Az ornamentika mellett az ikonográfiai és a kompozíciós megoldások is rokoníthatók a gömöri falfestészet néhány példájával. A diadalív bélletfalán megfestett három-három próféta a térség több templomában is megjelenik, méghozzá a Zsipen látottakkal azonos formájú keretekben, az oldalsó mezőkben indadíszekkel. Ezt tapasztaljuk Gömörákoson és Hízsnyn, ahol a szentély felé eső homlokfalán az okos és a balga szű-

zek is feltűnnek, utóbbi esetben ráadásul úgyszintén egy *orans* Krisztus két oldalán. A rákosi alakok lapos, mandulavágású szemei, illetve élesen metszett, vékony, hosszú orraik is meglehetősen hasonlítanak a zsipiekre, csak épp magasabb kvalitást képviselnek.

Zsíp, Gömörházi és Hizsnyó esetében tehát a diadalív nagy részének ikonográfiai rendszere pontosan ugyanazt a sémát követi. A bétletfalakon Gecelfalva és Martonháza templomában is a próféták mellképei kaptak helyet – utóbbi esetben egy szibillával (?) kiegészülve –, a szentély felőli homlokfalra azonban az Angyali üdvözlés került. A jelenet elrendezése eltér a Zsíp látottaktól, ugyanis a két főszereplő, Mária és Gábor arkangyal nem izoláltan, a diadalív két oldalán, hanem egybekomponálva, egymás mellett foglal helyet. Az inkarnáció megjelenítése Kiétén és Rimabrézón is kiemelt helyre, a diadalív nyugati homlokfalára került, igaz – Gecelfalvához és Martonházához hasonlóan –, azt közvetlenül a záradék fölött festették meg, két oldalán további jelenetekkel. Ezért elhelyezés és kompozíció tekintetében a zsiپی Angyali üdvözlés legpontosabb gömőri analógiája a karaszközi freskó. Gábor arkangyal itt is a diadalív északi, Mária – a gyermek Jézus, valamint a Szentlélek galambjának felé közeledő alakjával – pedig a déli oldalán foglal helyet. Jóllehet, a különbségek is érzékelhetők a két emlék között. Karaszkon az Atyaisten az északi

oldalon látható, míg Mária előtt a pult, mögötte pedig szülei názáreti házá, avagy a jeruzsálemi templomot megidéző épület is megjelenik. Ennek ellenére mind az alapkompozíció, mind – a régió számos további emlékére jellemző – *parvulus puer formatus* típus azonos e két esetben. Azok az ikonográfiai, kompozíciós, stíluskritikai és ornamentális analógiák, amelyek által Zsíp bekapcsolódik a gömőri falfestészet emléktárába, újfent igazolják, hogy a térségben a 14–15. század fordulóján elég pontosan megragadható falfestészeti hagyomány létezett, amely különböző műhelyek jóvoltából széles körben, ugyanakkor más és más színvonalon érvényesült.

Zárásképp szólnunk kell a templom állapotáról, ami a középkori freskókra is közvetlen hatással bír. Az oldalfalakon jelentős vízesedés nyomai láthatók, amely az északi homlokzaton fekete penészedés, az épületbelső falsarkaiban zöld algásodás formájában jelentkezik. A Teleki Alapítvány 2016-ban felújította a templom drénrendszerét.⁴⁰ Hogy a vízesedés megszüntetéséhez annak karbantartására vagy egyéb beavatkozásra lenne-e szükség, azt az arra hivatott szakembereknek kell eldönteniük. Az azonban bizonyos, hogy mindez elengedhetetlenül fontos lenne a gömőri falfestészet e kevésbé ismert emlékének fenntartásához és a jövőben remélt pontosabb megismeréséhez.

JEGYZETEK

1. | A gömőri freskókkal kapcsolatos megjegyzéseink elsősorban az emléktárgy általános szakirodalmán alapulnak: PROKOPP Mária: Gömőri falképek a XIV. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 18. 1969. 128–147; Vlasta DVOŘÁKOVÁ–Josef KRÁSA–Karel STEJSKAL: *Stredoveká nástenná mal'ba na Slovensku*. Praha–Bratislava, Odeon–Tatran, 1978; Mária PROKOPP: *Italian Trecento influence of murals in East Central Europe particularly Hungary*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 87–94; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, I. Szerk. MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 600–605. (Prokopp Mária); Milan TOGNER: *Stredoveká nástenná malba v Gemeri*. Bratislava, Tatran, 1989; PROKOPP Mária: *Középkori freskók Gömörben*. Somorja, Méry

Ratio, 2002; Tomáš HAVIAR–Vladimír PLEKANEC: *Gotický Gemer a Malohont. Italianizmy v stredovekej nástennej mal'be*. Bratislava, Arte Libris, 2010. 2. | Zsombor JÉKELY: Regions and Interregional Connections. A group of Frescoes in the Kingdom of Hungary from around 1420. *Ars*, 40. 2007. 162–164. Pelsőchöz lásd még: SZAKÁLOS Éva: A pelsőci templom 14. századi falképei. *Ars Hungarica*, 39. 2013. 212–219; Éva SZAKÁLOS–Peter KOREŇ: Nástenná malby zo 14. storočia v kostole v Plešivci. *Pamiatky a múzeá*, 63. 2017. No. 2. 43–49; Monika TIHÁNYIOVÁ: *A pelsőci Bebekek. Egy nemesi család felemelkedése és bukása*. Rozsnyó, Georgius Bebek Polgári Társulás, 2019. 95–103; Kiétehez: JÉKELY Zsombor: A Zsigmond kori magyar arisztokrácia művészeti reprezentációja. In: *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában*

1387–1437. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. 309, 310. 23. kép; Csetnekhez: Csetnek, plébániatemplom, a déli fal freskói, 1420-as évek. In: *Uo.* 426–427. Kat. 4.149. (Jékely Zsombor). 3. | Gömör középkori falfestészetének legújabb áttekintése a cserényi Szent Márton-templom freskói kapcsán: JÉKELY Zsombor: Cserény, Szent Márton-templom. In: JÉKELY Zsombor–KOVÁCS Gergely: *Falfestészeti emlékek a középkori Zólyom vármegyében*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2021. 201–222. 4. | Megemlítenők Kövi középkori templomának falképei, melyeket több lépcsőben, a kezdeti munkálatokat követően 2017-ben, majd 2020-ban tárt fel Peter Koreň restaurátor: SZAKÁLOS Éva: Kövi templomának középkori falképeiről. In: *Lovagkirály. Második, átdolgozott és bővített*

kiadás. Szerk. ISÓ M. Emese, KOLLÁR Tibor, KOVÁCS Gergely. Nyíregyháza–Kolozsvar, Kárpátok Eurorégióért Regionális Fejlesztési Közhasznú Egyesület–Iskola Alapítvány Kiadó, 2021. 313–331. Emellett régóta tudható volt, hogy a Rozsnyó melletti Hárskút római katolikus templomában középkori freskók rejtőznek a neogótikus kifestés alatt: RÓMER Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, Eggenberg-féle Akadémiai Könyvkereskedés, 1874. 109; MYKOVSKÝ Viktor: Régészeti kirándulás Tornára és Krasznahorkára. *Archaeologiai Értesítő*, 9. 1875. 172; GRÓH István: Középkori falképek Gömör megyében. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 15. 1895. 238; RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 145; továbbá *Súpis pamiatok na Slovensku*. Zväzok druhý. Vedecká redaktorka Alžbeta GÜNTHEROVÁ, vykonala redaktorka Mária KOVÁČ.

- Bratislava, Obzor, 1968. 226;
Milan TOGNER: *Stredoveká nástenná mal'ba na Slovensku*. Bratislava, Tatran, 1988. 63; Ivan GERÁT: *Stredoveké obrazové témy na Slovensku osoby a príbehy*. Bratislava, Veda, 2001. 196. Jézus gyermekségének és szenvedéstörténetének néhány jelenetét szintén Peter Koreň tárta fel 2020-ban, a szentély északi falának egy részén: online: <http://www.telekialapitvany.hu/szenzacios-eredmenyek-a-harskuti-templom-festorestauratori-kutatasa-soran/>. (Letöltés ideje: 2021. december 4.)
5. | RADOCSAY 1954 (*ld. 4. j.*). 242; Katarína BIATHOVÁ: Pamiatková obnova kostola v Žípe. *Ars*, 20. 1987. No. 2. 7–21; TOGNER 1988 (*ld. 4. j.*). 118–119. további irodalommal; *Magyar református egyház javainak tára. A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga. Szlovákiai református keresztyén egyház IX. Gömöri református egyházmegye III.* (A magyar református egyház gyűjteményi összeírása, 23.). Szerk. P. SZALAY Emőke. Debrecen, Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanácsa, 2013. 155. (P. Szalay Emőke–Szászák Malvin). Az épületről: *Súpis pamiatok na Slovensku*. Zväzok tretí. Vedecká redaktorka Alžbeta GÜNTHEROVÁ, vykonna redaktorka Mária KOSOVÁ. Bratislava, Obzor, 1969. 504.
6. | Ezúton szeretném megköszönni Peter Koreň-nek a téma feldolgozása során nyújtott segítségét, valamint, hogy a legutóbbi kutatás alkalmával készült festőrestaurátori dokumentációt (a továbbiakban: KOREŇ 2020) rendelkezésemre bocsátotta.
7. | Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tudományos Irattár, MOB iratok 1905/299.
8. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1928/475.
9. | Vö.: GERECZE Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. (Magyarország műemlékei, 2.). Szerk. FORSTER Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1906.
10. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1928/475.
11. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1905/299.
12. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1928/475.
13. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1905/592.
14. | Uo.
15. | Vö.: SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula: *Magyar képzőművészek lexikona*, I. Budapest, M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1915. 606–607.
16. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1905/592.
17. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1943/575.
18. | MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 026.027P
19. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1943/575.
20. | Uo.
21. | Uo.
22. | Bratislava (Pozsony), Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, Archiv, rk. 50., inv. č. 375–376.
23. | A kutatás eredményeit KOREŇ 2020 (*ld. 6. j.*) nyomán foglaljuk össze.
24. | SZAKÁCS Béla Zsolt: Parvulus puer formatus. Az Angyali üdvözet ikonográfiája János mester szepeshelyi Mária-oltára alapján. In: *Mediaevalia. Középkori eszméletörténeti tanulmányok*. Szerk. MOLNÁR Péter, SZAKÁCS Béla Zsolt. Budapest, ELTE BTK, 1992. 96–120.
25. | A falképpel díszített oltárrok kérdéskörével legutóbb Kónya Anna Megjegyzések az oltár és a falképek kapcsolatához 15. századi erdélyi példák kapcsán című, a Látkép 2021 – Művészettörténeti Fesztiválon, 2021. szeptember 25-én tartott előadása foglalkozott. A mellékoltárhoz készült freskók, azon belül a szárnyasoltárokat imitáló emlékek nemzetközi áttekintéséhez lásd: Justin E. A. KROESSEN: *Seitenaltäre in mittellalterlichen Kirchen*. Regensburg, Schnell & Steiner, 2010., különös tekintettel: 95–112. A téma hazai vonatkozásainak ismertetéséhez lásd: *Ars Sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*. Szerk. SZAKÁCS Béla Zsolt. Budapest, Szent István Társulat, 2019. 253–261. (Szakács Béla Zsolt)
26. | GAYLHOFFER-KOVÁCS Gábor: A baktalórántházi római katolikus templom középkori falképei. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013. 83.
27. | A dóm középkori falfestményét az épület Steindl Imre vezette restaurálása során tárták fel az északi mellékhajóban, a sekrestyeajtótól balra eső ablak alatt. Vö.: FRÖDE Vilmos: *Kassa, Szent Erzsébet-székesegyház. Triptichont imitáló középkori falkép másolata*. Színes ceruzarajz. Kassa, 1892. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 6957. A Szent Mihály-kápolna késő gótikus freskójához lásd: JÉKELY Zsombor: Kassa, Szent Mihály-kápolna. In: JÉKELY Zsombor–LÁNGI József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2009. 111, 132. A Krisztus szenvedéstörténetéből vett jelenetek által övezett középkép előbbi esetben a Keresztlevételt, utóbbi esetben a Keresztrefeszítést ábrázolja.
28. | JÉKELY Zsombor–KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008. 140, 147.
29. | Lásd: KERNY Terézia: Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája. In: HANKOVSKY Béla J. OP–KERNY Terézia–MÓSER Zoltán: *Ave rex Ladislaus*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2000.
30. | TOGNER 1988 (*ld. 4. j.*). 118.
31. | PROKOPP Mária–MÉRY Gábor: *Középkori falképek a Szepességben*. Somorja, Méry Ratio, 2009. 54–55; Milan TOGNER–Vladimír PLEKANEC: *Medieval wall paintings in Spiš*. Bratislava, Arte Libris, 2012. 227. A diadalív archivoltjának béléletbe, a magyar szent királyok fölé Zsegrán is a próféták kerültek.
32. | WEISZ Attila: Az ördögösfüzési református templom középkori emlékei. In: *Középkori művészet a Szamos mentén I. Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Kolozsvár–Budapest, Iskola Alapítvány Kiadó–Möller István Alapítvány, 2021. 309. Az ikonográfiai típus első célzott, szaktudományos feldolgozása: PÉTER András: *Árpád-házi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben. Ikonográfiai tanulmány*. Kézirat. Budapest, 1925. Szépművészeti Múzeum, Könyvtár, ltsz. 6330/1946. – közölve: *Kettős kötetben. Péter András (1903–1944) életműve. Írások a régi és a kortárs művészetéről*. Közreadja: PROKOPP Mária, TÓTH Károly. Budapest, Péter András Alapítvány, 2014. 25–75. A téma szempontjából alapvető még: KERNY Terézia: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIII. századtól a XVII. századig. In: *Az ezeréves ifjú. Tanulmányok Szent Imre herceg 1000 évéről*. Szerk. LŐRINCZ Tamás. Székesfehérvár, Szent Imre Templomigazgatóság, 2007. 79–123; Dragoș-Gheorghe NÁSTĂȘOIU: *Sancti Reges Hungariae in Mural Painting of Late-Medieval Hungary*. MA Thesis in Medieval Studies. Budapest, 2009. Online: <https://www.>

academia.edu/3570270/_Sancti-reges_Hungariae_in_Mural_Painting_of_Late-medieval_Hungary. (Letöltés ideje: 2021. december 4.)

33. | Marosszentanna református templomában, a déli diadalívpillér keleti falán egy trónoló alakot látunk, kezében lilomos pálcával. Ezt a figurát az eddigi szakirodalom Szent Istvánként, Szent Imreként és Toulouse-i Szent Lajosként is értelmezte, melyhez lásd: RADOCSAY 1954 (ld. 4. j.). 242; LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, III. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2006.

101–102; JÉKELY–KISS 2008 (ld. 28. j.). 215. A falkép ikonográfiájának legújabb kritikai vizsgálata: FINY Heidi Marietta: A marosszentannai középkori falképek feltárásai. *Ars Hungarica*, 46. 2020. 379–380. A marosszentannai együttes kompozíciója – a diadalív bélében a prófétákkal, archivoltjának keleti falán az okos és a balga szűzekkel – meglehetősen hasonlít a zsipre.

34. | JÉKELY Zsombor–LÁNGI József: Lónya, református templom. In: JÉKELY–LÁNGI 2009 (ld. 27. j.). 187, 210.

35. | TOGNER–PLEKANEC 2012 (ld. 31. j.). 23, 37.

36. | LÁNGI József: Ragály, református templom. In: JÉKELY–LÁNGI 2009 (ld. 27. j.). 391. Köszönöm Gaylhoffer-Kovács Gábornak a díszítőmotívum vizsgálatához nyújtott segítségét.

37. | Vö.: KOREŇ 2020 (ld. 6. j.).

38. | TOGNER 1988 (ld. 4. j.). 119.

39. | A sablondíszes drapériát kifestítő pelsőci angyal kapcsán említsük meg a tornai szentély ülőfülkéjének hátfalán lévő falfestményt, amely négy teljesen hasonló alakot ábrázol. Az angyalok által tartott drapéria, mint kulisszaszerű háttér, vélhetően mindkét esetben a liturgikus funkcióval hozható összefüggésbe. A freskó Pelsőcön az észa-

ki mellékoltár díszeként szolgált – vö.: KOREŇ 2020 (ld. 6. j.). A tornai falképek összefoglalásához lásd: JÉKELY Zsombor: A tornai Szent Egyed-templom középkori falképei. In: *Földvárak és templomok Felső-Magyarországon*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Szabolcs, Vidék Kincse Egyesület, 2021. 68–85.

40. | Online: <http://www.telekialapitvany.hu/megtoertent-a-zsipi-reformatus-templom-es-a-huboi-reformatus-haranglabzsindeledes-kezelese-es-javitasa/>. (Letöltés ideje: 2021. december 8.)

1. A templom szentélye kelet felől | Mudrák Attila felvétele, 2021

« 2. Diadalív, a hajó felé eső homlokfal déli része: Angyali üdvözlés | Mudrák Attila felvétele, 2021

3. Diadalív, a hajó felé eső homlokfal déli része: Angyali üdvözlés – Mária | Mudrák Attila felvétele, 2021

4. Diadalív, déli pillér, nyugati fal: álló nőalak és falra festett triptichon részlete
| Mudrák Attila felvétele, 2021

» 5. Diadalív, északi bélétfal: próféta mellképe | Mudrák Attila felvétele, 2021

6. Diadalív, északi bélétfal: próféta mellképe | Mudrák Attila felvétele, 2021

» 7. Diadalív, déli bélétfal: próféta mellképe | Mudrák Attila felvétele, 2021

« 8. Diadalív, északi pillér, bélétfal: magyar szent király | Mudrák Attila felvétele, 2021

9. A diadalív falképei kelet felől | Mudrák Attila felvétele, 2021

«10. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: balról az első és a második okos szűz | Mudrák Attila felvétele, 2021

11. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: balról a második okos szűz | Mudrák Attila felvétele, 2021

12. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: balról a harmadik okos szűz és az első réteg töredéke | Mudrák Attila felvétele, 2021
» 13. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: az első réteg töredéke és balról a negyedik okos szűz | Mudrák Attila felvétele, 2021

14. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: balról az első balga szűz | Mudrák Attila felvétele, 2021

» 15. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: balról a második balga szűz | Mudrák Attila felvétele, 2021

« 16. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: balról a harmadik balga szűz | Mudrák Attila felvétele, 2021
17. Diadalív, a szentély felé eső homlokfal: balról a negyedik balga szűz | Mudrák Attila felvétele, 2021

«18. Diadalív, a szentély felé eső
homlokfal: balról az ötödik balga szűz
| Mudrák Attila felvétele, 2021
19. Diadalív, déli pillér, keleti fal:
férfi szent | Mudrák Attila felvétele, 2021

rövid hírek

KIÁLLÍTÁS

IDEJE AZ ÉPÍTÉSNEK... CÍMŰ VÁNDORKIÁLLÍTÁS

A Teleki László Alapítvány és a Magyarság Háza közös rendezésében megvalósult *Ideje az építésnek...* című kiállítás a magyar kormány által finanszírozott Rómer Flóris Terv keretein belül történt határon túli, magyar vonatkozású műemlékek kutatási, dokumentálási és felújítási munkálatait mutatja be.

A vándorkiállítás helyszínei:

- » Szepsi, Bódva-völgyi és Ércegyeségi Kulturális Központ 2020. február 19.
- » Rimaszombat, Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Tudományos Gyűjteménye, Csillagház 2020. július 3.

Rimaszombat, kiállításmegnyitó

- » Zselíz, Magyar Ház 2020. szeptember 26.

Zselíz, diákok a kiállításon

- » Komárom, Egressy Béni Városi Művelődési Központ 2021. május 21.
- » Borsi, Rákóczi Kastélyközpont 2021. július 19.
- » Kolozsvár, ferences kolostor, refektórium 2021. szeptember 14.
- » Marosvásárhely, vár – Maros Megyei Múzeum 2021. október 26.
- » Székelyudvarhely, Művelődési Ház 2021. december 7.

ÜNNEPÉLYES ÁTADÁSOK

BORSI (FELVIDÉK) RÁKÓCZI-KASTÉLY

A határ szlovák oldalán, Sátoraljaújhelytől alig 5 kilométerre fekvő Borsiban áll II. Rákóczi Ferenc szülőháza. 2013-ban Ivan Gašparovič szlovák és Áder János magyar köztársasági elnök megállapodott a kastély felújításáról. A 2018-ban megkezdett munkálatokat a magyar kormány közel 3 milliárd forinttal támogatta, a kastély teljes felújítása 2021-re készült el.

A kastély ünnepélyes átadására 2019. június 19-én került sor Zuzana Čaputova szlovák és Áder János magyar köztársasági elnök részvételével.

Borsi, Rákóczi-kastély

Borsi, Rákóczi-kastély. Átadási ünnepség

A MAGYAR KORMÁNY ÁLTAL TÁMOGATOTT RÓMER FLÓRIS TERV KERETEIN BELÜL HELYREÁLLÍTOTT MŰEMLÉKEK ÜNNEPÉLYES ÁTADÁSA

CSÍKMENASÁG (ERDÉLY), ADORJÁN-KÚRIA

A teljeskörűen helyreállított kúriát 2021. október 24-én Dr. Diószegi László, a Teleki László Alapítvány igazgatója adta át.

Csikmenaság, Adorján-kúria

SEPSISZENTKIRÁLY (ERDÉLY), UNITÁRIUS TEMPLOM

A helyreállított templomot 2021. december 5-én adták át. A hálaadó istentiszteletet Ft. Kovács István, a Magyar Unitárius Egyház püspöke tartotta.

KÖNYVKIADÁS

Megjelent a Teleki László Alapítvány legújabb kiadványa, a *Falfestészeti emlékek a középkori Zólyom vármegye területén* címmel. A Jékely Zsombor és Kovács Gergely által írt, Kollár Tibor által szerkesztett és Mudrák Attila gyönyörű fotóival illusztrált kötet a mo-

nografikus fejezeteket megelőzően átfogó tanulmányban mutatja be a középkori Zólyom vármegyét. A szövegek mellett a kötetet illusztráló több száz fotó segít felmérni, milyen páratlan kincseket rejtene ez a templomok. A könyv bemutatójára Budapesten, 2021. június 3-án került sor.

Ugyancsak a Teleki László Alapítvány kiadásában jelent meg *A borsi Rákóczi-kastély* című kötet, amely bemutatja II. Rákóczi Ferenc szülőházának, a magyar reneszánsz építészet egyik gyöngyszemének 2018–2021 között zajlott, a magyar kormány által finanszírozott helyreállítását. A kiadványban áttekinthető a felújítás folyamata, a 16. században emelt épület története, valamint megismerhetjük a helyreállított épület körüli tájépítészeti fejlesztéseket is.

TORONYIRÁNT APPLIKÁCIÓ

Útnak indult a Teleki László Alapítvány Kárpát-medencei templomokat bemutató applikációja, amely hasznos és praktikus információkat kínál úgy az anyaországi, mint az országhatárokon túl élő érdeklődőknek.

A Toronyiránt első projektje a dél-erdélyi szórványba, azon belül Fehér és Hunyad megyébe kalauzolja el az érdeklődőket, ahol is Nagyág római katolikus, továbbá Alvinc, Boroskrakkó, Kéménd, Magyarigen, Marosszentimre, Sárd és Tövis református templomait mutatja be.

RÓMER FLÓRIS TERV KONFERENCIA

Az alapítvány 2020. október 15-én rendezte meg éves konferenciáját, amely a Kárpát-medencei épített örökség védelméért és megújításáért dolgozó szervezet mozgalmas, tevékeny másfél évére tekintett vissza.

A konferencián Gulyás Gergely Miniszterelnökséget vezető miniszter adta át Kiss Lóránd restaurátornak a Kárpát-medencei örökségvédelemben végzett kimagasló munkáért járó Granasztói György-díjat.

NÉPI ÉPÍTÉSZETI PROGRAM

A magyar kormány által létrehozott és finanszírozott Népi Építészeti Programot 2019 óta a Teleki László Alapítvány szervezi. Az elmúlt bő két év eredményei bizonyítják: a kormány azon törekvése, hogy minél több értéket mentsen meg a magyarországi népi építészet emlékeiből, a tulajdonosoknál – magánszemélyeknél és szervezeteknél – egyaránt kedvező visszhangra talál.

A programba döntően magánszemélyek nyújtanak be támogatási kérelmet, de önkormányzatok, civil szervezetek, sőt még gazdasági társaságok előtt is nyitva áll e támogatási lehetőség. Az alapítvány a tájházak részére külön programelemet biztosít, melyre

önkormányzatok jelentkeznek nagyobb számban. Eddig összesen 558 támogatást osztottak ki szerte az országban, közel 2,8 milliárd forint értékben, szakmai előkészítésre és épületfelújítási munkákra. A Program *vis maior* kerete terhére segíti a leégett parádi tájház együttes helyreállítását is.

A 2021. október 14-én, Závodon megrendezésre került Élhető örökség – Népi építészeti konferencia célja a népi építészeti emlékekre és a vidéki épített örökség megóvására, megőrzésére történő figyelemfelhívása, valamint a magyar kormány finanszírozásával elindított Népi Építészeti Program eredményeinek bemutatása volt.

Élhető örökség – Népi építészeti konferencia Závodon

